

HIC PHILOSOPHIA PETIT

Een 15e eeuwse, anonieme, Middelnederlandse
vertaling-met-kommentaar van Boethius' *De
Consolatione Philosophiae*; een onderzoek
naar Metrum III.9.

het commentaar bij

door M.P. Angenent

HIC PHILOSOPHIA PETIT

Een 15e eeuwse, anonieme, Middelnederlandse
vertaling met kommentaar van Boethius' *De*
Consolatione Philosophiae; een onderzoek
naar Metrum III.9.

Doktoraalskriptie voor Nederlandse Taal-
en Letterkunde aan de Rijksuniversiteit
Utrecht, door M.P. Angenent

Voorwoord

Een van de vele, nog grotendeels braakliggende en slechts ten dele gekultiveerde gebieden in de Middeleeuwse Letterkunde en Wijsbegeerte wordt gevormd door een groot aantal vertalingen van en commentaren op de *De Consolatione Philosophiae* van Boethius. In deze skriptie zal ik in een klein lapje grond van dit uitgestrekte gebied enige voren trekken met behulp van de ploeg der wetenschappelijke kennis en methodiek die ik in mijn studiejaren heb mogen verwerven.

Mijn dank wil ik uitspreken aan iedereen die mij bij het ploegen behulpzaam is geweest. Met name wil ik daarbij W.P. Gerritsen noemen die mij heeft gewezen waar het lapje grond lag, en ook verder steeds bereid was mij te helpen bij het recht houden van de ploeg; ook A.P. Orbán wil ik danken, -en nu moet ik 'paard en ploeg' gaan noemen-, voor zijn assistentie bij de transskriptie van het Latijnse handschrift van Regniers kommentaar, H. van Dommelen voor zijn aanwijzingen bij de voetnoten van de tekstuitgave van de vertaling-met-kommentaar van de Gentenaar; C. Fortgens voor de tijd die zij kritisch luisterend in deze skriptie heeft gestoken, en de Stichting Vakantiebesteding Utrecht voor het beschikbaar stellen van de nodige administratieve materialen, (ondanks de tegenvaller dat enige letters van de 'light italic 12' soms niet 'wilden', -iets, waaraan de lezer zich hopelijk niet stoort.)

Mei, 1982.

Michiel Angenent.

transcriptie
handschrift

Inhoudsoverzicht

	Voorwoord	
	Inhoudsoverzicht	
	Inleiding	1 - 2
I	De <i>Timeaus</i> en Metrum III.9.: een ontwikkeling van Plato tot Boethius	3 - 34
I.1.	De <i>Timeaus</i> van Plato	3 - 5
I.2.	De <i>Timeaus</i> in ontwikkeling (Platonisme en neo-Platonisme)	6 - 10
I.3.	A.M.T.S. Boethius	11 - 18
I.3.1	Leven en werken	11 - 14
I.3.2.	<i>De Consolatione Philosophiae</i>	14 - 18
I.4.	Metrum III.9. van Boethius	19 - 24
I.5.	Middeleeuwse kommentaren op de <i>De Consolatione Philosophiae</i> en Metrum III.9.	24 - 30
	Noten bij hoofdstuk I	31 - 34
II.	Een Middelnederlands <i>Consolatio</i> -kommentaar uit de 15e eeuw; bronnenonderzoek	35 - 99
II.1.	Inleiding	35
II.1.1.	De Gentenaar	35 - 40
II.1.2.	Regnier van St.-Truiden	40 - 45
II.1.3.	Overeenkomsten tussen de kommentaren van Regnier en de Gentenaar	45 - 50
II.2.	Doel en werkwijze van de Gentenaar	50 - 91
II.2.1.	De proloog	50 - 54
II.2.2.	Verplaatsingen	54 - 57
II.2.3.	Weglatingen	57 - 74
II.2.4.	Toevoegingen	74 - 85
II.2.4.1.	Mogelijke bronnen van de toevoegingen	85 - 91
II.3.	Konklusie	91 - 93
	Noten bij hoofdstuk II	94 - 99

III.	Kritische tekstuitgave van Metrum III.9. vertaling en kommentaar van de Gentenaar	100 - 165
III.1	Verantwoording van de tekstuitgave	100 - 108
III.2.	Tekstuitgave	109 --165
	Noten over de interpunctie in de tekstuitgave in verhouding tot de incunabel	161 - 165
	Literatuurlijst van de vermelde en aangehaalde werken	166 - 169
IV	Bijlagen	170 - 276
IV.1.	Afschrift van een kommentaar op Metrum III.9. van Regnier van St.-Truiden	171 - 230
IV.2.	De overeenkomende passages, verplaat- singen, weglatingen, en toevoegingen die uit een vergelijking tussen R. en G. naar voren komen	231 - 243
IV.3.	Kategorisatie van de verplaatsingen, weglatingen en toevoegingen	244 - 249
IV.3.1.	Kategorisatie van de verplaatsingen	244
IV.3.2.	Weglatingen	244 - 247
IV.3.2.1.	Onderverdeling van de weglatingen	245 - 246
IV.3.2.2.	Kategorisatie van de weglatingen	246 - 247
IV.3.3.	Toevoegingen	247 - 249
IV.3.3.1.	Onderverdeling van de toevoegingen	247 - 248
IV.3.3.2.	Kategorisatie van de toevoegingen	248 - 249
IV.4.	Afschrift van een Franse vertaling van Regniers kommentaar op Metrum III.9., door Colard Mansion, in de herdruk van Antoine Vêrart	250 - 267
IV.4.1.	Overeenkomende passages tussen R. en V.	268 - 269
IV.5.	Vertalingen van aangehaalde citaten	270 - 277

Inleiding

Zoals zoveel geschreven werken die het resultaat zijn van literair-wetenschappelijk onderzoek, kan ook deze skriptie vergeleken worden met een maaltijd (zo U wilt: diner) met verschillende gangen. De kok in de keuken der wetenschap is de hele dag, en waarschijnlijk wel langer, in de weer geweest met zijn potten en pannen om uiteindelijk een goed diner in elkaar te zetten, waarvan alle gangen op elkaar zijn afgestemd. Hij gaat daarbij echter niet zò te werk dat hij met de voorbereiding van het voorgerecht begint en pas met de voorbereiding van de volgende gang, als hij het voorgerecht klaar heeft. Nee, hij is tegelijkertijd met verschillende gangen bezig en moet vanuit deze hutspot van gerechten, waarop hij zijn culinaire kunsten loslaat, toch een keurig diner in haar achtereenvolgende fasen toveren. Of hem dat gelukt is, moeten zijn gasten uiteindelijk bepalen.

Centraal bij zijn voorbereiding van het diner stond het hoofdgerecht, ook al zal dit niet als eerste opgediend worden: een onderzoek naar de bron(nen) van een 15e-eeuwse, Middelnederlandse vertaling-met-kommentaar van Boethius' *De Consolatione Philosophiae*. Zo'n hoofdgerecht, -het is U al duidelijk: van 'nouvelle cuisine' is geen sprake-, dreigt als een blok op de maag te vallen. Om dit te voorkomen heeft de kok zichzelf de beperking opgelegd om niet van alle ingrediënten gebruik te maken (iets wat toch vrij normaal in de culinaire wereld is), maar alleen Metrum III.9. uit de vertaling-met-kommentaar te behandelen. Toen nog echter moest hij een inleidend voorgerecht maken dat een licht verteerbare voorbereiding op het hoofdgerecht zou moeten vormen. Welnu, dat is hem niet gelukt. De ingrediënten, die hem ter beschikking stonden voor zijn voorgerecht, als voorbereiding op het hoofdgerecht, bleken zo'n hoog gehalte aan koolhydraten en vetten te bevatten dat hij er niet iets lichts uit kon samenstellen: wie is Boethius?; wat is de *Consolatio*?; wat is Metrum III.9.?; een samenvatting van Plato's *Timeaus*!; wat is die *Timeaus* dan?; hoe komt die *Timeaus* bij Boethius terecht?; op welke wijze wordt hij in de *Consolatio* verwerkt?; hoe zit dat met die Middelnederlandse commentaren op de *Consolatio*?. U ziet het, ook het voorgerecht belooft zwaar te worden. Dat is jammer, maar tegelijk een waarschuwing voor degenen die straks aan tafel zullen plaats nemen: over eet U niet, want de ingrediënten van het maal

2
zijn Middeleeuws en dus niet van vet gespeend. De genodigden hoeven niet per se Middelnederlands en Latijn te kennen of filosofen en filologen te zijn, maar tot aanbeveling strekt dat wel.

Tenslotte het nagerecht: een kritische uitgave van de 15e-eeuwse vertaling-met-kommentaar van Metrum III.9., die uiteraard eerst wordt verantwoord. Het bestek, waarvan de kok dankbaar gebruik heeft gemaakt bij zijn voorbereiding van het diner, ligt, schoongewassen, in de literatuurlijst (1); en het bestek, waarmee de genodigden geacht worden te eten, is te vinden in de bijlagen, en ligt naast de borden, servetten, en wijnglazen.

Kortom, de tafel is gedekt, de waarschuwing gegeven, maar gelukkig is het nog altijd zo, dat 'de soep niet zo heet gegeten wordt, als hij is opgediend'.

-
- (1) Ik verwijs als volgt naar geraadpleegde literatuur: via de naam van de auteur, of het hoofdwoord van de titel, en het jaar, waarin het werk is uitgegeven, geef ik aan welk werk bedoeld is. Dit kan dan in de alfabetisch geordende literatuurlijst eenvoudig teruggezocht worden. Dus: Hoek (1943), p. 7-12. wil zeggen: Hoek, J.M., *De mnl. vertalingen van Boethius' De Consolatione Philosophiae*. Harderwijk, 1943.
- De in deze skriptie vermelde noten zijn achter ieder hoofdstuk opgenomen.

I: De *Timeaus* en Metrum III.9.: een ontwikkeling van Plato tot Boethius

I.1. De *Timeaus* van Plato (1)

In de Middeleeuwen waren de werken van Plato (428/7-348/7) vrijwel onbekend. De *Phaedo* en *Meno* werden in de 12e eeuw weliswaar door Henricus Aristippus, de archidiaken van Catania op Sicilië, die ook een vertaling maakte van het vierde boek van Aristoteles' *Meteorologica*,⁹ in het Latijn vertaald, maar beide vertalingen uit Plato's werk schijnen vrijwel onbekend gebleven te zijn. Natuurlijk waren Plato's werken niet volslagen in het niets verdwenen: iets kent men er in de Middeleeuwen wel van, zoals bijvoorbeeld de titels, maar wat men ervan weet, is meestal sekundair en uit citaten van andere auteurs afkomstig. Dit geeft dan ook vaak aanleiding tot verwisselingen. Het enige eigen werk van Plato, waarop de kennis die het Westen van hem had, was gebaseerd, was de *Timeaus*. De *Timeaus* is een 'dialogoog voor vier personen', waaraan Socrates, Timeaus, Hermocrates en Critias deelnemen. Het grootste gedeelte van deze dialogoog wordt ingenomen door een monoloog van Timeaus van Locri, die alleen uit deze dialogoog bekend is. De dialogoog kan worden onderverdeeld in drie hoofddeelten:

1. De inleiding, waarin de bekende 'mythe van Atlantis' aan de orde komt (*Timeaus* 19A-27C).
2. De vervaardiging van de wereldziel; de leer der elementen; de theorie over de materie en zintuiglijke objecten (*Timeaus* 27C-69A).
3. De vervaardiging van de ziel en het lichaam van de mens; fysiologie en pathologie (*Timeaus* 69A-92C).

De laatste twee gedeelten vormen de eigenlijke *Timeaus* die een kosmologie geeft in de vorm van een kosmogonische analyse. (De *Timeaus* kan dan ook gezien worden als "Plato's boek van Genesis"). Vooropgesteld moet worden dat Timeaus er herhaaldelijk op wijst dat zijn uiteenzetting slechts een 'waarschijnlijk betoog' is, omdat in de materiële wereld de rationaliteit op de weerstand van de noodzakelijkheid stuit, zodat uitspraken op dit gebied nooit als vaststaand of zeker kunnen gelden.

De zichtbare wereld is afgeleid uit (2) het totaal der Ideeën (de Ideeën-

Wat wordt hiermee precies bedoeld?
Toelichting met noodzakelijkheid / werkelijkheid

wereld) dat door bemiddeling van een Goddelijk ambachtsman (de Demiurg) tot uitdrukking wordt gebracht in een daartoe ontvankelijk gemaakte, op zichzelf amorfe en irrationele, met metaforen (3) aangeduide grondsubstantie. De Demiurg vormt door verbinding van bepaalde Ideeën de wereldziel die beginsel van rationaliteit is in het universum, en verantwoordelijk voor de beweging van de hemel; uit hetzelfde mengsel maakt de Demiurg ook de mensenzielen, die evenals de wereldziel hun beweging uit zichzelf afleiden. De elementen (aarde, water, lucht en vuur) zijn opgebouwd uit stereometrische figuren, waarvan de kleinste geometrische bestanddelen (uitgezonderd die van de aarde) ook tot een 'molekule' van een ander element kunnen bijdragen. Mathematische beschrijvingswijzen worden op deze manier door Plato dienstbaar gemaakt aan de fysika en aan alles wat daarop volgt, nl. de beschrijving van de konstitutie van het menselijk lichaam, van de zintuiglijke waarneming enz., terwijl het psychische, onder meer door de analogie met de ook mathematisch gekonstrueerde wereldziel, een duidelijke functie in de fysische realiteit krijgt.

Door deze afleiding van de zichtbare, vergankelijke en pluriforme wereld van het 'Diesseits' uit de wereld van de Ideeën, het Absolute Zijn, het 'Jenseits', probeert Plato een brug te slaan tussen beide werelden. Hij gaat hierbij uit van twee primaire vragen (4):

- Waarom is er naast de eeuwige Ideeënwereld, een wereld van het Worden?
- Welk principe bepaalt het aantal soorten wezens, waaruit de zintuiglijke, temporele wereld bestaat?

Het antwoord op de tweede vraag is voor Plato impliciet in het antwoord op de eerste vraag aanwezig.

De Demiurg schept de wereld van het Worden, omdat hij goed ('agathos') is, en omdat er in iemand die goed is, geen afgunst ('phthonos') kan zijn ten opzichte van iets of iemand anders (*Timeaus* 29E). De Demiurg, die vrij van afgunst is, wil dat alles zoveel mogelijk op hem lijkt. Hij is een absoluut goed en autarkisch wezen dat (dus) in zichzelf geen belemmering kan hebben voor of afgunstig kan zijn op (het ontstaan van) wezens die anders zijn dan hijzelf is, nl. niet perfekt. Zou hij daar immers wel een belemmering voor zijn, dan zou dat inhouden dat hijzelf aan perfectie zou inboeten. Hiermee neemt Plato impliciet aan dat het bestaan van vele, niet eeuwige, imperfecte, zintuiglijke wezens inherent wenselijk is aan de Absolute Wereld, (waarvan de Demiurg op zijn minst een al dan niet puur li-

teraire 'vertegenwoordiger' is), en de reden waarom die Absolute Wereld niet alléén bestaan kan. Op deze manier draait hij het begrip van autarkische perfectie om in dat van zelf-transcendente overvloed: het perfecte dat volledig in, op, en door zichzelf bestaat (en 'bestaan' dan in boven-temporele zin) vloeit in zijn bestaan zó over, dat het het bestaan gunt aan iets wat niet van eenzelfde perfectie is als het perfecte zelf, maar daardoor juist dit perfecte als het ware 'komplementeert tot perfectie'. Deze omkering van het begrip bracht in de geschiedenis van de filosofie en theologie in West-Europa de konseptie van (tenminste) twee Goden-in-Een binnen: een Goddelijke volledigheid, die slechts volledig is door het bestaan van wezens anders dan hijzelf. Deze dialektiek (: het komplette bestaat in, door, en niet zonder het inkomplete en andersom) heeft eeuwenlang het Westerse denken gedomineerd.

Het antwoord op de tweede vraag volgt eenzelfde dialektiek. Alle soorten imperfecte en temporele, vergankelijke wezens moeten in de 'diesseitige' wereld worden voortgebracht, omdat deze gemaakte wereld een uitputtend beeld is van de Ideeënwereld. Er kan dus maar één wereld gemaakt worden, maar deze 'kopieert' de Ideeënwereld zodanig dat alles wat in de Ideeënwereld 'is', volledig gekopieerd wordt, en daarom moeten ook sterfelijke wezens in de gemaakte wereld bestaan. (De perfecte Demiurg kan deze echter niet scheppen, omdat hij ze dan perfect en onvergankelijk zou scheppen; daarom laat hij deze taak over aan de al door hem geschapen, lagere goden.)

Dit beginsel van 'volledigheid' neemt Arthur O. Lovejoy als uitgangspunt van zijn magistrale boek *The great chain of being* (5), waarin hij de ontwikkeling van dit beginsel door de eeuwen heen nagaat.

"I shall call it [this strange and pregnant theorem of [...] fullness] the principle of plenitude, but shall use the term to cover a wider range of inferences from premises identical with Plato's than he himself draws; i.e., not only the thesis that the universe is a *plenum formarum* in which the range of conceivable diversity of *kinds* of living things is exhaustively exemplified, but also any other deductions from the assumption that no genuine potentiality of being can remain unfulfilled, that the extent and abundance of the creation must be as great as the possibility of existence and commensurate with the productive capacity of a 'perfect' and inexhaustible Source, and that the world is the better, the more things it contains." (6)

Aan de hand van dit 'volledigheidsbeginsel' loop ik enige eeuwen met Lovejoy mee om de ontwikkeling van deze in de *Timeaus* aanwezige gedach-

ten tot Boethius te volgen.

1.2. De *Timeaus* in ontwikkeling (Platonisme en neo-Platonisme) (1)

De begrippen 'Platonisme' en 'neo-Platonisme' worden in het algemeen vrij willekeurig gehanteerd. Het lijkt me daarom goed om deze begrippen, voordat ik met ~~behulp~~ van Lovejoy de ontwikkeling van de gedachten in de *Timeaus* uiteen ga zetten van Plato tot Boethius, eerst vast te leggen. Onder 'Platonisme' versta ik de (essentiële of als zodanig beschouwde onderdelen (2) van de) filosofie van Plato, en de invloed van deze filosofie voorzover deze in de latere scholen domineert. Het 'neo-Platonisme' interpreteert bepaalde selekte passages uit Plato's werk *op originele wijze* | en heeft speciaal betrekking op de filosofie van Plotinus (205-270) en de door hem beïnvloede filosofische scholen. In deze zin behoort het Platonisme in eerste instantie tot het Antieke Denken (3), waarvan het neo-Platonisme het sluitstuk is, waarin de stromen van de Academie, de Peripathetische School, het Pythagoreïsme en de Stoa uitmonden, en waarin de meest uiteenlopende religieuze stromingen van de Oudheid voorkomen. Plotinus kan dan ook niet als de enige 'vader' van het neo-Platonisme worden beschouwd.

Terwijl voor het Platonisme het metafysisch karakter kenmerkend is, d.w.z. de overtuiging dat er, behalve de empirisch waarneembare realiteit, nog een andere hogere realiteit is, legt het neo-Platonisme een brug tussen beide realiteiten door middel van een hiërarchie van zijnsferen die door een eeuwige voortvloeiing ('emanatie') tot stand is gekomen (4).

Uitgaande van deze omschrijving van beide begrippen kan gesteld worden dat er in de Middeleeuwen van eigenlijk Platonisme geen sprake is, en dat de bemiddeling van de Platoonse traditie zich via het neo-Platonisme voltrok. De in dit neo-Platonisme aanwezige, oorspronkelijk Platoonse motieven kwamen de Middeleeuwen voornamelijk 'binnen' via Augustinus (354-430), Boethius (+ 480-524), de zgn. Dionysius de Areopagiet, Calcidius (overgang 4e-5e eeuw), Macrobius (1e helft 5e eeuw), en het *Liber de Causis* (een Proclus-uittreksel dat door een gelovige Moslim werd bewerkt).

De in de *Timeaus* ontwikkelde gedachten van Plato zijn voor de aanvang der Middeleeuwen al door filosofen overgenomen, aangepast, en verder ontwikkeld. Met name moeten hierbij Aristoteles (384-322) en Plotinus genoemd worden.

* Zie opmerking Paul over *Liber de Causis*

* Zie voetnoot 2

Aristoteles stelt, net omgekeerd aan Plato, niet dat de Ideeën(wereld) buiten de dingen als het wezenlijke ervan, maar dat het algemene in de dingen bestaat. Probeert Plato de brug tussen beide werelden te slaan vanuit de Absolute Ideeënwereld naar de vergankelijke wereld toe, Aristoteles doet juist het omgekeerde, of liever: hij slaat helemaal geen brug, omdat hij niet van twee van elkaar gescheiden en dus naar elkaar te overbruggen werelden uitgaat, maar slechts van één: de zintuiglijk waarneembare (5). Dit wil echter niet zeggen dat Aristoteles het bestaan van het Absolute zou ontkennen. Uitgaande van de beweging in de zintuiglijke wereld konkludeert hij via zijn opvattingen over oorzaak-gevolg tot een oorsprong van beweging die zelf niet beweegt; omdat hij dan een andere oorsprong die hem beweegt, maar zelf weer niet beweegt *ad infinitum*, zou moeten hebben. Dit leidt tot Aristoteles' opvatting van het Absolute als Onbewogen Beweger die de *causa finalis* is van alle beweging. Deze Onbewogen Beweger geeft echter geen antwoord op de vraag waarom de andere dingen bestaan, en waarom er precies zoveel en zo gevariëerd van bestaan als er bestaan. Het volledigheidsbeginsel wordt dan ook formeel door Aristoteles in de *Metafysica* (II. 1003a2 & XI. 1071b13) verworpen: "Het is niet noodzakelijk dat alwat mogelijk is, zou moeten bestaan in actualiteit." Bij Aristoteles is er wel een ander beginsel in ^{der} kiem aan te treffen dat voor de ontwikkeling van de gedachtengang die ik volg, van belang is: het beginsel van de 'kontinuïteit'. Lovejoy zegt hierover het volgende:

"If there is between two given natural species a theoretically possible intermediate type, that type must be realized -and so on *ad indefinitum*; otherwise there would be a gaps in the universe, the creation would not be as "full" as it might be, and this would imply the inadmissible consequence that its Source or Author was not "good", in the sense which that adjective has in the *Timeaus*." (6)

De kiem van dit kontinuïteitsbeginsel is Aristoteles' definitie van 'kontinuüm': "Dingen worden kontinuu genoemd, als er een en dezelfde grens is tussen beide, waarin zij elkaar overlappen en die zij gemeenschappelijk bezitten." (7). Vanuit deze definitie kon een bij Aristoteles niet expliciet gedefinieerd klassifikatieprincipe (8) ontstaan dat niet van diskrete, maar van continue ordening uitging. In de 'boom van Porphyrius' (234-+303), waarin de demarkatielijnen tussen de verschillende horizontale klassen vervagen, zodra deze klassen vanuit de ene, hoger gelegen

klasse, waartoe ze allemaal behoren op grond van hun onderlinge overeenkomst(en), is dit klassifikatiebeginsel goed waarneembaar. Het beginsel van de continuïteit dat logisch uit het Platoonse volledigheidsbeginsel voortkomt, werd samengevoegd met dit klassifikatiebeginsel en het volledigheidsbeginsel. Dat deze vermenging kon plaatsvinden kwam, doordat Plato zelf een vage notie van rangorde in de Ideeënwereld geeft (b.v. de Idee van het Goede is de hoogste Idee, waar de andere Ideeën 'onder vallen'): Het beginsel van de continuïteit en dat van de klassifikatie konden op de Ideeënwereld worden toegepast. Het resultaat van deze vermenging was het konsept van het plan en de structuur van de door de meeste ontwikkelde mensen tot in de 18e eeuw geaccepteerde konseptie van het universum als "Great Chain of Being". Samengesteld uit een oneindig aantal schakels wordt de keten tussen het *ens perfectissimum* (het meest volmaakte wezen) en het nauwelijks bestaande gevormd via de hiërarchische orde van alle mogelijke gradaties levende wezens. Waar bij Plato nog gesproken kan worden over een 'sprong' over de kloof tussen de Wereld van het Absolute Zijn en die van het Worden, -en in de *Timeaus* kan de Demiurg opgevat worden als een personifikatie van die sprong-, is er in de "Great Chain of Being" van een sprong geen sprake meer. Het beeld van de "Chain" bestaat uit onderdelen die oorspronkelijk van Plato en Aristoteles afkomstig zijn, en komt voor het eerst in het neo-Platonisme in het werk van Plotinus, de *Enneaden* (9), tot volledig coherente uitwerking. Het kan worden samengevat in de term 'emanatie-theorie'. Het uitgangspunt, nl. de Wereld van het Absolute Zijn, is essentieel Platoons, maar van een brug die tussen deze Wereld en die van het Worden geslagen zou moeten worden, is geen sprake meer, doordat het Absolute Zijn, of liever: het Ene (*to hen*) door zijn zelf-transcendentie en overvloedigheid emaneeert ('uitstroomt') in lagere zijnsgraden tot aan het niet-zijnde (*to mè on*). Deze emanatie gebeurt in hiërarchische volgorde, zodat de 'kracht' van het Ene zich in iedere lagere trap (*hypostasis*) voortzet (de belangrijkste hypostasen zijn: Ene - Intellect (*Nous*) - Ziel (*Psuchè*)) zonder dat het Ene aan kracht inboet. De emanatie is slechts in beeldspraak weer te geven en valt te vergelijken met de zich uitbreidende kringen in het water, wanneer daar een steen in wordt gegooid: het Ene is dan het middelpunt van de konsentrische cirkels, die de hypostasen zijn, en de werkelijkheid is alwat zich van middelpunt tot uiterste cirkel uitstrekt; tegelijk echter is de emanatie een 'vertikaal' gebeuren dat te

vergelijken valt met de (veel te statische) pyramide, waarvan de top het Ene is. Op het Ene is geen enkel predikaat van toepassing, zelfs niet het predikaat 'schoon', omdat ieder predikaat een beperking van het Ene zou impliceren, en daarmee het Ene tekort zou doen.

Alle drie de besproken principes zijn, in deze emanatie-theorie vermengd, terug te vinden. Ik simplificeer door ze weer te isoleren: in de hiërarchie is het klassifikatiebeginsel aan te treffen; in de glijdende schaal van deze hiërarchie, waardoor iedere lagere hypostase een 'vonk' van het Ene in zich heeft, is het continuïteitsbeginsel terug te vinden; en in de volheid van de verschillende soorten levende wezens op deze wereld het volledighedsbeginsel dat hier als antwoord op het 'theodicée-probleem' (10) gehanteerd wordt: deze wereld is de best mogelijke wereld, en zo'n wereld moet ook alle mogelijke kwaad bevatten, -anders zou hij niet volledig zijn.

Kwaad is het *mè on*, het niet-zijnde, omdat alwat bestaat (door zijn relatie met het Ene) goed is. Het *mè on* is de laatste noodzakelijke uitvloeïng van het Ene en heeft daarmee zijn plaats binnen het geheel. Toch heeft de mens de taak zich van de wereld af te keren en te proberen naar de Oorsprong terug te keren. Daartoe moet hij de weg als het ware terug afleggen om uiteindelijk in het Ene op te gaan. De ziel wordt dan overweldigd door de schoonheid en goedheid van zijn Oorsprong die plotseling bereikbaar is, als hij zich er in devoot-afwachterende houding voor heeft opengesteld. Die ervaring is duidelijk mystiek: men is opgegaan in het Ene. (Plotinus heeft zich, volgens Porphyrius, hier vier keer in mogen verheugen). De weg ernaar toe vanuit deze wereld is echter een moeizame en gaat slechts stapje voor stapje, met vallen en opstaan.

Vanuit het neo-Platonisme ging het volledighedsbeginsel samen met de erdoor veronderstelde of ervan afgeleide ideeën over in dat kompleks van vooronderstellingen dat de theologie en kosmologie vormde van het Middeleeuws Christendom (11). Zowel de geaccepteerde filosofie van de Kerk, als de filosofie van het neo-Platonisme kenden twee thesen die kontradiktorsch tegenover elkaar staan:

- Deze wereld is in essentie slecht. (†)
- God die deze wereld heeft geschapen, is essentieel goed.

Een *konsistente* filosofie van en over het 'Jenseitige' kan op deze kontradiktie drie mogelijke antwoorden geven:

- De 'Jenseitige' wereld is pure illusie.
- De 'Jenseitige' wereld is géén illusie, maar had eigenlijk niet mógen be-

(†) Is niet Christelijk: de wereld is slecht geweten door de mensheid (Kant)

staan, omdat er iets slechts uit is voortgekomen. De schepping van de 'diesseitige' wereld is duivelswerk.

- De 'Jenseitige' wereld is onuit- en onbespreekbaar; een weg uit de slechte 'diesseitige' wereld kan echter wel gevonden worden.

(?) In het Manicheïsme en de Gnostische, Christelijke ketterijen was er gedurende de Middeleeuwen een sterke neiging naar de tweede van deze drie pessimistische oplossingen binnen een consistente 'Jenseitige' filosofie van de kontradiktie, maar meer dan een neiging is dit nooit geworden (door de verkettering ervan door de Kerk), hoewel juist deze oplossing onvermijdelijk geweest zou moeten zijn, gezien de veronderstellingen van zowel de heidense neo-Platonisten, als de Christelijke theologen in de eerste vier eeuwen van onze jaartelling. Zou deze pessimistische, maar consistente oplossing zich hebben doorgezet, dan zou de schepping vanuit het rustige Goddelijke leven als een val zijn beschouwd, waarvan welke Demiurg dan ook als duivel de oorzaak zou zijn geweest (12).

In de Middeleeuwen, waarin de officiële leer overwegend 'Jenseitig' was, werd deze oplossing uiteindelijk niet geaccepteerd, maar werd gekozen voor een inkonsistente, maar optimistische oplossing, waarin de kontradiktie eigenlijk gehandhaafd blijft. D.w.z. een oplossing naar de consistentie waarvan men steeds blijft zoeken, maar die wat de essentie van de mens betreft, optimistisch is, aangezien de wereld *sub specie aeternitatis*, en dus onder het gezichtspunt van het Goede beschouwd kan worden. In deze inkonsistente oplossing schemert een essentieel 'diesseitige' filosofie door die weer voor de latere, na-Middeleeuwse filosofie van belang is:

"the assumption that there is a true and intrinsic multiplicity in the divine nature, that is to say, in the world of Ideas; that, further, "existence is good", i.e., that the addition of concrete actuality to universals, the translation of supersensible possibilities into sensible realities, means an increase, not a loss, of value; that, indeed, the very essence of the good consists in the maximal actualization of variety; and that the world of temporal and sensible experience is thus good, and the supreme manifestation of the divine." (13).

Ook Boethius stelt de vraag naar de bovenbesproken kontradiktie, en geeft er in zijn *De Consolatione Philosophiae* (van nu af aan, kort: *Consolatio*) een antwoord op en oplossing voor. Deze oplossing is gedeeltelijk ook te vinden in het 9e Metrum van het derde boek. Voordat ik dit Metrum echter ga bespreken, zal ik enige aandacht aan Boethius' leven en werken, en aan de *Consolatio* moeten besteden.

(*) Gnosticism is in Latin Gnosticism, which is the GNF (Gnosticism) (12-13)

(*) De Gnosticism is in Latin Gnosticism, which is the GNF (Gnosticism) (12-13)

I.3. A.M.T.S. Boethius (1)

I.3.1. Leven en werken (2)

Over Boethius' leven is veel en weinig bekend. Veel informatie is langzamerhand verdicht gegroeid rond deze voor de Middeleeuwen zo belangrijke filosoof. Weinig informatie echter is authentiek, en de bronnen waarin deze informatie ligt opgesloten zijn weinig talrijk en vaak fragmentarisch (3). Toch kan er een beeld van Boethius' leven uit deze bronnen worden afgeleid, dat echter niet volledig is.

Anicius Manlius Severinus Torquatus Boethius leefde in een tijdsperiode, waarin er in Italië een betrekkelijke rust heerste na de vele invallen van allerlei 'barbaarse' volkeren. Deze rust was te danken aan het staatsmanschap van een van deze 'barbaren', Theodoric de Oostgoot (455-526), die als koning der Goten en 'Viceroy' van de Romeinse keizer Italië bestuurde van 493 tot 526. Doordat hij de Goten gebruikte als militaire verdedigers van Italië en de Romeinen liet optreden als burgerlijke bestuurders ervan, wist hij beide volkeren zonder al te grote problemen gedurende een 30-tal jaren vreedzaam naast elkaar te laten leven. Zo'n samengaan van min of meer tegengestelde groeperingen wist hij ook op andere gebieden te bewerkstelligen: zelf Ariaan (4), tole-reerde hij de Christenen in het door hem bestuurde gebied. Naast deze tolerantie was hij ook vanwege zijn activiteiten op allerlei gebieden van groot belang voor Italië: hij bevorderde de ontwikkeling van de landbouw en wist in buitenlands-politiek opzicht door het leggen van verwantschapsbetrekkingen een leidende positie in Europa in te nemen, die hij gebruikte om de vrede te bevorderen. Hoewel hij zelf analfa-beet was, bevorderde hij kulturele ontwikkelingen door bijvoorbeeld geleerden, filosofen en kunstenaars, waaronder Boethius, aan zijn hof uit te nodigen. Hij zorgde, kortom, voor rust en voor een betrekkelijk hoge, kulturele bloei in Italië.

Boethius behoorde tot het geslacht der Anicia, een oude, aristokratische familie die zich in de 4e eeuw tot het Christendom be-keerd had, en gedurende lange tijd erg machtig was. Vele leden uit deze familie bekleedden hoge functies: een groot aantal ervan werd konsul, twee werden keizer, en een paus. Ook Boethius' vader was kon-sul. Vrij snel na de geboorte van zijn zoon (480) stierf hij echter.

(3) b.v. De Anicius waren ook Christenen. Moet dus zijn. Katholieken.
(4) b.v. geslacht der Anicia of geslacht (gens) Anicia

Het gevolg hiervan was dat Boethius werd opgevoed in het huis van een vriend van zijn vader, Quintus Aurelius Mennius Symmachus, die in 485 konsul werd, en later prefekt en hoofd van de senaat.

Boethius was op vrij jonge leeftijd al erg leergierig en hield zich, mede onder invloed van Symmachus die tot Boethius' dood steeds een goede vriend van hem bleef, vooral bezig met de bestudering van filosofie, - de *summum vitae solamen* (5) (de hoogste troost in het leven), zoals hij later zal schrijven. De mening dat hij een opleiding in Athene zou hebben genoten is onjuist (6), en o.a. ontstaan door het feit dat hij de Griekse taal meester was, -iets wat vrij uniek was voor iemand die in het Rome van de 5e eeuw was geboren en opgegroeid. Boethius primaire belangstelling lag in de studie en slechts sekundair had hij politieke ambities. Toch zet hij de traditie van het geslacht der Anicia voort, naar zijn eigen zeggen, omdat filosofen volgens Plato de beste regeerders zouden zijn (7). In 510 werd hij (enig) konsul, en in 523 *Magister Officiorum*, een van de hoogste ambten. In hetzelfde jaar echter werd hij beschuldigd van hoogverraad, gevangen genomen, en een jaar later veroordeeld en te Pavia ter dood gebracht. Hoe de beschuldiging van hoogverraad precies in zijn werk is gegaan, is moeilijk uit de bronnen af te leiden, en zal dus wel altijd onduidelijk blijven.

In de vroege Middeleeuwen werd Boethius in Pavia als St. Severinus vereerd. De Roomse Kerk bekrachtigde deze heiligverklaring in 1883.

Boethius is van groot belang, -ik heb het al even aangestipt (8)-, voor de ontwikkeling van de wijsbegeerte in de Middeleeuwen; niet omdat hij zelf een filosofisch systeem tot stand zou hebben gebracht, zoals dat van Plato, Aristoteles en Plotinus gezegd kan worden, maar omdat hij een van de weinige bronnen is, waar de Middeleeuwse filosofen (en theologen) uit konden putten, als zij de belangrijkste filosofen uit de Klassieke Oudheid enigszins wilden leren kennen. Zijn belang is daarmee dus primair historisch: hij wordt wel vergeleken met Janus, omdat hij, net als Janus, twee richtingen tegelijk uitkijkt. Als 'laatste der Romeinen' kijkt hij terug naar de heidense cultuur der Oudheid, en als 'eerste der Scholastici' vooruit naar de Christelijke cultuur der Middeleeuwen. Iets minder vriendelijk en te veel periodiserend gezegd, kan hij worden beschouwd als een 'doorgeefluik' van filosofische en theologische theorieën vanuit de Oudheid naar de Middeleeuwen. Hij was zeer belezen in Plato en Aristoteles en legde deze belezenheid neer in

een aantal werken dat lange tijd een van de weinige bronnen vormde, waardoor het (neo-)Platonisme, maar vooral het (neo-)Aristotelisme werden verspreid. Zo kon men in de Middeleeuwen teruggrijpen op zijn *Consolatio*, waarin een groot aantal oorspronkelijk Platoonse gedachten en motieven hun neerslag vonden, en op zijn vertalingen van en commentaren op de *Isagogè* van Porphyrius (een inleiding op de *Categoriae* van Aristoteles), en Aristoteles' *Categoriae* en *De Interpretatione*. Vooral op het gebied van de logika (*De syllogismis hypotheticis*, *De divisionibus*, *De topicis differentiis*, en een kommentaar op Cicero's *Topica* (9)) beheersten zijn vertalingen en commentaren de ontwikkelingen van de Middeleeuwse logika tot in de tijd van Abélard. Het was zijn bedoeling om alle werken van Plato en Aristoteles in het Latijn te vertalen, en te proberen beide filosofieën met elkaar te verzoenen (10). Tot een uitvoering van dit plan is het nooit gekomen, waarschijnlijk omdat hij op + 44 jarige-leeftijd al moest sterven. Hij heeft echter via dat wat hij vertaald heeft en via zijn commentaren een nieuwe filosofische woordenschat weten op te bouwen, doordat hij een groot aantal filosofische termen die in het Grieks gedurende lange tijd ontwikkeld waren, in het Latijn overbracht, definieerde en konsolideerde. Bovendien had hij door zijn commentaren grote invloed op de wijze, waarop (filosofische en wetenschappelijke) teksten in de Middeleeuwen becommentarieerd zouden gaan worden.

Naast deze werken op filosofisch gebied is Boethius van belang vanwege zijn theologisch werk. Het staat vrijwel zeker vast dat hij een Christen is geweest. Vaak is hieraan getwijfeld, omdat de *Consolatio* geen enkele toespeling op het Christendom of Christelijk geloof maakt (11). Nu echter duidelijk is dat de *Opuscula Sacra* (een vijftal, rond 520 geschreven, theologische werken) wel degelijk van zijn hand zijn, is de twijfel ten aanzien van zijn Christen-zijn vrijwel opgehouden (12). Zijn belang voor de theologie ligt hierin dat hij door de Aristotelische categorieën ook binnen de theologie te hanteren de ontwikkeling van de theologie, die toch vooral op neo-Platoonse leest geschoeid was, bevorderde in de richting waarvan in H. I.2. sprake is geweest. De specifiek neo-Platoonse elementen van de aan hem voorafgaande Christelijke filosofie zijn in zijn gedachten dan ook minder belangrijk dan het Aristotelische element dat hij inbrengt. Als voorbeeld daarvan kan zijn rationeel argument van de Onbewogen Beweger voor het bestaan van God (13) gelden.

Foot. 1. Ook een belangrijke 'doorgeeflied' van Stoïcijne ideeën (zie p. 15 n. 16 en 22.2-3)
(*) In 29. onduidelijkheid neemt hij echter een realistische standpunt in (waarschijnlijk) in 29.
coment. op de *Isagogè* (24.)

Naast deze invloed op filosofisch en theologisch terrein is Boethius ook van belang in verband met andere (aspecten van zijn) werken: hij geeft een klassifikatie van wetenschap en voegt aan de al bestaande indeling in wetenschappelijke disciplines de term *quadrivium* toe. Zo kon de tweeslag van de zeven *artes liberales* (het *trivium*, de drievoudige weg die tot wijsheid leidt, bestaande uit *grammatica*, *rethorica* en *dialectica*; en het *quadrivium*, de viervoudige weg, bestaande uit *arithmetica*, *geometria*, *astronomia* en *musica*) een vaste basis vormen voor alle wetenschappelijke disciplines in de Middeleeuwen. Ook op het terrein van het *quadrivium* heeft Boethius enige werken geschreven, waarvan slechts de *Institutio Arithmetica* en de *Institutio Musica*, beide vòòr 507 geschreven, bewaard zijn gebleven. Beide werken vormen de respektievelijke grondslagen voor de Middeleeuwse rekenkunde en muziektheorie.

I.3.2. De Consolatione Philosophiae

Het werk waar Boethius' naam onlosmakelijk mee verbonden is en dat niet over het hoofd gezien mag, ja kan, worden bij de bestudering van de Middeleeuwen, heeft Boethius geschreven, terwijl hij op beschuldiging van hoogverraad zijn vonnis in de gevangenis afwachtte. Het werk behoort, zoals de titel al aangeeft, tot het genre der *consolatio* (vertroosting), een vertakking van de filosofische betogen (*diatriben*) uit de Griekse en Romeinse wereld. Boethius zoekt vertroosting bij de wijsbegeerte voor de plotselinge verandering die in zijn leven heeft plaatsgevonden. Van een man die op sociaal-politiek en cultureel-wijsgerig gebied geroemd en geëerd was, en die zich in zijn familiekring gelukkig voelde, is hij tot een gevangene geworden. De wijsbegeerte, in het werk allegorisch voorgesteld als *Philosophia*, helpt hem via de dialektiek van de Platoonse dialoog uit te stijgen boven de smart van zijn fysieke en psychische gesteldheid, en te komen tot een beschouwing van wat werkelijk van belang is in dit leven. Daarmee is de *Consolatio* niet alleen voor Boethius (de ik-figuur) een vertroosting, maar voor iedereen die zich over de op- en neergang van het leven vragen stelt. Het werk is een theodicée (14), waarin naar een antwoord gezocht wordt op de vraag hoe het mogelijk is dat er kwaad in de wereld is. Het antwoord dat in neo-Platoonse-filosofisch en Christelijk-theologisch perspectief gegeven wordt, hoeft de moderne lezer uiteraard niet meer te bevredigen, maar de

relativering van menselijke beslommeringen en tekortkomingen zal menig-
een ook nu nog tot steun kunnen zijn. Juist omdat de vraag der theodicée
enerzijds toegespitst wordt op Boethius' eigen situatie, maar anderzijds
vooral geabstraheerd van die situatie wordt beschouwd, is Boethius niet
de enige die door Philosophia getroost wordt. Hierom zal het werk eeuwen-
lang generaties van mensen hebben aangesproken, geboeid, en gesteund, en
kan het dit nog steeds doen.

Het werk bestaat uit vijf boeken, waarin proza en poëzie (in
allerlei metrische variaties) elkaar afwisselen op de wijze van de *Me-
nippische Satire* (15). In de proza-passages worden de filosofische uit-
eenzettingen en betogen (vooral van Philosophia) gehouden, terwijl de
poëzie-passages bedoeld zijn als samenvattingen en ter ontspanning van
de geest na de inspannende konsentrasie op de filosofische gedachtengang.
Het is dan ook opvallend dat het eerste boek met poëzie begint en dat
het laatste op proza eindigt, én dat de poëzie-passages in het begin van
het werk frekwenter zijn dan aan het eind.

De filosofische achtergrond van het werk is primair neo-Platoons, maar
Aristotelische invloeden zijn onmiskenbaar aanwezig, en ook Stoïsche
invloeden zijn zonder meer aanwijsbaar (16). Het werk wemelt van verwij-
zingen naar en citaten van allerlei filosofen en auteurs die Boethius,
omdat hij zeer waarschijnlijk slechts een enkel boek tot zijn beschikking
zal hebben gehad, uit het hoofd aangehaald moet hebben: Plato, Aristote-
les, Homerus, Euripides, Parmenides, Cicero, Lucanus, Catullus, Horatius,
Virgilius, Ovidius, Iuvenalis, Seneca en anderen.

Boethius is een van de neo-Platonisten, door wie het Christe-
lijk denken in de Middeleeuwen voor een niet klein gedeelte is gevormd,
zoals dat (zeer summier) in het vorige hoofdstuk is weergegeven.

Tot slot geef ik nog een samenvatting van de *Consolatio* om de
lezer die dit werk niet kent, er enigszins vertrouwd mee te maken, en
om de plaats van Metrum III.9. in het werk enigszins aan te geven.

Boek I Boethius doodt zijn tijd met behulp van de Muzen door elegiën te
schrijven. In zijn depressiviteit verlangt hij naar de dood die
hem uit de miserabele toestand, waarin hij terecht is gekomen door zijn
gevangenneming, zou kunnen bevrijden. Plotseling wordt hij zich ervan
bewust dat iemand zijn cel is binnengekomen: een vrouw, jong en oud te-
gelijk (17), van onmetelijke lengte, maar toch van normaal postuur, ge-
kleed in een eigenhandig geweven gewaad van de fijnste stof, waarop ge-

borduurd een ladder die van de letter *Pi* reikt tot de letter *Thêta* (18). Het gewaad is gedeeltelijk gescheurd, doordat grijpgrage handen het wilden bezitten. Ze kregen er slechts stukjes van te pakken. In haar rechterhand heeft zij een boek vast, in haar linker een scepter. Zij ziet de Muzen doende met Boethius en stuurt hun weg met de woorden dat zij niet de juiste vertroosters kunnen zijn, maar Boethius eerder nog zeker zullen maken. Zij zelf zingt dan geen lied van weeklaag over de situatie van de gevangene, maar over de wanorde in zijn geest, en pas als zij zijn tranen heeft weggewist, herkent hij haar als de vriendin van zijn hele leven: *Philosophia*. Zo vindt hij zijn spraakvermogen, tot dan toe sinds haar binnenkomst als verlamd, terug en kan haar vragen waarom zij uit haar grote hoogte tot hem in zijn gevangenis is gekomen. Nooit zal zij degenen die haar echt beminnen, in de steek laten, is haar antwoord. Zij zal zijn dokter zijn en hem genezen, maar heeft daarvoor een beschrijving van zijn ziekte nodig.

Boethius vertelt haar het verhaal van zijn ondergang en vraagt zich af waarom onschuldigen overgeleverd zijn aan Fortuna, terwijl het heelal toch gebouwd is op vaste, onwrikbare wetten.

Nu realiseert *Philosophia* zich de ernst van zijn ziekte pas goed. Het is ernstiger dan zij in eerste instantie dacht, want niet zijn smart en tranen, zijn woede en pijn, zijn de kiem van zijn ziekte, maar zijn zelf opgelegde ballingschap uit het huis waar hij zich eens thuis voelde: bij haar. Hij weet niet meer wat hij is; wat de natuur van de mens is; op welke wijze God het Al bestuurt, en wat het doel van het Al is. Maar dat alles in orde is; dat God alles bestuurt, weet hij gelukkig nog wel, en vandaaruit zal het genezingsproces een aanvang kunnen nemen. Voordat *Philosophia* de ziekte écht te lijf kan gaan, moet zij de uiterlijke kentekenen ervan eerst wegnemen door middel van zachte medicijnen, en de geest van de zieke afleiden van zijn directe situatie. Pas daarna zullen zwaardere medicijnen kunnen worden toegediend.

Boek II Het eerste zachte medicijn dat *Philosophia* gebruikt is de retorika die, mits hij haar instructies volgt, niet van de ware weg afdwaalt. Boethius heeft zijn normale kalmte verloren door de plotselinge ommekeer in zijn leven. Daarom klaagde hij zoëven over Fortuna, maar onterecht. Zij heeft hem toch alle geluk gegeven en is nu, in zijn ongeluk, nog steeds dezelfde. Wat zij geeft, kan zij weer nemen. Alle geluk van status, rijkdom, macht, weelde, vriendschap, en een gelukkig ge-

zin is slechts tijdelijk, vergankelijk, onzeker, en niet in staat echt geluk te brengen. Wat echter niet tijdelijk is, is de ziel. Het ware geluk ligt in de mens zelf, wanneer hij meester van zichzelf is. ^{*}Fortuna geeft dit geluk niet, maar heeft althans het voordeel dat zij zichzelf als fluktuierend en wisselvallig laat zien, en daarmee de weg toont naar het ware Goede, dat zij zelf niet is.

Misschien is de liefde die het heelal regeert, toch ook in de harten der mensen aanwezig.

Boek III Door deze uitspraken van Philosophia is de zieke Boethius nu al zover hersteld dat hij zelf om zwaardere medicijnen vraagt.

Wat de oorzaak van geluk is, het *Summum Bonum*, kan nu worden onderzocht. overweging

Alle mensen zijn, meestal onbewust, gericht op dit Hoogste Goed, maar stellen zichzelf al (te) snel met andere dingen tevreden. Als ze een klein stukje geluk proeven in rijkdom, faam, of genot, denken ze het ware Geluk gevonden te hebben, maar het zijn slechts de overbodige en vluchtige genietingen die Fortuna geeft. Het Hoogste Goed dat één en ondeelbaar is, bestaat niet uit splinters van geluk, en moet niet gezocht worden in vergankelijkheid. Voordat Philosophia en Boethius gaan onderzoeken wat dit Hoogste Goed is, zullen zij de wijze raad van Plato opvolgen en tot God bidden hun kracht te geven hun weg af te leggen. Dit gebed wordt gevormd door Metrum III.9, een van de beroemdste en belangrijkste gedichten uit de hele *Consolatio*, dat als een samenvatting kan worden beschouwd van Plato's *Timeaus*.

Na dit gebed laat Philosophia Boethius het bewijs herontdekken (19) dat God Zelf het Hoogste Goed is. Als er in de wereld onvolmaaktheid is, moet volmaaktheid bestaan. Dit perfect Goede is het hoogste geluk, niet door iets buiten God veroorzaakt, niet in God alleen, maar God Zelf die almachtig is en op Wie alles zich richt.

Boek IV Hoe is het mogelijk dat er onder het bestuur van het Al-Goede toch kwaad in de wereld bestaat; dat de rechtvaardigen bestraft, de slechten beloond worden? Met deze vraag raakt Boethius de kern van zijn, -en niet alleen zijn-, problematiek. Van oudsher zijn er pogingen gedaan deze vraag der theodicée te beantwoorden. Philosophia gaat er diep op in. Het is slechts schijn dat de rechtvaardigen bestraft en de slechten beloond worden, omdat het doel waar beiden zich op richten, het *Summum Bonum*, door de eersten wel, door de laatsten niet bereikt kan worden. De slechten weten niet eens dat dit hun doel is en stellen zich tevreden met

* Stoïcijns gedachte (Boethius)

iets wat niet aan hun werkelijke verlangens beantwoordt. Het doel, waarop zij zich afstemmen en dat zij bereiken, is in werkelijkheid hun straf, net zoals hun wil en vermogen die zich op het slechte richten. Uiteindelijk zijn zij degenen, met wie men medelijden moet hebben. De dood zal hen van hun onmenselijke last bevrijden, maar gelukkig kan voor de onsterfelijke ziel het wachten nooit lang zijn. De slechten moeten gestraft worden, want op die manier kunnen zij hun werkelijke doel, het Hoogste Goed, ontdekken, en in die zin is straf een weldaad voor hen.

De schijn dat het goede voor de onrechtvaardigen en het kwade voor de rechtvaardigen is weggelegd, wordt gewekt doordat de mensen niet genoeg inzicht hebben in het verschil tussen *Providentia* en *Fatum*. God beschouwt alles vanuit zijn Voorzienigheid die alles ordent en in evenwicht houdt. De praktische realisering ervan is het werk van het Lot, dat een instrument van de Voorzienigheid is, van haar afhankelijk is, en uit haar voortkomt, en dat alles onder de vergankelijkheid van tijd en ruimte op de juiste plaats brengt. *Providentia* is het een-voudige, onbewegelijke middelpunt van de cirkel; *Fatum* de komplekse, bewegelijke cirkel zelf. Alles wat ondergeschikt aan *Fatum* is, is ondergeschikt aan *Providentia*, zoals *Fatum* dat zelf is; en daarmee is *Fatum* goed, omdat *Providentia* de methode van het Allerhoogste Goed, en dus goed is.

Boek V Als het hele universum onder de controle van *Providentia* valt, bestaat "toeval" dan nog; is er dan nog plaats voor de "vrije wil"; heeft "gebed" dan nog enige zin?

Boethius is eigenlijk al genezen! Deze vragen gaan immers volledig uit boven zijn eigen situatie, en vereisen naast persoonlijk evenwicht, een hoge mate van abstraktie en geestelijke helderheid ter beantwoording.

Volgens *Philosophia* moet op alle drie de vragen positief geantwoord worden. Het toeval bestaat zeker, maar niet als "willekeurigheid". In die zin heeft het woord geen enkele betekenis. Alleen Aristotelisch (20) gedefinieerd bestaat het: "Als iets omwille van een doel wordt gedaan en er iets anders gebeurt dan voorzien was omwille van bepaalde redenen, dan wordt dat "toeval" genoemd (21). Ook de vrije wil bestaat, want de Goddelijke Voorzienigheid mag niet worden geïdentificeerd met "noodzakelijkheid" of "determinisme". God is eeuwig; eeuwigheid is, -in onderscheid van oneindigheid-, "het complete, gelijktijdige, en perfecte bezit van onbegrensd leven" (22). God voorziet uit eeuwigheid, d.w.z. dat wat voor de mens temporeel en vergankelijk is, zich voor Zijn blik in een eeuwig Nu afspeelt, en dat Hij geen

mens noodzaakt iets te doen, net zo min als een mens door een ander mens te zien hem noodzaakt. God is een onveranderlijk, eeuwig Heden. Een gebed zal dan ook, mits het terecht is, zijn uitwerking niet missen. Als er al noodzakelijkheid is, dan is het wel deze dat de mens zich er altijd van bewust moet zijn dat hij aan dit Goddelijke Heden participeert.

I.4. Metrum III.9. van Boethius

- Paul
- 1 O, qui perpetua mundum ratione gubernas,
Terrarum celique sator, qui tempus ab aevo
Ire iubes stabilisque manens das cuncta moveri,
Quem non externae pepulerunt fingere causae
- 2 Materiae fluitantis opus, verum insita summi
Forma boni livore carens, tu cuncta superno
Ducis ab exemplo, pulchrum pulcherrimus ipse
Mundum mente gerens similique in imagine formans
Perfectasque iubens perfectum absolvere partes.
- 3 Tu numeris elementa ligas, ut frigora flammis,
Arida convenient liquidis, ne purior ignis
Evolet aut mersas deducant pondera terras.
Tu triplicis mediam naturae cuncta moventem
Conectens animam per consona membra resolvīs;
- 4 Que cum secta duos motum glomeravit in orbes,
In semet reditura meat mentemque profundam
Circuit et simili convertit imagine caelum.
Tu causis animas paribus vitasque minores
Provehis et levibus sublimes curribus aptans
- 5 In caelum terramque seris, quas lege benigna
Ad te conversas reduci facis igne reverti.
Da, pater, augustam menti conscendere sedem,
Da fontem lustrare boni, da luce reperta
In te conspicuos animi defigere visus.
- 6 Dissice terrenae nebulas et pondera molis
Atque tuo splendore mica; tu namque serenum
Tu requies tranquilla piis, te cernere finis,
Principium, vector, dux, semita, idem. (1)
- medium
connectens

O, Du Heere, diet al regiers;
Hemel, aerde ende tijd bestiers,
Onroerlic zijnde, roers al dat leift.
Niet vreimders Dij eerst bedwonghen heeft
Alle dijnc te maken, maer eyghen deught.
Du hebs de weereld uut eewigher vreught
Ghevormet, schone na Dijn ghelijke
Uut hoghen exemplen vulcommelijke.
Zulc wilsTu wesen al hare deele.
De elemente voughsTu gheheele;

1/2
L3

Tcoude ten heeten, theete ten couden,
 Zo dat zij gherechte reghel houden.
 Der sielen tusschen drien nateuren
 HebsTu den middel doen ghebeuren.
 Zou deelt haer bij ghelijken leden
 Ende keert tot harer eerster steden
 Rondomme naer des hemels wijse.
 Du voerdse metTij ten hooghsten prise,
 Ghelikelic voughDij dneder leven.
 Uut rechter minnen hebsTu ghegheven
 Dat zou ooc wederkeert tot Dij.
 Och, Vader, den wegh wilt leiden my
 Vul van deughden ter fonteyne
 Ghef Dij te siene met oghen reyne.
 Jaeght daerdsche, lastighe deimsterheit.
 Licht, Ruste Die bes, ghef paeyselicheit.
 Dij schauwen es dhende dat ic meen,
 Beghin, wegh, middel in Dij zijn een.

? ruste die bes
 met rijt Gij?

(vertaling van de Gentenaar) (2)

O, Schepper van hemel en aarde,
 Die in eeuwige rede de wereld bestuurt,
 Beveelt dat de tijd vanuit d'eeuwigheid gaat,
 En alles beweegt, onbeweeglijk blijvend Gijzelf,
 5 Uitwendige oorzaken dwongen U niet
 Het kunstwerk te vormen der vlucht'ge materie,
 Maar -vrij van afgunst- Uw eigen vorm van het Hoogste Goed.
 Naar het Hoogste Voorbeeld bouwt Gij het Al
 En draagt in Uw geest, Zélf de Schoonste,
 10 De schone wereld, die naar eenzelfde beeld Gij bootst
 En op Uw bevel maakt 't Volmaakte zich los, in delen, volmaakt.
 D'elementen verbindt Gij zo naar getal, dat de hitte
 Zich schikt met de koude, en droog met nat, en dat
 Het vuur, al te licht, niet omhoog ontstijgt, of de aarde
 15 Onder haar eigen gewicht naar omlaag neerstort.
 Gij bindt de ziel tot een midden, drievoudig van aard en
 Bewegend het Al, en ontbindt haar door leden, harmonisch;
 Gedeeld in twee kringlopen keert zij zich om,
 Nadat de beweging op een kluwen gerold is,
 20 En tot zichzelf terug gaat zij, en wentelt om en om
 De diepe Geest, en de hemel omkeert zij naar 'tzelfde beeld.
 De zielen en lagere levens brengt Gij
 Uit eendere oorzaken voort en Gij zaait ze
 Hoog in de hemel, en omgekeerd door welwillende wet
 25 Tot U, keert Gij ze weer, zoals 't vuur zich terugkeert.
 Laat, Vader, mijn geest tot Uw zetel verheven
 Opstijgen; laat mij de bron van het Goede aanschouwen;
 En laat mij, wanneer ik Uw licht heb gevonden,
 Op U mijn heldere zielsblikken richten. Jaag weg
 30 De misten der aarde, de lasten der massa,
 En praal in Uw pracht, want Gij zijt sereen,
 Gij zijt de rustige rust voor de rechtschapen zielen,
 't Einde is U te aanschouwen, Gij,
 Begin, zijt ook Leider en Gids,
 35 En Voetpad en Einde.

(eigen vertaling) (3)

Het is duidelijk dat de in de vorige uiteenzettingen getrokken lijnen van Plato's *Timeaus* tot Boethius zich in dit metrum laten zien. De in H.II.2. (m.n. p. 9-10) besproken kontradiktie is in de hele *Consolatio*, en ook in metrum III.9. aanwezig. P. Courcelle zegt hier het volgende over:

"A coup sûr, la formation de Boèce est foncièrement hellénique et néo-platonicienne, mais il y a dans sa pensée une antinomie que nous n'avons pas encore résolue: d'une part l'idée d'une échelle des êtres, qui sont de plus en plus dégradés et mauvais à mesure qu'ils s'éloignent de Dieu et s'enfoncent dans la matière; d'autre part l'idée que tous les êtres sont foncièrement bons et que seul le mal moral, issu du libre arbitre humain, existe dans la nature." (4)

Metrum III.9. heeft in de Middeleeuwen bijzondere aandacht gekregen, zo-
zeer zelfs dat het ^{erg vaak / nu al te vaak} vaker afzonderlijk becommentarieerd werd. De inhoud ervan is moeilijk toegankelijk en de vorm ook niet al te eenvoudig. Ik houd mij hier alleen met de inhoud ervan bezig en doe dit door de analyse van H. Scheible (5), die ingaat op de analyse ervan door F. Klingner (6). Volgens Scheible is deze analyse van Klingner de eerste die dit metrum toegankelijk maakt voor het begrip van de lezer, maar niet altijd is Scheible het met Klingners analyse eens:

"Einer erneuten Untersuchung [...] ,bei der wir uns jeweils mit der Klingnerischen Interpretation auseinanderzusetzen haben, soll der in engen Anschluss an den platonischen Timaios das Thema der Weltentstehung behandelnde Teil des Gedichtes (1-21) [...] unterzogen werden." (7).

Ik wil hier enkel de samenvatting van het onderzoek die Scheible geeft (8), parafraserend weergeven om te laten zien op welke wijze Metrum III.9. een samenvatting is van de *Timeaus*, en hoe het tevens een weergave is van de neo-Platoonse gedachten die zich vanuit de oorspronkelijk Platoonse gedachtengang in de *Timeaus* ontwikkelden.

De opbouw van de verzen 1-21, maar echt duidelijk pas vanaf vers 4, volgt in essentie de uiteenzettingen van de *Timeaus* over het ontstaan der wereld (achtereenvolgens: Godsbegrip en oorzaken der schepping in vs. 1-8; de schepping zelf in vs. 8-21; de elementen in vs. 9-12; de wereldziel in vs. 13-17; de afzonderlijke zielen in vs. 18-21) (9). Uitspraken en motieven op zichzelf echter worden aan de meest verschillende gebieden ontleend en in de totale kompositie gepast. De vooronder-

stelling van een goede Schepper bijvoorbeeld en een rede-lijk wereldbestuur stemt overeen met *Timeaus* 29A, maar doet tegelijk sterk denken aan de overeenkomende Stoïsche leer. Met zijn twee positieve uitspraken over het Goddelijk wezen der Schepper gaat Boethius verder dan wat in *Timeaus* 28C vermeld wordt. De ene uitspraak (nl. dat de Schepper 'eeuwig' is) is van Platoonse oorsprong (*Timeaus* 37D), en de andere (nl. dat Hij 'onbewe-gelijk alles beweegt') is van Aristotelische oorsprong (*Metafysica* 1072a-b).^{*} Met de vraag naar de oorzaken der schepping (vs. 4-8) en met de volgende onderwerpen blijft Boethius definitief parallel aan de *Timeaus* lopen. Ondanks deze duidelijke parallel kon Scheible in dit gedeelte (vs. 5 e.v.) een sterke beïnvloeding vaststellen van het neo-Platoons geïnterpreteerde, Christelijke Godsbegrip. Boethius identificeert de Schepper namelijk als hoogste Godheid met de Idee van het Hoogste Goed, en wijkt hiermee zowel van Plato af, wiens Demiurg kijkt naar de buiten hem staande Ideeën, als van 'het' neo-Platoonse systeem, waarin de voor de schepping van de pluriforme wereld direkt verantwoordelijke hypostase het Intellect (de *Nous*) is, en dus niet het hoogste principe. Het gedeelte over de schepping blijft wat de elementen betreft, ook met betrekking tot hun wederzijdse verhoudingen, zeer dicht bij de *Timeaus*. Hetzelfde geldt voor de uiteenzettingen over de wereldziel, maar de invloed van Plotinus is in de interpretatie van de cirkelbeweging merkbaar. De verzen over de individuele zielen tenslotte hebben uiterlijk nog wel verband met de *Timeaus* (41D e.v.), maar hun eigenlijke betekenis wordt pas duidelijk in de vergelijking met de leer van Plotinus over de neergang van de ziel en het streven naar haar oorsprong dat zij nog in haar *Eros* bewaard heeft.

Ik hoop in deze parafraserende samenvatting duidelijk gemaakt te hebben hoe de lijn getrokken kan worden van Plato's *Timeaus* naar Boethius' ^{negeert} derde metrum. Veel van de in het voorgaande gebruikte termen en gedachten zullen weer terugkomen.

Voordat ik de commentaren op de *Consolatio* in het algemeen en op Metrum III.9. in het bijzonder ga bespreken, moet ik nog op iets anders wijzen. Klingner beroept zich, volgens Scheible, bij zijn interpretatie van Metrum III.9. vrijwel uitsluitend op het *Timeaus*commentaar van Proclus (10), dat Boethius ongetwijfeld gekend heeft, omdat dit commentaar de in de tijd van Boethius meest recente uiteenzetting van de Platoonse schep-pingsleer was, en Proclus een van de belangrijkste vertegenwoordigers

^{*} Ook vermaakt naar *Physica* III.3 (212a.6-10.)

van het neo-Platonisme. Scheible echter heeft van een invloed van dit kommentaar op Metrum III.9. niets gemerkt en konkludeert:

"Boethius hat das Werk [van Proclus] zweifellos gekannt, musste ihm aber auf Grund seiner andern philosophischen Ausbildung [nl. het onderricht in de Alexandrinische School van Hierocles] kritisch gegenüberstehen. Seine interpretierende Nachdichtung der platonischen Schöpfungslehre kann deshalb von hier aus nicht richtig gedeutet werden." (11).

X Voor een onderzoek van de Middeleeuwse commentaren op Metrum III.9. wat betreft de *Timeaus*beïnvloeding is deze discussie echter irrelevant. In de Middeleeuwen was de *Timeaus* van Plato slechts bekend in een Latijnse vertaling van Calcidius, een Christelijk neo-Platonist (12), die leefde (in de overgang van de 4e naar de 5e eeuw, en dus een tijdgenoot van Boethius was. Over deze Calcidius is weinig bekend. Hij schreef zijn vertaling die hij vergezeld liet gaan van een omvangrijk kommentaar, waarschijnlijk voor (H)Os(s)ius, de bisschop van Cordova (+ 295-357). Zijn kommentaar en vertaling zijn van grote invloed op de ontwikkeling van het neo-Platoons - Christelijk denken in de Middeleeuwen. Zoals gezegd (13), was het enige werk van Plato dat in de Middeleeuwen bekend was, de *Timeaus*, of sterker nog: Plato was de *Timeaus*, maar dan wel de *Timeaus* in de vertaling van en uitgelegd door Calcidius (14). Voor de Middeleeuwse geleerde was meestal wel duidelijk dat Metrum III.9. een samenvatting van de *Timeaus* is, en deze kende hij uitsluitend via Calcidius, wat de bronnen voor Metrum III.9. met betrekking tot de *Timeaus*-achtergrond van dit metrum ook geweest mogen zijn, is voor een Middeleeuws kommentaar op dit metrum dus van geringe relevantie, evenals de vraag of de uitleg die Calcidius aan de *Timeaus* geeft, door Plato als legitiem erkend zou worden, een irrelevante vraag is, die voorbijgaat aan de historische invloed die Plato (in dit geval "in de gedaante van Calcidius") heeft uitgeoefend.

De Calcidius-*Timeaus* mist meer dan het laatste gedeelte van de *Timeaus* van Plato en eindigt op *Timeaus* 53C3. Het kommentaar valt uiteen in drie delen:

1. Voorwoord, o.a. over de moeilijkheidsgraad van de *Timeaus* en de noodzakelijke richtlijnen om het boek goed te kunnen begrijpen (c. 1-7).
2. Het eigenlijke kommentaar (c. 8-355) dat weer in tweeën uiteen valt:
 - a. Wat uit de Goddelijke Voorzienigheid voortkomt (c. 8-267): de schepping van de wereld en wat daarna komt.
 - b. Wat uit noodzakelijkheid veroorzaakt wordt (c. 268-355). Dit ge-

deelte bevat het belangrijke *Tractatus de Silva* dat handelt over hoe de irrationele grondsubstantie (15), waarin de Demiurg de Ideeën tot uitdrukking brengt, door en vóór Plato werd opgevat (volgens Calcidius) en hoe zij volgens Calcidius opgevat moet worden. Aan de vertaling en het kommentaar gaat een brief vooraf: *Osio suo Calcidius*.

Déze vertaling en dít kommentaar van Calcidius, doorspekt met referenties aan Plato, Aristoteles, Macrobius, Plotinus, Porphyrius, Proclus, Stoïci, Augustinus, de Heilige Schrift e.v.a. moet voor een Middeleeuws kommentaar op Metrum III.9., als de kommentator de *Timeaus*-achtergrond van dit metrum inzag, vrijwel onmisbaar geweest zijn.

I.5. Middeleeuwse commentaren op de *De Consolatione Philosophiae* en Metrum III.9.

Hoe belangrijk de invloed van de *Consolatio* op de ontwikkeling van het denken in de Middeleeuwen is geweest, kan blijken uit de vele vertalingen (1) van en commentaren (2) op dit werk, die vaak met miniaturen (bijvoorbeeld van de gevangen Boethius, aan wie Philosophia 'verschijnt') verlucht werden (3). Boethius werd als een *auctoritas* beschouwd en in die hoedanigheid dan ook dikwijls geciteerd.

In dit hoofdstuk zal ik deze vertalingen, maar vooral de commentaren, die ik in een drietal klassifikaties zal proberen onder te brengen, bespreken. Deze klassifikaties kunnen nuttig zijn in verband met het bronnenonderzoek in H.II.

Voor het succes van de *Consolatio* tot in de 13e eeuw is met name de 'herontdekking' ervan door Alcuinus (+ 735-804), die als 'minister van onderwijs' zo belangrijk is geweest voor de verbreiding van de theologische en profane literatuur uit vroeger eeuwen, verantwoordelijk geweest. De proloog van Alcuinus' *Grammatica*, een inleiding op de *artes liberales*, is direkt door Boethius geïnspireerd. Alcuinus heeft de *Consolatio* konsekwent in Christelijke zin geïnterpreteerd, en verklaart het boek door verwijzingen naar de Heilige Schrift. Deze interpretatie in Christelijke zin heeft het succes van de *Consolatio* tot in de 13e eeuw verzekerd (4).

De *Consolatio*-vertalingen die meestal gepaard gaan met een uitleg van de tekst via glossen of via al dan niet uitvoerige commentaren, zijn

legio. Alleen al in het Oudfrans zijn er dertien vertalingen (5) die in meer dan 85 handschriften verspreid over de hele wereld liggen opgeslagen, maar ook in andere talen zijn er vele vertalingen gemaakt, zoals in het Duits, Engels, Italiaans, Spaans, Nederlands, Grieks en Hebreeuws. De meeste van deze vertalingen zijn anoniem, maar ook bekende namen zijn ermee verbonden: Koning Alfred (9e eeuw, Oudengels), Notker Labeo (11e eeuw, Oudhoogduits), Jean de Meun (+ 1300, Oudfrans), Geoffrey Chaucer (+ 1350, Middelengels), Dirck V. Coornhert (twee vertalingen in druk: 1557, 1585). Naast deze vertalingen met of zonder kommentaar zijn er nog uitsluitend kommentaren op de tekst van Boethius, en ook hiervan is het aantal niet gering en de anonimiteit hoog. De bekendste kommentaren zijn die van Guillaume van Conches (12e eeuw), Nicolas Triveth (14e eeuw), Pseudo-Thomas Aquinas (14e eeuw), en Dionysius Carthusianus (15e eeuw). Bovendien werd aan Metrum III.9. vaak afzonderlijk aandacht besteed in een kommentaar op dit metrum alleen. De belangrijkste van deze kommentaren zijn dat van Adalbold van Utrecht (10e eeuw), en dat van Bovo van Corvey (10e eeuw).

Een van de grootste problemen, waar een onderzoeker van de vertalingen en kommentaren mee te kampen heeft, is dat het grootste gedeelte ervan verborgen ligt in vooral handschriften, maar ook incunabels, verspreid over bibliotheken in de hele wereld. Slechts een klein gedeelte ervan is uitgegeven, en dat dikwijls nog slechts fragmentarisch of beschrijvend. Ondanks de klassifikatie van kommentaren, zoals deze door Courcelle is ondernomen, en ondanks de lijst van alle Oudfranse handschriften van vertalingen, die Dwyer geeft (6), -uit welke twee juist blijkt dat er nog zoveel niet uitgegeven is-, blijft de uitspraak die J.M. Hoek in 1943 deed, helaas nog altijd van kracht (7):

"Een volledig onderzoek naar de bronnen van comm. G. (8) zal pas met enige kans op succes ingesteld kunnen worden, wanneer we over een filiatie van de Latijnse Middeleeuwse Consolatio-kommentaren beschikken. Nu is deze kwestie, bij het overstelpende commentaren-materiaal, waarvan het grootste gedeelte nog niet uitgegeven is, "le mer à boire.""

Het grote voordeel van Courcelles *Table des manuscrits des divers commentaires* (9) is dat hij naast het *incipit* en *excript* van zowel de proloog, de glossen, als van het kommentaar op Metrum III.9., ook een lijst geeft van plaatsen waar handschriften, compleet of fragmentarisch, worden bewaard, én, als dat het geval is, een lijst van edities, waarin

Waar dit mogelijk is

(*) Opn. Paul: Hier worden commentaren in het Latijn en commentaren in een andere taal vertaald
-25-

de handschriften, partieel of volledig, zijn uitgegeven (10).
 In het vijfde deel van zijn boek (11) geeft Courcelle een, voor zover
 mogelijk chronologische, klassifikatie van deze kommentaren (12):

9e eeuw	1. <i>Anonymus van St.-Gallen.</i>
	2. <i>Anonymus van Vaticanus latinus 3363.</i>
	3. <i>Remi van Auxerre.</i>
	4. <i>Anonymus van Parisinus latinus 10400.</i>
	Alleen op Metrum III.9.:
	5. <i>Bovo van Corvey.</i>
	6. <i>Anonymus van Bruxellensis 10066-77.</i>
	7. <i>Anonymus van Einsiedlensis 302.</i>
	8. <i>Revisor van Remi van Auxerre.</i>
	9. <i>Adalbold van Utrecht.</i>
11e eeuw	Geen nieuwe kommentaren; vooral afschriften van Remi.
12e eeuw	10. <i>Guillaume van Conches.</i>
	11. <i>Anonymus van Reginenses 72 en 244.</i>
	12. <i>Anonymus van Erfurtensis Q5.</i>
	13. <i>Anonymus van Monacensis 14689 (alléén op Metrum III.9).</i>
	14. <i>Anonymus van Vaticanus latinus 919.</i>
	15. <i>Anonymus van de Tafels van Marseille.</i>
13e eeuw	Geen nieuwe kommentaren.
14e & 15e eeuw	
	16. <i>Nicolas Triveth.</i>
	17. <i>Tholomaeus van Asinariis.</i>
	18. <i>Pierre van Parijs.</i>
	19. <i>Guillaume van Aragon.</i>
	20. <i>Pseudo-Thomas van Aquino.</i>
	21. <i>Pierre van Ailly.</i>
	22. <i>Regnier van St.-Truiden.</i>
	23. <i>Pietro van Muglio.</i>
	24. <i>Giovanni Travesio.</i>
	25. <i>Guillermus van Cortumelia.</i>
	26. <i>Dionysius Carthusianus.</i>
	27. <i>Arnoul Greban.</i>
	28. <i>Josse Bade van Assche.</i>

De *Anonymus van Bruxellensis* (nr.6) is door H. Silvestre (13) en de Anon-

cf. Anonymus Bruxellensis of-procedur: van Bruxell. 10066-77

nymus van Erfurtensis (nr. 12) door M. Silk (14) aan Johannes Scotus Eriugena toegeschreven. Voor beide kommentaren is dit echter onterecht. Het eerste is waarschijnlijk afhankelijk van *Remi van Auxerre* (nr. 13), en het tweede is een kompilatie van *Remi van Auxerre* (nr. 3), *Adalbold van Utrecht* (nr. 9), en *Guillaume van Conches* (nr. 10). Het is zelfs onzeker of er wel een (en dan verloren gegaan) kommentaar van Johannes Scotus heeft bestaan. (15).

Het in het kommentaar van Arnoul Greban (nr. 27) vermelde kommentaar van Robert Grosseteste (Robert van Lincoln) is in werkelijkheid het kommentaar van Guillaume van Conches (nr. 10), uitgebreid met enige toevoegingen aan het eind (15a).

De kommentaren met de meeste invloed op andere *Consolatio*-kommentaren zijn: *Remi van Auxerre*, *Guillaume van Conches*, *Nicolas Triveth*, en *Pseudo-Thomas van Aquino*.

Op basis van de door Courcelle (16) verstrekte gegevens kan een "verwantschapsklassifikatie" opgesteld worden van de kommentaren die met elkaar in betrekking staan. Deze "verwantschap" is zeer betrekkelijk en berust op uitspraken van Courcelle als "X moet Y gekend hebben"; "X is een uitwerking van Y"; "X zet zich af tegen Y", e.d. Ik geef het volgende overzicht, ondanks zijn betrekkelijkheid, toch, omdat het iets meer inzicht geeft in deze "verwantschapsrelaties" dan direkt uit Courcelles mededelingen blijkt. Per groep kommentaren is het eerstvermelde kommentaar dat waar de rest uit de groep mee in betrekking staat:

- A. 1. *Anonymus van St.-Gallen* - 3. *Remi van Auxerre*.
- B. 3. *Remi van Auxerre* - 4. *Anonymus van Parisinus latinus*✓ - 6. *Anonymus van Bruzcellensis*✓ - 7. *Anonymus van Einsiedlensis*✓ - 8. *Revisor van Remi van Auxerre* - 9. *Adalbold van Utrecht* - 10. *Guillaume van Conches* - 12. *Anonymus van Erfurtensis*✓.
- C. 5. *Bovo van Corvey* - 7. *Anonymus van Einsiedlensis*✓ - 8. *Revisor van Remi van Auxerre* - 13. *Anonymus van Monacensis*.
- D. 7. *Anonymus van Einsiedlensis* - 8. *Revisor van Remi van Auxerre* - 13. *Anonymus van Monacensis*.
- E. 10. *Guillaume van Conches* - 12. *Anonymus van Erfurtensis* - 14. *Anonymus van Vaticanus latinus 3363* - 15. *Anonymus van de Tafels van Marseille* - 16. *Nicolas Triveth* - 20. *Pseudo-Thomas van Aquino* - 27. *Arnoul Greban*.

(X) Paul: Tegengestellig: Scotus

- F. Adalbold van Utrecht - 10. Guillaume van Conches - 12. Anonymus van Erfurtensis.
- G. 16. Nicolas Triveth - 17. Tholomaeus van Asinariis - 27. Arnoul Greban.
- H. 22. Regnier van St.-Truiden - 27. Arnoul Greban.
- I. 20. Pseudo-Thomas van Aquino - 28. Josse Bade van Assche.

Van de overige elf kommentaren (nr. 1, 5, 11, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, en 26) is op basis van Courcelles mededelingen niet uit te maken op welke kommentaren zij eventueel terug zouden kunnen gaan, c.q. van welke zij gebruik gemaakt zouden kunnen hebben.

Naast deze "verwantschapsklassifikatie" is nog een andere klassifikatie mogelijk die er loodrecht op staat, en gemaakt kan worden op basis van de door Courcelle beschreven houdingen, vanwaaruit kommentatoren de *Consolatio* uitleggen (17). Centraal hierin staat de houding die zij innemen tegenover Metrum III.9. Courcelle zegt hierover het volgende:

"[...] les hommes du Moyen Age avaient deux attitudes possibles. La première est celle d'Alcuin: l'*interpretatio christiana* (18). [...] Cette interprétation tendancieuse allait assurer pour sept siècles le succès de la *Consolation*, dans les écoles et dans l'iconographie." (19)
 "Grâce à Remi d'Auxerre, qui paracheva l'action d'Alcuin en proposant dans le détail, sous forme de commentaire continu, une interprétation chrétienne de l'oeuvre, ce livre resta classique; l'abaissement du niveau des études au XIe siècle se traduisit par le fait qu'on se contenta de l'étudier [...] dans les commentaires antérieurs, sans chercher de nouvelles interprétations." (20)

Tegenover deze houding staat de houding die vanaf de twaalfde eeuw werd ontwikkeld, m.n. in de School van Chartres (21):

"Une nouvelle attitude se dessine, contraire à l'*interpretatio christiana* proposée par Alcuin et Remi. [...] [C]ertains esprits ont un sens assez aigu de l'orthodoxie pour soupçonner l'origine païenne de ces théories issues, croyons-nous, de la dernière école platonicienne d'Alexandrie. Ils ne prennent nullement l'oeuvre de Boèce comme un "point de départ absolu", et si la *Consolation* suscite, au moins jusqu'au XIIe siècle, des discussions très âpres, c'est que les commentateurs pensent, en l'habilitant ou en la condamnant, faire admettre ou rejeter l'essentiel du platonisme." (22)

Op basis van deze twee houdingen kan ik de volgende klassifikatie aanbrengen die, omdat zij slechts gedestilleerd is uit de mededelingen van

Courcelle over de betreffende kommentaren, zéér voorlopig is:

- A. De kommentator accepteert de Platoonse achtergrond van de *Consolatio* (nl. de *Timeaus*) zonder daar een waarde-oordeel over uit te spreken:
7. *Anonymus van Einsiedlensis* - 13. *Anonymus van Monacensis*.
- B. De kommentator waarschuwt tegen de gevaren die de Platoonse achtergrond van de *Consolatio* (m.n. Metrum III.9.) heeft voor het geloof:
1. *Anonymus van St.-Gallen* - 2. *Anonymus van Vaticanus latinus 3363* - 5. *Bovo van Corvey* - 19. *Guillaume van Aragon* - 22. *Regnier van St. Truiden* - 25. *Guillermus van Cortumelia* - 26. *Dionysius Carthusianus* - 27. *Arnoul Greban*.
- C. De kommentator probeert -al dan niet geforceerd- de *Consolatio* (m.n. Metrum III.9.) in overeenstemming met het geloof te interpreteren:
8. *Revisor van Remi* - 9. *Adalbold van Utrecht* - 10. *Guillaume van Conches* - 15. *Anonymus van de Tafels van Marseille* - 17. *Tholomaeus van Asinariis* - 28. *Josse Bade van Assche*; en
3. *Remi van Auxerre* - 4. *Anonymus van Parisinus latinus* - 6. *Anonymus van Bruxellensis*.
De laatste drie vervallen bij hun interpretaties tot een uitleg in de trant van het filosofisch systeem van Johannes Scotus Eriugena.
- D. Een interpretatie in neo-Aristotelische zin geven:
16. *Nicolas Triveth* - 20. *Pseudo-Thomas van Aquino*.
- E. De overige kommentaren (nr. 11, 12, 14, 18, 21, 23, en 24) kon ik niet in een klassifikatie onderbrengen, omdat óf Courcelles informatie niet voldoende hiervoor was, óf de kommentaren zelf niet relevant genoeg waren (volgens Courcelle).

Ik heb in deze klassifikatie geen onderscheid gemaakt tussen de Platoonse achtergrond van de *Consolatio* (en m.n. van Metrum III.9.), waarmee dan de *Timeaus* bedoeld wordt, en de neo-Platoonse achtergrond ervan. Dit onderscheid speelt bij sommige kommentaren echter wel:

16. *Nicolas Triveth* - 19. *Guillaume van Aragon* - 20. *Pseudo-Thomas Aquino* onderkennen de neo-Platoonse achtergrond.

Voordat ik ertoe overga Uw aandacht te vragen voor één relatie tussen twee kommentaren op de *Consolatio* uit de 14e en 15e eeuw, en dus voor een zeer betrekkelijk en klein hoekje van de zware lappendeken die

(*) Paul: Grondwettelijk verschil tussen de Christel. verdedigers 'de (neo)platonisme' in Bartholomaeus (bv Guillaume van Conches) en de 'interpretatio Christiana' van Alvin en Remi van Auxerre.

door de kommentaren op de *Consolatio* wordt gevormd, wil ik met Courcelle dit hoofdstuk afsluiten door hem in zijn uitleg van het ontstaan en verrafelen van deze lappendeken te citeren:

nn "Ainsi s'explique l'intérêt constant que suscita la *Consolation*. Elle n'apparaissait pas seulement comme un chef-d'oeuvre littéraire, mais comme une somme philosophique pleine d'attraits ou de dangers. C'est par un manque de perspective historique que la plupart des modernes y voient seulement une oeuvre de genre sans originalité. S'il est vrai que les premiers Livres, avec les allégories de Philosophie et Fortune, sont fiction littéraire, les trois derniers, et en particulier le chant 9 du Livre III, supposent une certaine vue du monde. Les commentateurs médiévaux ne s'y sont pas trompés. C'est ce système lui-même qui les a passionnés, parce que Boèce leur transmettait les traditions d'une école philosophique grecque qui ne leur étaient plus accessibles autrement. A ce titre, la *Consolation* fut assurément pour le monde médiéval un ferment d'humanisme. Mais par un curieux retour, au moment où l'humanisme triomphe, Boèce se trouve délaissé. Pour tout le Moyen Age, il est un merveilleux initiateur, mais pour qui peut lire dans le texte original ses sources grecques, il fait figure de serviteur inutile" (23).

Noten bij Hoofdstuk I.

I.1.

- (1) Geraadpleegde literatuur: Lovejoy (1965); Plato: *Timeaus* (1975); de Strycker (1967); Calcidius: *Timeaus* (1962).
- (2) Deze afleiding wordt door Plato op drie verschillende manieren omschreven:
 - Tegenwoordigheid. De Idee is in het konkrete tegenwoordig, zonder daarbij iets van haar autarkie te verliezen. (*pareinai*).
 - Participatie. Het konkrete heeft deel (*metechein*) aan de Idee; het ontvangt er de kenmerken van, maar vermindert hiermee geenszins de strukturerende kracht van de Idee.
 - Exemplariteit. De Idee is een model of oerbeeld (*paradeichma*) voor het konkrete, dat er slechts een onvolkomen afbeelding (*eikoon*) of gelijkenis (*homoioma*) van is, maar ernaar streeft het model zo dicht mogelijk te benaderen. (Cf. de Strycker (1967), p.97.).
- (3) Zie voor deze metaforen H. II.4. categorie 4.
- (4) Zie Lovejoy (1965).
- (5) Lovejoy (1965).
- (6) Lovejoy (1965), p.52. Voor vertalingen van aangehaalde citaten, zie H.IV. Bijlagen, 4.

I.2.

- (1) Geraadpleegde literatuur, zie noot (1) bij I.1.; Aristoteles, *Metaphysica* (1848-1921).
- (2) Als voorbeeld van zo'n onderdeel moge het "volledigheidsbeginsel" gelden.
- (3) Dit wil niet zeggen dat na het Antieke denken van Platonisme geen sprake meer zou zijn: de groep 17e eeuwse filosofen uit Cambridge noemden zichzelf 'Platonisten'.
- (4) Zie voor deze 'emanatie'-leer p. 8-9.
- (5) Uiteraard is mijn weergave erg samenvattend en daardoor simplificerend.
- (6) Lovejoy (1965), p.58.
- (7) Aristoteles; *Metaphysica* X, 1069a5. (Gec. naar Lovejoy (1965), p.55.).
- (8) Lovejoy (1965), p.58-59, spreekt van "unilinear gradation".
- (9) *Enneade* = negental. Porphyrius publiceerde de door Plotinus geschreven werken in een systematische volgorde van zes maal negen geschriften.
- (10) De term *theodicée* gebruik ik hier anachronistisch. G.W. Leibniz (1646-1716) gaf als eerste deze naam aan de problematiek in *Essais de Theodicée. Sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal* (1710). In het kort komt de problematiek hierop neer: Als de hele wereld met haar geschiedenis de schepping is van een Alvolmaakte God, hoe kan Hij dan als Algoede en Almachtige en Alwetende het kwaad in de wereld toestaan? En, als Hij niet de oorsprong van dat kwaad is, waarom heeft Hij het dan niet verhinderd?
- (11) Lovejoy (1965), p.66.
- (12) In het Christendom is van een dergelijke oplossing slechts gedeeltelijk sprake (Lucifer, Adam en Eva, de Zondeval), maar essentieel is het andere gedeelte: de verlossing der wereld door Christus' menswording.

(13) Lovejoy (1965), p. 97-98).

I.3.

- (1) Geraadpleegde literatuur: Stewart (1981); Grabmann (1909), Deel I Abschnitt 3; Sassen (1938); Barrett (1940); Copleston (1962), (Volume 1, part 2, p. 228, Volume 2, part 1, p. 116-120); Boethius (1969).
- (2) Zie voor een uitvoerige bibliografie: Obertello (1974), deel 2.
- (3) Deze bronnen zijn de volgende:
 - De *Variae Epistolae* van Cassiodorus, een tijdgenoot van Boethius.
 - Een fragment van een kroniek over de regering van Theodoric, de *Anonymus Valesianus*.
 - De *Anecdota Holderi*, een fragment uit een werk van Cassiodorus.
 - De autobiografische gegevens die Boethius zelf in het eerste boek van de *Consolatio* geeft.

(Geciteerd naar Barrett (1940), resp. p.5, noot 1; p.6., noot 2; p.8., noot 1.)
- (4) Een Christelijke ketterij, genoemd naar Arius († 336 + 250-Constantinopel 336), die leerde dat de Zoon (Christus) als *Logos* door generatie uit de Vader is voortgekomen en tot de schepselen moet worden gerekend. Er is dus slechts van één God, nl. de Vader, sprake.
- (5) *De syllogismis hypotheticis* (Migne, *Patr. lat.* LXIV, 831B).
(Geciteerd naar Watts (1969), p.11.)
- (6) Deze mening is lange tijd vrij hardnekkig geweest en berust op een passage uit een 13e eeuwse werk dat onder Boethius' naam is uitgegeven: *De disciplina scholarium*. (Zie hiervoor: De Vogel (1971 & '72).
- (7) Boethius, *Consolatio* I, pr. 4. & Plato, *Politeia* 473D.
- (8) Zie boven p.6.
- (9) Dit hele corpus wordt met de al genoemde vertalingen van commentaren op Aristoteles' werken, en het aan Boethius toegeschreven werk van Marius Victorinus *De definitionibus*, de *logica vetus* genoemd. Dit in onderscheid van de *logica nova*, een corpus van Aristotelische werken die in de 12e eeuw herontdekt werden, en waaronder zich de *Analytica priora*, de *Topica* en de *Sophistici Elenchi* van Aristoteles in de vertaling van Boethius bevinden. (Zie: De Rijk (1977) p.118).
- (10) In: *Librum de interpretatione* (Migne, *Patr. lat.* LXIV, 433 C/D) staat het volgende:

"Ego omne Aristotelis opus quodcunque in manus venerit, in Romanum stylum vertens, eorum omnium commenta Latina oratione perscribam, ut si quid ex logica artis subtilitate, et ex moralis gravitate peritiae, et ex naturalis acumine veritatis ab Aristotele conscriptum est, id omne ordinatum transferam atque id quodam lumine commentationis illustrem, omnesque Platonis dialogos vertendo, vel etiam commentando in Latinam redigam formam. His peractis non equidem contempserim Aristotelis Platonisque sententias, in unam quodammodo revocare concordiam, et in his eos non ut plerisque dissentire in omnibus, sed in plerisque quae sunt in philosophia maxime consentire demonstrem, haec si vita otiumque supererit."
- (11) Zie bijvoorbeeld de inleiding van Schotman op zijn vertaling van de *Consolatio*. Boethius, (1924)). Zie echter ook Hoeks kritiek op deze vertaling. (Hoek (1943), p.60-67).
- (12) Dat in de *Consolatio* dit Christen-zijn niet tot uitdrukking komt, wordt tegenwoordig i.h.a. verklaard door erop te wijzen dat Boethius zich hier met *Philosophia* uiteenzet en dus een primair wijsgerig, en niet theologisch, standpunt inneemt.
- (13) *Consolatio* III. pr. 10. **
- (14) Zie boven p.9., noot (10).

(15) Paulus maakt dan wel een religieuze *Philosophia*. De relatie geestelijke levenswijze en filosofie dient uitgesproken te worden.

(16) Zo volgens Paulus niet voor -32- v.a. (wel met III g. v.a. 3, maar geen *Consolatio*)

- (15) Genoemd naar de Griekse filosoof Menippus (300-250) die behoorde tot de Cynische School. Hij schreef in proza, doorspekt met verzen, over ernstige onderwerpen in kluchtige trant.
- (16) Zie Barrett (1940) H. VIII.
- (17) De *topos* grijsaard-meisje. Zie Curtius (1948), p.112.
- (18) *Pi* voor *Praxis*, *Thèta* voor *Theoria*.
- (19) Hierachter schuilt de *anamnèsis*-leer van Plato, volgens welke de ziel, voordat zij in het lichaam komt, alle Ideeën geschouwd heeft; bij de geboorte is de kennis die zij ervan bezat, latent geworden, maar kan van binnenuit gaandeweg aktueel bewust worden gemaakt. Zie: De Strycker (1967), p.102.
- (20) Zie Aristoteles, *Physica* II.5.
- (21) *Consolatio* V. pr.1.
- (22) *Consolatio* V. pr.6..

I.4.

- (1) Boethius, *Consolatio* III. m.9.
- (2) Ik geef deze vertaling hier in verband met de rest van de skriptie. Zie voor interpunctie e.d. de Verantwoording bij de tekstuitgave (H. III.1.). Zie voor een beschrijving van de incunabel H.II.1.1.
- (3) In deze vertaling heb ik geprobeerd zo dicht mogelijk bij het Latijn te blijven en zo min mogelijk te interpreteren. Ik geef haar naast de vertaling van de Gentenaar, omdat de laatste het Latijn zeker niet volledig weergeeft.
- (4) Courcelle (1967), p. 175-176.
- (5) Scheible (1972).
- (6) Klingner (1921).
- (7) Scheible (1972), p.101.
- (8) Scheible (1972), p.111.
- (9) Scheible (1972), p.111.
- (10) Scheible (1972), p.111.
- (11) Scheible (1972), p.111-112. Vergelijk hiermee "La seul objection possible" tegen Klingner van Courcelle. (Courcelle (1967), p.164 e.v.).
- (12) Zie voor het volgende: Van Winden (1959), Introduction, p.1-5, en de Inleiding op de uitgave van de Calcidius-*Timeaus* (1952). Ik kort deze Calcidius- *Timeaus* af als *Calc.*
- (13) Zie hierboven p.3.
- (14) Van Winden (1959), Introduction, p.1.
- (15) Zie hierboven p.4.

I.5.

- (1) Zie voor sekundaire literatuur over deze vertalingen: Gerritsen (1980), p.480. Dwyer (1976), geeft een *Selected bibliography* op p. 133-136. Verder zijn van belang: Stone (1937), en Thomas (1938).
- (2) Zie voor sekundaire literatuur over deze kommentaren: Gerritsen (1980), p.479.
- (3) Zie Courcelle (1967), Deel I, H. III. *Les images de Boèce et Philosophie*. Zie ook: *Iconographie de la consolation* (p.380. Zeer uitvoerig: 132 fotoreproducties.).
- (4) Zie Courcelle (1967), Deel I, H. II. (p. 29-67).
- (5) Zie Dwyer (1976), Appendix II, p.129-131.
- (6) Idem.
- (7) Hoek (1943), p.196.
- (8) Zie voor de afkorting comm. G. hieronder H. II.1.1.
- (9) Courcelle (1967), p. 403-418.

- (10) Courcelle geeft, zoals hij zelf meedeelt op p. 336, alleen die handschriften, waarvan hij van het bestaan afweet.
- (11) Courcelle (1967), p.239-345.
- (12) Ik zal het verder niet over de vertalingen hebben, omdat voor mijn onderzoek in H.II. alleen de kommentaren van belang zijn.
- (13) Silvestre (1952). Zie ook Courcelle (1967), p. 252-254, p. 290-292, en p. 407.
- (14) Silk (1935). Zie ook Courcelle (1967), p. 248-252, p. 304, en p. 411.
- (15) Courcelle (1967), p. 253, 274.
- (15a) Courcelle (1967), p. 317, 330, 410.
- (16) Courcelle (1967), p. 241-332. Mijn klassifikatie is ook daarom zo betrekkelijk, omdat Courcelle meer interesse heeft voor de in de kommentaren aanwezige theorieën en interpretaties. Bovendien besteedt hij meer aandacht aan de kommentaren van de Karolingische kommentatoren (de kommentaren van de 9e en 10e eeuw) dan aan de kommentaren van de 12e t/m de 15e eeuw.
- (17) Courcelle (1967), Deel V, H. II. en III, p. 275-332.
- (18) Zie hiervoor p. 24.
- (19) Courcelle (1967), p. 335.
- (20) Courcelle (1967), p. 336.
- (21) Deze beroemde school heeft veel bijgedragen tot de verbreiding van het neo-Platonisme en het ontstaan van een eigen Middeleeuws humanisme. Guillaume de Conches maakte er deel van uit. Zie m.b.t. de *Consolatio* hiervoor: Courcelle (1967), p. 306-314: "La controverse entre Guillaume de Conches et l'anonyme du Vaticanus latinus 919".
- (22) Courcelle (1967), p. 337.
- (23) Courcelle (1967), p. 338.

II. Een Middelnederlands *Consolatio*-commentaar uit de 15e eeuw; bronnenonderzoek

II.1. Inleiding

In dit tweede hoofdstuk zal ik één commentaar op de *Consolatio* nader onderzoeken, en dat speciaal met betrekking tot de mogelijke bronnen waarop dit commentaar teruggaat. Ik zal me bij dit onderzoek beperken tot het commentaar op Metrum III.9. Het gaat om een anoniem commentaar uit de 15e eeuw in het Middelnederlands. Ik zal aantonen dat dit commentaar (i.c. het gedeelte dat gaat over Metrum III.9.) in ieder geval teruggaat op een Latijnse bron, die ook een commentaar op de *Consolatio* is. Of er tussen deze bron en het Middelnederlandse commentaar nog (een) tussenliggend(e) comment(a)ar(en) geweest zou(den) kunnen zijn, is een vraag die ik, gezien de beschikbare gegevens, niet zonder meer kan beantwoorden. De mogelijkheid ervan mag ik echter niet uitsluiten.

De verschillen tussen de Latijnse bron en het Middelnederlandse commentaar zijn van dien aard dat ik niet van een vertaling van de Latijnse bron in het Middelnederlands kan spreken, maar eerder van een bewerking. Vanuit welk oogpunt de anonieme bewerker (een Gentenaar waarschijnlijk) zijn bewerking tot stand heeft gebracht en op welke wijze hij dit heeft gedaan, zal ik proberen te achterhalen door de verschillen tussen beide commentaren in categorieën onder te brengen. Vooraf zal ik nog enige informatie over beide commentaren geven.

II.1.1. De Gentenaar (1)

Op 3 mei 1485 verschijnt bij Arend de Keyser te Gent de druk van een vertaling van de *Consolatio* in het Middelnederlands (2). De vertaling gaat vergezeld van de Latijnse tekst en van een Middelnederlands commentaar. Het is misschien wel de allereerste Nederlandse vertaling van de *Consolatio* (3), en zeker de eerste die in druk ver-

in 1488?

schijnt, en dat in een tijd, waarin de boekdrukkunst nog in haar kinderschoenen stond. Van deze druk is nog een groot aantal exemplaren bewaard gebleven (meer dan 37, verspreid over de hele wereld), en een daarvan bevindt zich in de Rijksuniversiteitsbibliotheek te Utrecht. Van dit exemplaar heb ik gebruik gemaakt. Het is een lijvig boek van een groot folio-formaat (360, 37.5 x 26.5. cm.), in Gothische letters van twee grootten, telt in totaal 360 bladen, en bevat 5 miniaturen.

Het is als volgt ingedeeld: inhoudstabel (f°. 2-11), proloog (f°. 14-15), Latijnse tekst, vertaling van de Latijnse tekst, kommentaar (f°. 16-360). De tekst is gedrukt in twee kolommen die variëren van 50 tot 55 regels per kolom. Het gehele werk doet op het eerste gezicht vrij (modern-)wetenschappelijk aan, doordat de oorspronkelijke Latijnse tekst, de vertaling ervan (beide steeds in grote letters), en het kommentaar erop (in kleine letters) scherp van elkaar gescheiden zijn. Het Latijn is steeds per *Consolatio*-boek verdeeld in kleinere stukken die elk gevolgd worden door de vertaling van dat stuk, en het kommentaar erop in het Middelnederlands.

Het werk is vervaardigd door een onbekende Vlaming, waarschijnlijk een Gentenaar. Mogelijk heeft hij behoord tot de Gentse wereldlijke geestelijkheid, en misschien was hij kanunnik van het St.-Pharaïldiskapittel te Gent. In zijn proloog deelt hij immers mee:

"So heb ic tot elcx nutscap ende profite den allereersten bouc van deser translacie, met mijnder hand ghecorrigeert, te Sente Verelde te Ghend in de librarie doen legghen" (4)

Het is zeer waarschijnlijk dat dit "allereersten bouc" niet de druk van Arend de Keyser is geweest, maar een door de Gentenaar zelf gekorrigeerd handschrift. De Keyser zal dan een afschrift van dit handschrift voor zijn druk gebruikt hebben.

Het kommentaar van de Gentenaar op de *Consolatio* is nog nooit grondig onderzocht. Wel is bekend dat het door D.V. Coornhert is gebruikt voor diens beide vertalingen van de *Consolatio* (5), ook is het bejubeld als "behorende tot de omvangrijkste commentaren die ooit op de *Consolatio* gemaakt zijn" (6), ja zelfs als "de omvangrijkste commentaar", "een cultuurmonument" (7), maar nooit heeft een verdergaand onderzoek plaatsgevonden naar het hoe en waarom van dit kommentaar.

G. Huet, J.M. Hoek, en W.P. Gerritsen (8) hebben wel enige voorzetten in die richting gegeven, maar tot een doelpunt hebben deze voorzetten eigenlijk nooit geleid.

Met de vertaling die de Gentenaar van de *Consolatio* heeft gemaakt, is het gelukkig anders gesteld. Hieraan is immers een groot gedeelte van Hoeks dissertatie (9) gewijd, en ook Gerritsen houdt zich, zij het dan vooral op het gebied der prosodie, bezig met de vertaling van de Gentenaar (10).

Het kan niet anders dan dat de gedane voorzetten uiteindelijk toch eens worden overgenomen. Het enige recht dat ik mezelf hierbij voorbehoud, en dat ik in de inleiding op dit hoofdstuk al genoemd heb, is dat ik de bal niet even groot verder speel als hij mij is toegespeeld: ik beperk mij tot het kommentaar van de Gentenaar op *Metrum* III.9. (11). Zelfs met zo'n (relatief) klein balletje lijkt mij het scoren van een doelpunt overigens nog geen uitgemaakte zaak, hoewel het doel vrijwel open is, omdat er weinig vooronderzoek is gedaan. Iedere versnelling of koersverandering van de bal lijkt in zo'n geval al heel wat, maar hoeft dat helemaal niet te zijn.

Het bijeenbrengen van materiaal van wat er tot nu toe aan bronnenonderzoek m.b.t. het kommentaar van de Gentenaar is gedaan, is een vrij eenvoudige aangelegenheid, omdat er, zoals gezegd, weinig materiaal voor handen is. Van belang zijn de woorden die de Gentenaar er zelf in zijn proloog aan wijdt, een artikel van Huet (12), en de dissertatie van Hoek.

In zijn proloog deelt de Gentenaar onder andere het volgende mee:

"Inden welken [bouc van deser translacie] ic onderwilen de allegacien der doctoren ghestelt hebbe, also ic se inde principale boucken vant, ende vanden minen, so ic allermint conste, daer toe ghedaen. Hebbe ooc de meesterlike woorden onderwilen ghecordt ende tghoont der ute ghetoghen, dat wat te minen propooste diende, ende de selve auctoriteden meer na den sinne dan na der lettre of texte ghetranslateert, ende ooc onderwilen wat sedelics vertroostens over al ghesayt." (13)

Uit dit citaat blijkt dat de Gentenaar zijn bronnen vrij en verkort vertaalt, dat hij datgene eruit haalt wat hij voor zijn doel geschikt acht, en dat hij er ook stichtende en troostrijke woorden aan toevoegt (14). Daarmee staat vast dat hij gebruik heeft gemaakt van een bron en, #als we hem op zijn woord nemen, waarschijnlijk van meer bron-

nen. Welke dit is/zijn, vertelt hij ons niet. Ook is niet duidelijk of hij van "de oorspronkelijke werken der geciteerde schrijvers", "de bestaande Consolatio-commentaren" of beide gebruik heeft gemaakt (15). Ik gebruik het woord *bron* in deze skriptie in zo'n betekenis dat alle drie de mogelijkheden hieronder vallen.

Huet houdt zich in zijn artikel 'La première édition de la Consolation de Boèce en Néerlandais' vooral bezig met de relatie die er tussen de druk van Arend de Keyser en een handschrift dat zeer veel met deze druk gemeenschappelijk heeft, kan bestaan (16). Slechts als toevoegsel maakt hij enige opmerkingen over de mogelijke bronnen die de Gentenaar gebruikt heeft. Huet heeft het kommentaar van de Gentenaar vergeleken met dat van Pseudo-Thomas van Aquino, en dat van Nicolas Triveth, maar moet konstateren dat er nauwelijks enige punten van overeenkomst tussen het kommentaar van de Gentenaar en de beide andere commentaren bestaan. Zijn konklusie luidt dan ook:

"Tout ceci nous amène à croire que l'auteur s'est non seulement servi de plusieurs sources, comme il l'affirme, mais qu'il les a traitées avec une telle liberté que son oeuvre peut être regardée comme un commentaire nouveau, d'autant plus qu'il semble avoir eu à sa disposition un certain fonds de lectures personnelles [...]. Il reste cependant possible qu'il ait puisé dans quelque recueil de *gloses plus semblables* au texte Néerlandais que ceux que nous avons consultés." (17)

Hoek wijdt tien bladzijden van zijn dissertatie (p. 193-203) aan het kommentaar van de Gentenaar. Ten aanzien van de vertaling had hij eerder gesteld dat

"Uit ons onderzoek blijkt, dat er niet de minste reden is, het zwijgen van den Gent. over een andere vertaling als een verzwijgen te bestempelen. We menen dan ook volkomen gerechtigd te zijn, G. (18) voor de eerste zelfstandig en rechtstreeks uit het Latijn vervaardigde Nederlandse Consolatiovertaling te houden." (19)

Iets dergelijks kan Hoek niet stellen m.b.t. het kommentaar. Hij heeft "in aansluiting aan [...] Huet enige andere commentaren met comm. G. geconfronteerd" (20) nl. de commentaren op prosa I.1. van Pseudo-Johannes Scotus Eriugena, Dionysius Carthusianus, Regnier van St.-Truiden (maar deze in de Franse vertaling van dit oorspronkelijk in het Latijn geschreven kommentaar), en enkele korte fragmenten van Guillaume van Conches, en Pierre van Parijs. Hoeks konklusie uit dit beperkte onderzoek

luidt "dat van de commentaren van welke wij kennis genomen hebben, na en naast Regnier als hoofdbron, Ps.-Thomas en (of) de Conches als bron(nen) in aanmerking komen." (21) Ten aanzien van de glossen bij de vertaling van Jacob Vilt is Hoeks konklusie "dat er tussen beide [t.w. deze glossen en het kommentaar van de Gentenaar] geen rechtstreeks verband bestaat." (22)

Dit zijn de resultaten van het onderzoek dat tot nu toe is verricht naar de mogelijke bronnen van het kommentaar van de Gentenaar. Ze zijn, gezien de overstelpende hoeveelheid Middeleeuwse *Consolatio*-commentaren, vrij summier, maar bieden toch enig houvast. Het ligt immers voor de hand om daar verder te gaan, waar Hoek is opgehouden: bij het kommentaar van Regnier van St.-Truiden.

In navolging van Hoek (23) zal ik in het vervolg de afkorting "de Gent." gebruiken voor "de Gentenaar". Ik zal echter zijn onderscheid in de afkorting "G." voor "de Gentse vertaling" en "comm. G." voor "het commentaar van de Gent. op de Consolatio" niet zonder meer overnemen. Ik gebruik de afkorting "komm. G." alleen als de oppositie tussen G. en komm. G. voor mijn uiteenzettingen van belang zijn. In de overige gevallen duid ik komm. G. ook met "G." aan. Als ik naar G. verwijs, zal ik dat op een van de twee volgende manieren doen:

G. 159.r.a. 11-15. betekent: folio 159.r.a. regel 11-15 in G.

G. 7.11-15. betekent: pagina 7 in mijn tekstuitgave van G. (H.III.2.), regel 11-15.

Wat betreft het kommentaar van Regnier van St.-Truiden, maak ik alleen onderscheid tussen enerzijds de verschillende vormen, waarin dit kommentaar voor komt (en deze zal ik steeds met "het kommentaar van Regnier" aanduiden), en anderzijds het handschrift, waarvan ik gebruik heb gemaakt (en dat ik als "R." zal afkorten). Het onderscheid tussen de auteur Regnier van St.-Truiden (ook met "R." afgekort) en zijn kommentaar zal steeds uit de kontekst van mijn uiteenzettingen duidelijk zijn. Op dezelfde twee manieren, waarop ik naar G. verwijs, zal ik naar R. verwijzen. Omdat bijlage IV.1. echter een afschrift en geen uitgave van R.'s kommentaar is, vallen hier de verwijzingen naar regels uit het afschrift en regels uit R. samen.

Voordat ik ertoe overga het kommentaar van R. te bespreken, zal ik de verdeling die de Gent. van Metrum III.9. maakt, hier weergeven. Het metrum (24) is onderverdeeld in negen ongelijke gedeelten die

allemaal op verseinde eindigen. Achtereenvolgens worden de volgende gedeelten vertaald en bekomentarieerd:

- I. Vers 1 tot 4 ("O, qui" t/m "moveri").
- II. Vers 4 tot 6 ("quem" t/m "summi").
- III. Vers 6 tot 9 ("forma" t/m "formans").
- IV. Vers 9 tot 13 ("perfectasque" t/m "terras").
- V. Vers 13 tot 16 ("Tu triplicis" t/m "resolvis").
- VI. Vers 16 tot 18 ("quae cum" t/m "celum").
- VII. Vers 18 tot 22 ("Tu causis" t/m "reverti").
- VIII. Vers 22 tot 25 ("Da, Pater" t/m "visus").
- IX. Vers 25 t/m 28 ("Dissice" t/m "idem").

In de vertaling van de versgedeelten komt geen woord te veel of te weinig voor (25), want voor verdere uitleg van Boethius' tekst dient het kommentaar op ieder versgedeelte. Wat kwantiteit betreft verschillen de kommentaren nogal per versgedeelte. Het kommentaar op het eerste versgedeelte (I) bijvoorbeeld beslaat zes kolommen, terwijl dat op het vijfde er twee telt. Ik zal nog terugkomen op deze indeling (26).

II.1.2. Regnier van St.-Truiden.

Van het in 1381 beëindigde kommentaar van Regnier van St.-Truiden (1) op de *Consolatio* zijn, voor zover bekend, nog drie handschriften bewaard gebleven (2). Naast deze handschriften bestaan er nog verscheidene gedrukte exemplaren (3) van een Franse vertaling van dit kommentaar die waarschijnlijk (4) door Colard Mansion is vervaardigd. Zeker is dat deze vertaling bij hem in 1477 te Brugge is gedrukt (5). Een herdruk ervan geeft Antoine Vérart in 1494 te Parijs uit. Ook van deze herdruk bestaan nog verscheidene exemplaren (6).

Een van de handschriften bevindt zich in de Bibliothèque Générale te Luik (7). Vergeleken met de druk van Arend de Keysere is dit handschrift een pover werkje, maar afgezien van deze vergelijking is het de moeite van het bekijken toch wel waard. Ik durf mij niet aan een beschrijving ervan te wagen, omdat mijn codicologische en paleografische kennis daarvoor niet toereikend is. Toch wil ik het volgende over dit handschrift meedelen: het hele werk telt 167 folio's en is,

naar het mij voorkomt, in één hand geschreven. Aan weerszijden telt iedere folio twee kolommen van gemiddeld 47 regels per kolom. De tekst van Boethius' *Consolatio* is in ingekorte vorm en periscoopsge- wijs opgenomen in het Latijnse kommentaar. Paul?

niet gegeven! Ik heb het kommentaar op Metrum III.9. van dit handschrift (8) vergeleken met de Franse vertaling ervan in de uitgave van Vérart (afgekort "V.") die in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag aanwezig is (9). Uit deze vergelijking bleek vrij snel dat V. slechts gedeelten van het Latijnse kommentaar van R. vertaalt. Wat V. echter ver- taalt, gebeurt, voor zover ik dat kan nagaan, vrijwel letterlijk. Er wordt bijna niets aan de inhoud van het Latijn toegevoegd (10). Hier is het echter niet de plaats om na te gaan hoe V. het Latijn van R. vertaald heeft.

Waarom niet liever ik vermoed... de naam een... Ik ben ervan uitgegaan dat de herdruk van V., niet al te sterk zal ver- schillen van de oorspronkelijke druk van Colard Mansion (afgekort "M."). De laatste, die in Nederland niet aanwezig is, was voor mij niet be- reikbaar.

Dat ik de Franse vertaling van R.'s kommentaar in mijn onderzoek be- trokken heb, is een gevolg van het feit dat Hoek het Latijnse kommen- taar niet tot zijn beschikking kon krijgen, omdat hij van het bestaan van het Luikse handschrift niet afwist en hij beide andere ten gevol- ge van de oorlog niet kon bereiken. Hij moest zich daarom tevreden stellen met de herdruk van V., maar kon toch, ondanks deze belemme- ringen tot de konklusie komen "dat de Gent. niet de Franse versie, maar het oorsprl. gebruikt heeft." (11) Hij voert hiervoor twee argu- menten (a.h.w. uit het ongerijmde) aan:

- a. Als de Gent. M. zou hebben gebruikt, dan had hij diens vertaling van de *Consolatio* zeker óók gebruikt. Dit is echter niet het geval.
- b. Hoek geeft twee plaatsen in G. en M., waaruit blijkt dat de Gent. regelrecht uit het Latijn en niet via M.'s vertaling ervan in het Frans heeft gewerkt (12).

heeft (niet) deuk en herdukt uitgelezen? kan het nu opstellen? kloof bij geen? Ik kan Hoeks konklusie slechts ondersteunen. Een groot aantal passa- ges die wél in G. en R. voorkomen, ontbreken bij V. (13). Dat zij wel weer in de oorspronkelijke druk van M. zouden voorkomen, en niet in de herdruk van V., lijkt mij niet zo waarschijnlijk. V. is immers een hêrdrûk van M. (14), en zou die benaming niet gekregen hebben als er een groot aantal passages uit M. in zouden ontbreken.

(x) Paul: Zal wel weten dat niet is dat Hoek beschikt niet over het handschrift van de vertaling van O. tekst hier.

Toch wil ik ter aanvulling van Hoeks argumenten nog één argument aanvoeren: R. 90.v.a.15-16. geeft een etymologie van het woord *architypus*, nl. "ab archos, quod est princeps, et typos figura" (van het woord 'archos', dit is 'hoogste', en 'typos', dit is 'vorm'). In G. wordt deze Latijnse tekst letterlijk overgenomen (G. 24.3-4.), terwijl V. alleen de Franse vertaling ervan geeft (V. 71.v.a.11-14.). Het lijkt mij niet erg waarschijnlijk dat M. dit stukje Latijn wel zou hebben, waar het in V. ontbreekt, en daarmee dat G. het uit M. zou hebben overgenomen, waar hij het uit V. niet overgenomen zou kunnen hebben, tenzij hij het vanuit het Frans weer in het Latijn zou hebben vertaald.

Ik wil de Franse vertaling van R. als mogelijke bron van de Gent. voor zijn kommentaar op de *Consolatio*-in- vertaling dan ook uitsluiten en mij enkel op R. als een van de mogelijke bronnen richten.

Het kommentaar van R. is nog nooit, -ik moet helaas in herhaling vervallen-, onderzocht. Courcelle geeft alleen het *implicit* en *explicit* van het Luikse handschrift en enige citaten uit de vertaling van Mansion (15). Naar de naam 'Regnier van St.-Truiden' wordt in verschillende sekundaire werken over de *Consolatio*-kommentaren wel verwezen, maar veel meer dan verwijzen is dit niet. Een onderzoek naar het kommentaar van R. zal daarom bij een van de handschriften moeten beginnen, en in dit geval bij het Luikse handschrift, omdat dat voor mij het eenvoudigst bereikbaar was.

Voor wie zich de moeite getroost een laat-Latijns handschrift met al zijn krulletjes, haaltjes, en afkortingen te ontcijferen, kan een wereld open gaan. Dat is althans voor mij het geval geweest, toen ik in de grote hoeveelheid inkt die "per manus Michaelis [...] de Rechy nati" (16) op het perkament leek te zijn gespetterd, naar het mij op het eerste gezicht voorkwam, een zeer systematisch kommentaar op de *Consolatio* ontdekte.

Aan weerszijden telt iedere folio twee kolommen van gemiddeld 47 regels per kolom. Ieder boek van de *Consolatio* is onderverdeeld in kleinere stukken die elk afzonderlijk worden becommentarieerd. Zo is *Metrum* III.9. in acht gedeelten, die door R. "partes" worden genoemd, onderverdeeld. Ieder pars wordt afzonderlijk becommentarieerd. De hoeveelheid kommentaar verschilt per pars. (Het kommentaar op het eerste pars bijvoorbeeld telt vijf, dat op het vijfde pars twee kolommen.).

Het begin van ieder nieuw kommentaargedeelte wordt aangegeven door middel van de eerste woorden van het pars dat becommentarieerd gaat worden. Deze woorden zijn eerst in kleine letters geschreven en onderstreept, en vervolgens in hoofdletters. Dan volgt een inleidende zin in de vorm: "Hic philosophia tangit [...]" (hier heeft Philosophia het over [...]), o.i.d., en vervolgens een parafrase van het te becommentariëren pars, en een onderverdeling van dat pars in kleinere stukken die door R. "particulas" of "clausulas" worden genoemd. Daarna volgt de eigenlijke becommentariëring van het pars via de particulas, waarbij de laatste weer verder worden onderverdeeld in "primo notandum est quod [...]", "secundo notandum est quod [...]", enz. (Op de eerste/tweede plaats dient opgemerkt te worden dat [...].) Het kommentaargedeelte sluit vervolgens af met een "Construatur", dat is een parafraserende samenvatting van het besproken pars, waarin de uitleg die het kommentaargedeelte op dat pars geeft, kort is verwerkt.

Niet alleen de hoofddeling in partes, maar ook de onderverdeling in particulas, en de verdere onderverdeling daarvan is erg scholastiek-systematisch, en wordt door R. het hele commentaar op Metrum III.9. volgehouden. Ik geef deze onderverdeling per pars hieronder weer, zodat ik er later gebruik van kan maken en naar kan verwijzen. Het gedeelte van ieder commentaar op een pars dat loopt van het begin van het kommentaargedeelte tot en met de pars-indeling, noem ik "inleiding". Bij pars III is in deze inleiding geen onderverdeling in particulas gegeven. Het commentaar op dit pars is onderverdeeld in vijf stukken d.m.v. "primo notandum est quod [...]."

Pars I Vers 1 tot 4 ("O, qui" t/m "moveri")

Inleiding.

Particula 1 "De mundi gubernatione"

Verdeeld in 3: 1.1., 1.2., 1.3.

Particula 2 "De celi et terre creatione"

Verdeeld in 2: 2.1. (verdeeld in 5), 2.2.

Particula 3 "De temporis productione"

Verdeeld in 6: 3.1., 3.2., 3.3., 3.4., 3.5., 3.6.

Particula 4 "De Dei Creatoris immutabilitate"

Verdeeld in 3: 4.1., 4.2., 4.3.

Particula 5 "Das cuncta moveri"

Verdeeld in 3: 5.1., 5.2., 5.3.

- Pars II Vers 4 tot 6 halverwege ("quem non" t/m "carens")
 Inleiding.
 Particula 1 "Remotio externarum causarum"
 Verdeeld in 2: 1.1., 1.2.
 Particula 2 "Induxio operis materie fluitantis"
 Verdeeld in 2: 2.1., 2.2.
 Particula 3 "Expressio forme summi boni"
 verdeeld in 3: 3.1., 3.2., 3.3.
- Pars III Vers 6 tot 9 ("Tu cuncta" t/m "formans")
 Inleiding.
 Verdeeld in 5: 1., 2., 3., 4., 5.
- Pars IV Vers 9 tot 13 ("perfectasque" t/m "terras")
 Inleiding.
 Particula 1 "De perfectione"
 verdeeld in 3: 1.1., 1.2., 1.3.
 particula 2 "De numeralia ligature"
 Verdeeld in 3: 2.1., 2.2., 2.3.
 Particula 3 "De causa ligature"
 Verdeeld in 2: 3.1., 3.2.
- pars V Vers 13 tot 15 ("Tu triplicis" t/m "resolvis")
 Inleiding.
 particula 1 "Animam mundi esse triplicis nature"
 verdeeld in 2: 1.1., 1.2.
 Particula 2 "Animam mundi esse mediam"
 verdeeld in 2: 2.1., 2.2.
 Particula 3 "Animam mundi connexam cuncta mouentem"
 Verdeeld in 2: 3.1., 3.2.
 Particula 4 "Animam mundi per consona membra distributa"
 Verdeeld in 2: 4.1., 4.2.
- Pars VI Vers 15 tot 18 ("quae cum" t/m "celum")
 Inleiding.
 Particula 1 "De sectione"
 particula 2 "De motu"
 verdeeld in 3: 2.1., 2.2., 2.3.
 particula 3 "De mentis Diuine inquisitione"
 verdeeld in 2: 3.1., 3.2.
 Particula 4 "De ymaginali conuersione"

Verdeeld in 2: 4.1., 4.2.

Pars VII Vers 18 tot 22 ("Tu causis" t/m "reverti")

Inleiding.

particula 1 "De paritate causarum"

Verdeeld in 4: 1.1., 1.2., 1.3., 1.4.

Particula 2 "De curribus"

Particula 3 "De semento"

particula 4 "De reuersione"

Verdeeld in 2: 4.1., 4.2.

Pars VIII Vers 22 t/m 28 ("Da, Pater" t/m "idem")

Inleiding. Inleiding.

Particula 1 "Tria conferri menti boecij"

Verdeeld in 4: 1.1., 1.2., 1.3., 1.4.

Particula 2 "Duo remoueri menti Boecij"

In de inleiding van pars I wordt de indeling van het gehele metrum in acht partes en de beargumentatie van die indeling gegeven.

II.1.3. Overeenkomsten tussen de commentaren van Regnier en de Gentenaar

Als ik de beide commentaren van R. en de Gent. naast elkaar leg, blijkt al vrij snel dat Hoek gelijk had met zijn konklusie dat het kommentaar van R. een bron is geweest voor de Gent. Ik geef slechts één voorbeeld uit de grote hoeveelheid passages die in beide commentaren overeenkomen:

R. 89.r.a.22-26.

"Cum enim Plato dicit 'Deum ex inordinata iactatione elementa redegisse in ordinem', non ideo dicit quod umquam inordinate iactarentur, -nullus enim locus erat inordinatus, Deo cuncta disponente-, sed quia ut nunc sunt, ita tunc a deo erant ordinata." (1)

G. 13.11-16.

"Ende dat Plato zeit 'dat God uut eener onbestierder ofte ongheordineirder vlietinghe delementen in ordene stelde', daer bij en zalmen niet verstaen dat zij ye ongheordineert waren, -want gheen dijnc, tijd, noch stede ongheordineirt oft ontreggelt wesen mach, o- vermids dat God Selve alle dijnc bestiert-, maer ghelijc dat zij noch zijn, al waren sij eerst gheordonneert, [...]"

De Gent. volgt het Latijn in deze passage op de voet, maar vertaalt

er
vrij en voegt woorden toe. Aan de strekking van het Latijn verandert hij echter niets. Ik heb dit voorbeeld gekozen, omdat de overeenkomsten tussen R. en G. hier voor zichzelf spreken. Andere voorbeelden zouden méér problemen kunnen opleveren, maar daarover zal ik het later hebben (2). Ik wil met dit ene voorbeeld volstaan en degenen die hierdoor niet overtuigd zijn (en dat zijn, neem ik aan, velen) van de overeenkomsten tussen R. en G. verwijzen naar de bijlage IV.2.

Op grond van de overeenkomsten tussen R. en G., zoals deze naar voren komen uit de genoemde bijlage, kan ik derhalve (3) stellen dat het kommentaar van R. op de *Consolatio*, in ieder geval wat betreft Metrum III.9., door de Gent. als bron is gebruikt. Dit sluit echter de mogelijkheid dat er tussen het kommentaar van R. en dat van de Gent. nog een tussenliggend kommentaar zou (hebben) kunnen bestaan, niet uit. Erg waarschijnlijk lijkt mij dit niet, omdat sporen van zo'n kommentaar vooralsnog volledig ontbreken, maar met de mogelijkheid ervan moet zeker rekening worden gehouden. De Gent. zou in dat geval rechtstreeks op dit tussenliggend kommentaar hebben teruggegrepen, en dus slechts indirekt op het kommentaar van R. Omdat ik in mijn vergelijking tussen R. en G. echter geen rekening kán houden met zo'n tussenliggend kommentaar, spreek ik over R., en beschouw ik R. als "bron van G." (4). Of R. ook als hoofdbron door de Gent. is gebruikt, zoals Hoek beweert (5), zal ik moeten aantonen, omdat er in G. ook een groot aantal passages voor komen die in R. ontbreken (+ 35% (6)), en andersom. Toch maakt de verhouding van wel tot niet overeenkomende passages, -vanuit G.-, het wel waarschijnlijk dat de Gent. het kommentaar van R. als hoofdbron heeft gebruikt, want ongeveer 65% der passages in G. (7) komt in een of andere vorm ook in R. voor.

Als mocht blijken dat de indeling die de Gent. en R. in hun becommentariëring hanteren, dezelfde is, dan wordt de waarschijnlijkheid van R. als hoofdbron van G. zo mogelijk nog groter. De Gent. zou deze indeling dan immers aan het kommentaar van R. ontleend hebben (8), en daarmee zou aangetoond zijn dat hij, -nogmaals: in ieder geval voor zijn kommentaar op Metrum III.9.-, het kommentaar van R. als hoofdbron heeft gebruikt.

Het zou echter meer voor de hand liggen om de inhoudstabel die in

van het hele werk

G. aan de proloog vooraf gaat (9) als indelingskriterium te gebruiken dan de tekst van R.. Ik doe dit echter niet, omdat de indeling van het kommentaar op Metrum III.9. in de inhoudstabel zeer sterk afwijkt van de uiterlijke vorm van het kommentaar zelf. De ene keer worden een aantal verschillende onderwerpen onder eenzelfde titel gebracht, en de andere keer heeft een titel betrekking op een klein onderwerp dat eigenlijk geen aparte titel nodig heeft, omdat het deel uitmaakt van een groter geheel. Ook de indeling in negen versgedeelten is uit de inhoudstabel niet op te maken, en wordt er maar zeer ten dele door gevolgd. Het is mogelijk dat de inhoudstabel niet door de Gent. zelf is gemaakt, maar later door iemand anders (misschien de drukker) aan de vertaling en het kommentaar is toegevoegd. Ook al mocht dit niet zo zijn, het niet-overeenstemmen van inhoudstabel en tekstpresentatie heeft mij ertoe gebracht te besluiten de tabel verder geen rol te laten spelen bij mijn onderzoek naar de indelingsovereenkomsten tussen R. en G..

Uit het voorgaande begrijpt U waar ik heen wil: ik meen dat de indeling van R. en G. dezelfde is. Om dat aan te tonen moet ik de indelingen van beide kommentaren echter eerst met elkaar vergelijken. Uit zo'n vergelijking blijkt inderdaad een grote overeenkomst tussen beide indelingen, maar komt toch ook een tweetal problemen naar voren, dat mijn bewering onjuist schijnt te maken:

a. G. bestaat uit negen versgedeelten, terwijl R. acht partes telt.

Het achtste versgedeelte uit G. komt bij R. niet als ^{apart} pars voor.

b. De (Latijnse) versgedeelten uit G. eindigen allemaal op verseinde, terwijl pars II uit R. midden in een versregel eindigt.

ad a. In pars VIII uit R. staat op R. 95.v.a.9. "Disice terrene nebulas." Hic Philosophia petit aliquam moueri impedienciam mentem."

Daarna volgt een parafrase. Gewoonlijk duidt R. met een dergelijke volgorde (10) het begin aan van het kommentaar op een nieuw pars. Het verschil met de overige plaatsen, waar R. een nieuw pars-kommentaar opent, is dat het geciteerde versgedeelte hier niet in hoofdletters voorkomt, en dat er geen "Construatur" aan voorafgaat. Wel heeft R. aan het begin van het kommentaar op pars VIII op de samengang gewezen tussen dit "Disice"-gedeelte en het voorafgaande gedeelte van pars VIII, als hij op R. 95.r.b.2-3. stelt: "In hac parte Philosophia format suam petitionem et petit Philosophia tria

conferri menti Boecii, duo remoueri [...].". Het drietal dat Boethius geest moet verkrijgen, wordt vóór; het tweetal dat van zijn geest moet worden verwijderd, in het "Disice"-gedeelte besproken. Door dit gedeelte niet als pars te presenteren, maar als onderdeel van een pars, maakt R. de samenhang tussen beide gedeelten nog duidelijker. De mogelijkheid echter om het "Disice"-gedeelte als pars op te vatten, sluit hij echter zeker niet uit hiermee; vooral ook omdat na de eerste zin een parafrase volgt. Het verschil in hoeveelheid partes en versgedeelten tussen R. en G. hoeft dus niet per sé relevant geacht te worden. G. wijst immers ook op de samenhang die tussen de laatste twee versgedeelten (VIII. en IX.) bestaat (11) en R. kán dus worden opgevat als bestaande uit negen partes.

ad b. Pars II uit R. bestaat uit de volgende versregels:

"Quem non externae pepulerunt fingere causae
Materiae fluitantis opus, verum insita summi
Forma boni livore carens"

(*) { Het tweede gedeelte van de vertaling en het kommentaar van de Gent. begint bij dezelfde Latijnse versregels, maar stopt bij "summi". Het derde gedeelte begint vervolgens bij "Forma boni livore carens". In zijn vertaling van deze Latijnse versregels laat de Gent. het "Forma boni livore carens" wel tot uitdrukking komen, en zijn vertaling van het derde versgedeelte begint dan ook met "Du hebs [...] ghevormet" dat als vertaling geldt voor het begin van pars III uit R.: "Tu [...] ducis". Ook in zijn kommentaar op het tweede versgedeelte brengt de Gent. het "Forma boni livore carens" tot uitdrukking, en in zijn kommentaar op het derde versgedeelte doet hij dit niet. Wat betreft de overeenkomst tussen de indelingen die R. en de Gent. van hun commentaren op Boethius' metrum maken, is er dus eigenlijk weinig aan de hand: de Gent. volgt, zowel in zijn vertaling, als in zijn kommentaar de indeling van R..

Rest de vraag waarom in G. het Latijn van versgedeelte II niet overeenkomt met pars II uit R.. Met een vergissing van R. heeft het niets van doen, want R. is zich ervan bewust dat hij midden in een versregel van Boethius 'kapt', zoals moge blijken uit het begin van zijn kommentaar op pars III (R. 90.r.b.11-12): "In hoc fine versus et duobus se-

(*) Volgens Paul de Boer: "Het Latijnse lemma dat het tweede gedeelte van de Gent. inleidt, eindigt met 'summi'; het derde ... begint met 'Forma'. In zijn vertaling van het lemma ...

quentibus Philosophia tangit [...] ." (In het einde van het vers/deze versregel en in de twee volgende verzen/versregels heeft Philosophia het over (...)).

Hoek oppert (12) dat het Latijn, nadat de vertaling en het kommentaar vervaardigd waren, hier periscoopsgewijs aan is toegevoegd. Het niet-overeenstemmen van de indeling van enerzijds het Latijn in G's tweede versgedeelte met anderzijds de vertaling ervan, het kommentaar erop, en R.'s tweede pars ondersteunt deze suggestie van Hoek. Het hele Latijnse metrum in G. is immers zó ingedeeld, dat alle gedeelten op verseinde eindigen. Dit is de meest eenvoudige manier om achteraf het metrum in te delen en aan de tekst toe te voegen. Als het Latijn later aan de vertaling en het kommentaar is toegevoegd, zal dit door iemand anders dan de Gent. gedaan zijn. Hij immers zal precies hebben geweten hoe zijn vertaling en kommentaar in elkaar zitten, en niet een niet-korresponderend versgedeelte boven zijn vertaling en kommentaar hebben opgenomen (13). Hoe dit ook zij, uit Metrum III.9. allèen valt een dergelijke konklusie niet zonder meer te trekken. Daarvoor zal verder moeten worden gekeken dan naar alleen dit metrum (14).

Uit het bovenstaande blijkt dat de Gent. de indeling van R. in partes volgt. Daarnaast neemt hij vele stukken van diens kommentaar over. Ik mag dus konkluderen dat het kommentaar van R. de hoofdbron is geweest voor de Gent.. Hoe de Gent. deze hoofdbron gebruikt; of hij daarnaast nog andere bronnen gebruikt; of hij de verdere onderverdeling van R. in particulas en nog verder volgt; wat hij aan R. toevoegt, en wat hij uit R. weglaat; -kortom, wat zijn werkwijze is geweest bij zijn becommentariëring van Metrum III.9., zal ik nu gaan onderzoeken. Wel moet ik daarbij opmerken dat als er al uit zo'n onderzoek een bepaalde werkwijze (en eventueel een bepaald doel) naar voren zou komen, dat niet hoeft te betekenen dat die werkwijze dan ook direkt met de Gent. in verband gebracht moet worden. Het is, zoals ik heb aangegeven (15), mogelijk dat er tussen het kommentaar van R. en G. nog een tussenliggend kommentaar heeft bestaan (/bestaat) dat een bewerking zou kunnen zijn van het kommentaar van R.. Als de Gent. dit zou hebben gebruikt, zou een aantal (eventueel alle) veranderingen die in G. t.o.v. R. aanwezig zijn, van dat hypothetische, tussenliggende kommentaar afkomstig kunnen zijn. Voor de mogelijke resultaten van mijn onderzoek zou zo'n kommentaar echter niet direkt konsekwenties

hebben: werkwijze (en doel) van de Gent. worden erdoor gerelativeerd, omdat de mogelijkheid blijft bestaan dat beide opgesplitst zouden moeten worden in werkwijze (en doel) van een bewerker van R. die het tussenliggende kommentaar vervaardigd heeft, en de Gent. (16).

II.2. Doel en werkwijze van de Gentenaar

II.2.1. De proloog

Nu ik heb vastgesteld dat de Gent. voor de samenstelling van zijn kommentaar in ieder geval van één bron, nl. het kommentaar van R., gebruik heeft gemaakt, is het mogelijk te gaan onderzoeken op welke wijze hij deze bron benut en wat voor doel hij met zijn kommentaar voor ogen kan hebben gehad. Uit zo'n onderzoek zou ook kunnen blijken of hij naast het kommentaar van R. nog (een) andere bron (-nen) heeft gebruikt, want in zijn proloog spreekt hij zelf over meer bronnen (1). Eventueel zou dan ook vastgesteld kunnen worden welke bron(nen) dat geweest is/zijn.

Wat betreft zijn werkwijze geeft de Gent. zijn lezers enige informatie in zijn proloog. In het citaat dat ik op p. 37. heb aangehaald, is gebleken dat hij uit (waarschijnlijk) meer bronnen heeft geput; dat hij deze bronnen verkort en vrij heeft vertaald; dat hij datgene eruit heeft gehaald, wat hij voor zijn doel ("pro-pooste") geschikt acht; en dat hij er (waarschijnlijk eigen (2)) stichtende, en troostrijke woorden aan heeft toegevoegd.

Wat betreft zijn doel kan uit het genoemde citaat op zijn minst worden afgeleid dat de Gent. een doel voor ogen gehad heeft. Wat dit doel geweest kan zijn, wordt uit het citaat niet duidelijk. Als ik echter een aantal regels terugga in de proloog en stil blijf staan op de plaats, waar hij, na zijn wijze van vertalen besproken te hebben, het volgende stelt, komt zijn doel iets meer naar voren:

"Ende want, also Jheronimus super Iob in Prohemio (3) seit: 'het es beter hebben correcte boucken dan schone, mids dat alle incorrectie

wat sins beneimt dien gheine schoonheit gheven en can', ende Seneca ad Lucillum in eener epistolen tuught dat niet en verschilt hoe vele ende hoe lettelt boucken men hebbe, maer correcte ende goede' (4), -so heb ic tot elcx nutscap ende profite den allereersten bouc van deser translacie, met mijnder hand ghecorrigeert, te Sente Verelde te Ghend in de librarie doen legghen, daer jeghen dat een yghelick duutgheschrifte daer af sal prouven moghen." (5)

De ernst waarmee de Gent. te werk gaat (6), straalt zijn lezers uit dit citaat tegemoet. Hij corrigeert zijn werk zelf en schrijft bepaald niet omwille van schoonheid en fraaiheid. De korrektheid van een boek acht hij belangrijker en waardevoller dan de schoonheid ervan. (Om dit te vermelden maakt hij gebruik van een citaat van Seneca dat enkel op klassieke werken betrekking heeft, maar legt hij het zo uit, dat het op korrekte werken betrekking krijgt (7). Zo'n gebruik van een citaat lijkt in flagrante tegenspraak met datgene, waarvoor de Gent. het citaat aanhaalt. Ik denk echter dat het eerder een ondersteuning is van zijn serieuze aanpak: zijn "incorrectie" m.b.t. het citaat ontnemt er immers niet "wat sins" aan, maar voegt er "wat sins" aan toe.)**

Verder deelt de Gent. mee dat hij zijn "bouc van deser translacie" in de boekzaal van het St.-Pharaïldiskapittel te Gent heeft laten leggen om iedereen in staat te stellen er kennis van te nemen, ja zelfs er een afschrift van te maken (8). Hieruit kan de voorlopige konklusie getrokken worden dat het publiek, waar de Gent. zich op richt een vrij breed publiek geweest zal zijn dat niet alleen zal hebben bestaan uit mensen voor wie de *Consolatio* 'gesneden koek' is, maar juist uit degenen die er via deze vertaling voor het eerst mee in aanraking komen. In het algemeen kan immers gesteld worden dat een vertaling met dit doel wordt vervaardigd dat ook degenen die een vreemde taal niet machtig zijn, kennis kunnen nemen van een in het oog van de vertaler belangrijk werk in die vreemde taal. Aangezien de vertaling van de Gent. (een van) de eerste Middelnederlandse vertaling(en) is, zal het Nederlandstalig publiek, waarop hij zich richt en dat geen Latijn beheerst, hier voor het eerst met de *Consolatio* in aanraking kunnen komen. Uiteraard zal dit publiek wel uit mensen moeten hebben bestaan, voor wie de gang naar de boekzaal van het St.-Pharaïldiskapittel niet vreemd is geweest. Een onderzoek naar dit kapittel zou waarschijnlijk meer licht werpen

(*) probantis (mogelijke Catechonis) beproefde, goed bevonden, juist) (R-1)
(**) Paul: waakt uit 't Ghebed geantwoord

X op wat voor soort mensen dit geweest kan zijn (9). In ieder geval zal het publiek waar de Gent. zich op richt, nu ook weer niet al te breed geweest kunnen zijn. Een zekere scholing moet verondersteld worden, omdat de *Consolatio*, ook in vertaling-met-kommentaar, zeker geen eenvoudig te begrijpen werk is.

Aan het eind van zijn proloog licht de Gent. zijn doel, dat op basis van de bovenstaande mededelingen voorlopig kortweg omschreven kan worden als 'een korrek boek voor een vrij breed publiek', nog verder toe. Nadat hij een onderscheid heeft gemaakt tussen datgene wat hij aan zijn bronnen ontleent ("de principale boucken") en datgene wat hij daar zelf aan toevoegt (10), vervolgt hij:

"Biddende eenen ygheliken die den selven bouc horen of lesen sal, dat hine ten besten sinne betrecken wille; ende vindt hijre wat in dat hem behaecht, dat hijt voor hem neme ende te werke stelle; vindt hij wat anders, dat hijt minlike begripe ende corrigiere. Nochtans ic en twifele niet dat so wie desen bouc punctelic over leist ende studeirt, hij salre in vinden begrepen, als boven, harde goede, needsakelike, oorborlike, ende ghestichtighe leeringhe om ziele ende live." (11)

Wat hij hiermee precies bedoelt, is mij niet helemaal duidelijk. De meest zinvolle interpretatie lijkt mij de volgende: de Gent. verzoekt zijn lezers om zijn werk in de goede zin te gebruiken (12) en om, als ze iets tegenkomen in zijn werk wat hun bevalt, dit ten uitvoer te brengen; maar om, als ze iets anders aantreffen, -waarschijnlijk iets wat hun minder of niet bevalt-, dit minzaam te begrijpen en te verbeteren. "wat [...] behaecht" heeft m.i. betrekking op datgene wat de Gent. aan zijn bronnen ontleent, terwijl "wat anders" betrekking heeft op datgene wat hij zelf toevoegt (het stichtelijke en troostrijke). Dit laatste kan door de lezers, als zij dat nodig vinden, verbeterd worden (al dan niet via glossen). Het "minlike begripen" drukt uit dat de Gent. om een welwillende houding van zijn lezers vraagt t.o.v. zijn toevoegingen.

Op deze wijze geïnterpreteerd past zijn verzoek dat aan het eind van de proloog staat, binnen de retorikale traditie. Volgens deze traditie (13) moet de proloog ('prooëmium' of 'exordium') de toehoorders welwillend ('benevolum'), oplettend ('attentum'), en leergierig ('docilem') maken (14). De laatste twee vereisten bereikt de Gent. door erop te wijzen dat er veel "leringhe" te behalen valt aan "ziele ende

live" voor degenen die zijn boek "punctelic" lezen en bestuderen. Het eerste bereikt hij door letterlijk om welwillendheid te verzoeken: 'U moet mij niet kwalijk nemen, maar als U in mijn werk iets niet zint, dan komt dat, doordat het slechts van mij afkomstig is.' Op deze manier stelt hij zich via een *captatio benevolentiae* (15) in een zo gunstig mogelijk daglicht. Hij doet dit te meer door ~~er~~ direkt na zijn verzoek om welwillendheid aan toe te voegen dat hij er "nochtans" (nl. in tegenstelling tot de mogelijkheid dat de lezer iets aantreft, wat hem niet bevalt, omdat het van de Gent. afkomstig is) niet aan twijfelt dat zijn lezer in zijn werk goede lering zal vinden (nl. omdat de Gent. in zijn werk teruggrijpt op (een) (gezaghebbende) bron(nen), en, -niet te vergeten-, omdat het hier de *Consolatio* betreft). (16).

- x Als mijn interpretatie klopt, wordt het doel, waarmee de Gent. zijn "bouc van deser translacie" heeft vervaardigd, duidelijker. Hij wil een vrij breed publiek bereiken, dat in praktisch-ethisch opzicht zijn voordeel kan doen met dit boek. Het praktische aspekt blijkt uit de woorden "voor hem neme ende te werke stelle" (17); het ethische aspekt vooral uit "ghestichtighe leeringhe". Zo'n praktisch-ethisch doel is voor een vertaling van de *Consolatio* bepaald geen vreemde aangelegenheid (18), al was het enkel maar om de woorden, waarop dit werk van Boethius eindigt:

"Aversamini igitur vitia, colite virtutes, ad rectas spes animum sublevate, humiles preces in excelsa porrigite. Magna vobis est, si dissimulare non vultis, necessitas indicta probitatis, cum ante oculos agitis iudicis cuncta cernentis" (19)

Vanuit de proloog is de werkwijze, maar vooral het doel van de Gent. naar voren gekomen. Toch zou ik beide nog helderder voor ogen willen krijgen, of op z'n minst een bevestiging willen krijgen van de konklusies die ik op basis van de proloog heb getrokken. Zeker voor wat betreft de werkwijze van de Gent. is de proloog slechts een eerste aanzet tot onderzoek.

Om meer licht te krijgen op zowel doel als werkwijze van de Gent. zal ik de commentaren van R. en G. met elkaar vergelijken. Bij zo'n vergelijking spelen drie factoren een rol: op de eerste plaats neemt de

Gent. de volgorde van R.'s becommentariëring niet precies over; op de tweede plaats laat hij een aantal passages uit R. weg; op de derde plaats voegt hij het nodige aan R. toe. Door deze drie factoren die ik achtereenvolgens 'verplaatsingen', 'weglatingen' en 'toevoegingen' noem, in categorieën onder te brengen is het waarschijnlijk mogelijk een helderder beeld van het doel en de werkwijze van de Gent. te krijgen dan tot nu toe het geval is. Bij iedere categorie zal ik een of meer voorbeelden geven die de categorie zullen verduidelijken en waaraan ik konklusies kan verbinden over het doel en de werkwijze. Een volledige rubricering en kategorisering van de verplaatsingen, weglatingen, en toevoegingen is te vinden in de bijlagen IV.2. en IV.3..

II.2.2. Verplaatsingen

De Gent. volgt, zoals hierboven is gebleken, de hoofdingeling die in R. van Boethius' metrum aanwezig is. Ik ga nu verder onderzoeken of hij ook diens indeling in particulas en de verdere onderverdeling daarvan overneemt. Wat het laatste betreft blijkt vrijwel onmiddellijk dat dit het geval niet is. De Gent. laat zo vele en vaak ook zo lange passages uit R. weg (1) dat de onderverdeling van de particulas in R. helemaal verloren gaat. Of hierdoor ook de indeling in particulas verdwijnt, wil ik onderzoeken aan de hand van een tweetal categorieën verplaatsingen:

Kategorie 1.

De verplaatsingen vinden zowel plaats binnen een particula-kommentaar, als van het ene naar het andere particula-kommentaar. Nooit gebeurt het echter dat daardoor een particula niet door de Gent. wordt becommentarieerd. Bij die particulas die inhoudelijk samenhangen en waarvan de commentaren wederzijds afhankelijk zijn, komt verplaatsing van een kommentaargedeelte van het ene naar het andere particula vrij veel voor. De Gent. vertoont dan de neiging om het bij het ene particula behorende kommentaargedeelte te verschuiven naar het kommentaargedeelte dat bij een ander particula behoort, omdat hij het daar kan gebruiken. Gevolg

hiervan is dat de meeste verplaatsingen niet op zichzelf staan, maar in samenhang met andere verplaatsingen tot stand komen. Zo zijn er van de in totaal 16 verplaatsingen in het kommentaar op Metrum III.9. slechts vier die op zichzelf staan, en hangen de overige per twee of drie met elkaar samen. (2). De passages op G. 17.8-14. (V3) (3), G. 18.3-14. (V4), en G. 19.1-20.5. (V5) worden bijvoorbeeld allemaal naar achteren verplaatst. In R. behoren ze bij particula 1 van pars II ("Remotio externarum causarum"), maar de Gent. betreft ze bij de "livore carens"-problematiek, die in R. deel uitmaakt van het kommentaar op particula 3 van pars II ("Expressio forme summi boni"). Op deze wijze wordt het kommentaar op de particulas van R. door de Gent. a.h.w. in elkaar geschoven, waardoor het geheel een beknopter karakter krijgt en het uiterlijk gaat aannemen van een compendium.

Wat betekent
compendium
voor 164?

De Gent. volgt R.'s indeling wel, maar zeker niet in alle nuances en détails. Terwijl R. zijn indeling in partes, particulas, en de verdere onderverdeling daarvan expliciet en konsekvent aangeeft, doet de Gent. dit niet. In G. moeten de particulas vanuit een vergelijking tussen R. en G. teruggezocht worden. De verplaatsingen bemoeilijken dit terugzoeken. De grove lijnen die de Gent. in R. aantreft wat betreft de indeling in partes, neemt hij over. Bij de verfijning van deze indeling in particulas volgt hij R. al minder sekuur, en de verdere onderverdeling van de particulas laat hij helemaal los.

Kategorie 2.

In de vorige categorie heb ik alleen gesproken over verplaatsingen binnen een pars, maar ook tussen partes komen in Metrum III.9. verplaatsingen voor.

In G. 163.r.a. t/m G. 163.v.a. is er een kommentaargedeelte dat bij versgedeelte VI behoort, terechtgekomen onder het kommentaargedeelte bij versgedeelte V, en andersom. De verplaatsingen der passages is echter niet zodanig, dat ik van een verwisseling van beide mag spreken. Ik veronderstel dat de verplaatsingen toevallig zijn, omdat de indelingen die de Gent. van de beide versgedeelten geeft, niet met de verplaatsingen overeenkomen, én omdat het Latijn dezelfde indeling der partes heeft, maar de verplaatsingen niet. Als ik de volgorde van de passages in overeenstemming breng met de indelingen van de versgedeel-

ten, en daarbij rekening houd met de volgorde die in R. aanwezig is, kom ik tot de volgende veranderingen:

Volgorde zoals in de incunabel:	Door mij veranderde volgorde:
1. G. 33.10.-35.9.	1. G. 33.10.-35.9.
2. G. 35.10.-37.3. (V12 & T22)	4. G. 37.13.-38.20. (V13 & T23)
3. G. 37.4.-14.	3. G. 37.4.-14.
4. G. 37.15.-38.20. (V13 & T23)	5. G. 38.21.-39.10.
5. G. 38.21.-39.10.	2. G. 35.10.-37.3. (V12 & T22)

Dat de door mij veranderde volgorde de oorspronkelijke of juiste zou zijn, kan ik niet aantonen, omdat de volgorde in R. hiervoor geen bewijs is. De Gent. verplaatst immers wel vaker stukken uit R.. Het feit echter dat de volgorde der passages in de incunabel niet beantwoordt aan de indeling, zoals deze door de Gent. vooraf gegeven wordt, én het feit dat de door mij veranderde volgorde daar wel aan beantwoordt, pleit voor mijn verandering. Verder komen er in de incunabel wel meer passages voor die verkeerd terecht zijn gekomen. Hoe het komt dat de passages verkeerd terecht zijn gekomen kan ik slechts vermoeden. Opmerkelijk is wel dat de inhoudstabel de volgorde van de passages, zoals deze in de incunabel aanwezig is, volgt. Dat valt er althans uit af te leiden: de 'titel' "Hoe een expert astronomen vele toecommender dijngnen voorweten mach" uit deze inhoudstabel (5) heeft, evenals de twee eropvolgende 'titels', betrekking op de tweede passage (G. 35.10.-37.3.), terwijl de op deze drie volgende 'titel' "Wat der siele der weereld es" betrekking heeft op de derde en vierde passage (6). Omdat het niet waarschijnlijk is dat de verplaatsing door de Gent. is aangebracht, omdat deze zijn werk zelf heeft gecorrigeerd (7), en zo'n verplaatsing hem zeker zou zijn opgevallen, zal iemand anders ervoor verantwoordelijk geweest zijn. Zoals gezegd (8) veronderstelt Hoek dat Arend de Keysere de druk naar een afschrift van het handschrift van de Gentenaar vervaardigd heeft. De hier genoemde verplaatsing ondersteunt dit, als zij niet aan de drukker toegeschreven kan worden, -iets wat mij niet onwaarschijnlijk lijkt, omdat er geen sprake van een verwisseling der beide passages is. Mijn veronderstelling dat ook de inhoudstabel later is toegevoegd (9), wordt door de verplaatsing ook ondersteund. Zij zou wel al in het door Hoek veronderstelde afschrift aanwezig kunnen zijn geweest, als in dat afschrift de verplaatsing inderdaad al voor

kwam. Als er sprake is van een foutief drukken, dan moet de drukker de inhoudstabel hebben toegevoegd, en wel nadat de druk voltooid was.

Wat hier ook van zij, bij de volgende besprekingen ga ik uit van de door mij 'herstelde' volgorde der passages.⁽⁴⁾ Ik reken deze passages ook niet tot de vorige categorie, omdat zij niet 'bewust' door de Gent. lijken te zijn aangebracht. De konklusies die ik in de vorige categorie heb getrokken blijven daarom m.i. hun geldigheid behouden.

II.2.3. Weglatingen

De Gent. neemt een vrij grote hoeveelheid tekst uit het kommentaar van R. op Metrum III.9. (ongeveer 46% (1)) niet over. Hij zal hiervoor, gezien de ernst en het doel waarmee hij te werk gaat, zijn redenen gehad hebben. Door ook de weglatingen te kategoriseren op basis van hun onderlinge overeenkomsten, zal ik deze redenen proberen te achterhalen. Doordat ik degene ben die de overeenkomsten tussen de weglatingen constateer, hebben zij zeker geen objectieve basis. Een ander zou misschien andere overeenkomsten constateren of van belang achten. In hoeverre de redenen van de Gent. voor het weglaten van passages uit R. daardoor andere zouden worden, is een moeilijk te beantwoorden vraag. De hoeveelheid weglatingen is echter zo groot, en een aantal overeenkomsten ertussen zo duidelijk, dat, -neem ik aan-, ook iemand anders ze als uitgangspunt van een kategorisatie genomen zou hebben.

Kategorie 1.

Een groot gedeelte van weglatingen wordt gevormd door het "Construatur" dat in R. aan het eind van ieder kommentaar op een pars aanwezig is als een samenvattende parafrase van dat pars. Enerzijds kan de reden voor het weglaten van dit "Construatur" zijn dat de Gent. al een vertaling van ieder versgedeelte geeft, en dit niet nóg eens wil doen. Anderzijds is het enigszins bevreemdend, omdat de Gent. wél (meestal) de parafrases in zijn kommentaar overneemt die in R. aan het begin van een kommentaar op ieder pars te vinden zijn. Of de Gent. het "Construatur" in de vertaling van ieder versgedeelte tot zijn recht laat komen, kan ik hier niet beant-

woorden. Waarschijnlijk is het niet, omdat de vertaling vrij beknopt is (2). Hoek heeft het "Construatur" in ieder geval niet in zijn onderzoek naar de vertalingswijze van de Gent. kunnen betrekken (3). Misschien is de reden van het weglaten dat drie weergaven van ieder versgedeelte van Boethius' tekst wat te veel van het goede zou worden, nl. vertaling, parafrase, en "Construatur". Evenals R. komen in G. nu twee weergaven voor: parafrase en "Construatur" in R.; vertaling en parafrase in G..

Kategorie 2.

Een andere categorie weglatingen kan gevormd worden op basis van de overeenkomst dat de weglatingen citaten van *auctoritates* zijn. Hierin kan een onderscheid gemaakt worden tussen (4):

a. Citaten die in hun geheel worden weggelaten.

b. Citaten die gedeeltelijk worden weggelaten.

Voorop gesteld moet worden dat R. citaten van (en ook verwijzingen naar) *auctoritates* gebruikt als ondersteuning van zijn uitlatingen over en interpretaties van Boethius' tekst.

ad a. Wat betreft de citaten die in G. helemaal niet voorkomen, kan weer een onderscheid worden gemaakt tussen:

1. Citaten die een ondersteuning vormen van een in R. uiteengezette problematiek die net zo min als de citaten door de Gent. is overgenomen.

2. Citaten die behoren bij de uiteenzetting van een problematiek die de Gent. wél overneemt.

In het eerste geval neemt de Gent. dus nóch de problematiek, nóch het bij die problematiek behorende citaat over, en in het tweede geval neemt hij wel de problematiek, maar niet het erbij behorende citaat over.

In categorie 4. zal ik het eerste geval (1) bespreken, omdat daar de weglatingen van een probleemstelling in haar geheel aan de orde zullen komen.

Een voorbeeld van het tweede geval (2.) is het volgende:

R. 95.v.a.3-8. (W45)

"§ Quarto notandum quod ista lux dicitur sapientia diuina, seu gratia. De aqua Jhoannis primo: 'Erat lux vera, que illuminat omnem hominem, venientem in hunc mundum.' Hanc lucem vocat Alanus, Anticlaudianus quinto: 'Tu mihi preredis, diuina luce subiungens me, et Tu elucis splendore serena.'"

G. 49.6-7.

"Ende dlicht, daer de text naer af spreict, es deewighe wijsheit Gods dat alle herten verlicht die supple begheiren verlicht te zine."

Ik neem aan dat "aqua" een schrijffout is, en dat er "luce" gelezen moet worden. Het citaat gaat immers over "lux", en het "aqua" is vlak ervoor besproken. De Gent. neemt uit R. over wat onder "lux" moet worden verstaan. De citaten van Johannes en Alanus vertaalt hij echter niet. Waarom niet, is onduidelijk. Enige regels tevoren heeft hij wel de beschrijving van "fons" en de daarbij behorende citaten van Johannes en de Châtillon uit R. overgenomen. Het al dan niet overnemen van citaten door de Gent. lijkt vooralsnog een vrij willekeurige aangelegenheid. Een tweede voorbeeld levert nog meer moeilijkheden op:

R. 94.v.b. 29-35. (W39).

"Curus perficitur quinque sensuum equis trahitur, quos ratio auriga domat et moderatur. § Circa tertium notandum quod hec particula sumpta est ex verbo Platonis, sic dicentis: 'Sementem fecit eiusmodi deus, ut partim in terra, partim in luna generis humani iactarentur exordia, partim in ceteris, que instrumenta sunt temporis.' Unde per sementem intellegit causas generationis, que partim sunt superiores, partim inferiores. Unde dicit Philosophus: 'Sol et homo generant hominem [...]'."

G. 42.11-17.

"Dese waghē werdt met vijf paerden, dats metten vijf zinnen, voort ghetrocken die redene bestiert als waghēnare. Bijden 'zade', daer de text af spreict, machmen verstaen de causes van aller generacien ende corrupcie die eens deels boven, ende eens deels hier beneden gheschiet. Ende daeromme staet ii. Phisicorum 'dat de zonne ende de man den meinsche winnen [...]'."

Het citaat van Aristoteles loopt in beide teksten nog door. Het begin van de passages die ik aanhaal, is het eind van een citaat van Alanus de Insulis.

Het gedeelte voor en na het citaat van Plato (*Timeaus* 42D5-42D7) wordt door de Gent. vrijwel letterlijk vertaald. Alleen het citaat zelf ontbreekt in G.: de relatie die in R. gelegd wordt tussen het door Boethius gebruikte "seris" (vs. 20) en Plato's "sementis"^{em}, ontbreekt in G.. Dat wat in het citaat naar voren komt, doet inhoudelijk weinig af of bij aan wat over het "sementis" in R. wordt meegedeeld. Het citaat wordt in R. a.h.w. samengevat in de zin "Unde [...] inferiores.", en deze neemt de Gent. over. Het "partim in terre, partim in luna" uit het citaat wordt ook uitgedrukt in "partim superiores, partim inferiores", en het "que instrumenta sunt temporis" is in G. afleidbaar, want de "causas generationis" zijn, met daaraan toegevoegd "ende corrupcie", in G. aanwezig.

Het weglaten van het citaat door de Gent. heeft dus slechts tot gevolg dat hij in dit gedeelte de relatie Boethius-Plato niet, zoals R., legt.

(*) Paul Wschl heeft er eerst de quā gestaan

Het citaat van Aristoteles in de op de vorige bladzijde aangehaalde passage neemt de Gent. helemaal over, maar het citaat van Plato dat in R. daar weer op volgt, niet:

R. 94.v.b.44.-95.r.a.1.

"Ea porro officia, que sementem sequuntur, factis a se diis, idest naturis, iniunxit, ut dixeram maxime formandorum corporum curam mortalium."

Dat dit citaat in G. ontbreekt is verklaarbaar vanuit dezelfde gedachte dat in G. de relatie Boethius-Plato minder duidelijk gelegd wordt, maar ook vanuit de gedachte dat de Gent. problemen niet onuitgelegd wil laten liggen. Het citaat levert nl. een nieuwe problematiek op, de "diis" (5), zonder welke een uitleg van Boethius' tekst ook gegeven kan worden. Door het citaat van Plato niet over te nemen kan de Gent. een door het citaat ingevoerde problematiek die de uitleg van Boethius' tekst slechts ingewikkelder maakt, omzeilen. R. van zijn kant geeft het citaat wel, maar geen verdere uitleg dan "idest naturis" aan de "diis". Kan hij de oplossing van de door het citaat ingebrachte nieuwe problematiek bij zijn lezers bekend veronderstellen? Dat zou betekenen dat beiden, de Gent. en R., zich op een ander lezerspubliek richten.

Uit het bovenstaande wil ik het volgende voorlopig afleiden: het ontbreken van beide citaten uit de *Timeaus* in G. kan wijzen op een bepaalde houding t.o.v. Plato. Verwijzingen naar en citaten van Plato komen in G. minder frekwent voor dan in R., terwijl dit met verwijzingen naar en citaten van Aristoteles gelijk of net andersom ligt (6). Zo voegt de Gent. wel een aantal citaten van Aristoteles toe aan wat hij uit R. overneemt, maar geen enkel citaat van Plato. Verder komen er in G. ook citaten voor van Thomas van Aquino en Averroës, beiden neo-Aristotelisten, en ontbreken zelfs de namen van hen in R.. (Ik zal hier nog op terugkomen.) Het ontbreken van het tweede citaat kan erop wijzen dat de Gent. geen al te ingewikkelde problematiek wil aansnijden. (*)

ad b. Wat betreft de citaten, waarvan de Gent. slechts een gedeelte

overneemt, houdt hij zich inderdaad aan zijn uitspraak in de proloog dat hij "de selve auctoriteten meer na den sinne dan na der lettre of texte ghetranslateert" (7) heeft. Deed G. in het eerste op-

(*) Paul. Voeg toe dat de Gent. Aristoteles overneemt, R. niet. "Kent" hij Arist. Tenzj beide uit andere bron putten.

zicht (modern-)wetenschappelijk aan (8) door het geven van een proloog en een "editie met vertaling-en-commentaar van een klassieke tekst" (9), hij blijkt hier toch minder modern.^(*) Terwijl tegenwoordig grote nadruk gelegd wordt op juist en korrekt citeren, springt de Gent. erg vrij met citaten om. Opvallend is hiertegenover dat R. veel korrekter en modern-wetenschappelijker hierin is. Hij citeert, voor zover ik dat kan nagaan, vrijwel overal letterlijk. Als voorbeeld van het gedeeltelijk uit R. overnemen van citaten moge het volgende gelden:

R. 90.v.b.20-39. (W17a)

"§ Quinto notandum quod hec clausula tracta est a Platone in Tymeos sic dicente: 'Igitur opificem genitoremque vniuersitatis tam inuenire difficile, quam, inuentum, impossibile digne profari. Certe dubium non est ad cuiusmodi exemplum animaduenterit, mundani operis fundamenta constituens; vtrum ad immutabilem perpetuamque obtinens proprietatem, an ad factum et elaboratum, considerandum est. Nam, si est, -ut quidem est-, pulcritudine incomperabili mundus, opifexque et fabricator eius optimus, perspicuum est, quod iuxta sincere atque immutabilis proprietatis exemplum mundi sit instituta molitio. Sin vero, -quod ne cogitari quidem, aut mente concipi fas est-, ad elaboratum, mundus non est pulcher, nec opifex eius optius. Quod, cum sit rationis alienum, liquet opificem, deum, venerabilis exempli normam inconstituendo mundo secutum -quippe hic generatorum omnium speciosissimus, ille actor optius est-, sui ratione prudentiaque hiis, que semper eadem existunt, accommodatus imago est, opinor, alterius."

G. 22.9.-15.

"Ende daeromme zeide Plato in Thymeo 'dat de Schepper der weereld also zwaer ende staerc of twivelic om vinden es, alst Hem, vonden zijnde, onmoghelic es ghenouch weirdegheleic uytghesproken tzijne. Es dan dbeelde van menigher creature in hemele in daerde zoo ghelieflic ende schone als wij sien, zo moet Hij wel schone ende ghelieflic wesen, daer alle dese schoonheit af comen es.' Alle borne es in de fonteyne claerst."

Het citaat in R. volgt de *Timeaus* (28C6-28A9) in de uitgave van Calcidius vrij nauwkeurig. De Gent. echter laat de hele discussie over op welk patroon de Demiurg zich richt bij het scheppen der wereld, achterwege en neemt alleen het begin en eind van het citaat uit R. over. Het geheel sluit hij vervolgens af met een korte, samenvattende uitspraak. Kortom, de kern van het citaat dat de Demiurg wel schoon moet zijn, omdat zijn schepping schoon is, wordt overgenomen; de erachter liggende discussie niet. Deze discussie is dan ook specifiek voor de probleemstelling van Plato in de *Timeaus* dan voor Boethius in de *Consolatio*. Of anders: de relatie tussen Metrum III.9. en de *Timeaus* wordt door R. explicieter aan de orde gesteld dan door de Gent..

(*) Paul: zie p. 36. Onverschillig geleerd - populair (stiekem) hoe ze wel weten.

Kategorie 3.

Een andere kategorie passages die de Gent. niet uit R. overneemt, heeft betrekking op de vaste volgorde van becommentariëren in R.. Zoals ik heb laten zien (10) begint R. ieder pars steevast met "Hic Philosophia petit [...] ." of woorden van gelijke strekking; parafrase; indeling in particulas. De Gent. springt vrij om met deze vaste volgorde (11). Bij de becommentariëring van het ene versgedeelte laat hij de indeling van R.'s pars weg (nl. bij de partes II. en VIII.), bij die van het andere versgedeelte laat hij de inleidende zin weg (nl. bij de partes VI., VII., en VIII.), en bij versgedeelte VI. laat hij de parafrase weg. Dit laatste zou overigens een gevolg kunnen zijn van de verplaatsingen uit kategorie 2 (zie boven: p. 55-57.). Verder ontbreekt de indeling die R. van het hele metrum maakt in de inleiding op pars I.

Het lijkt erop dat de Gent. de indeling van R. in partes en particulas niet wil benadrukken. De indeling in partes blijkt uit zijn tekstvorm: versgedeelte in Latijn; vertaling; kommentaar. De indeling in particulas is vaag en de Gent. refereert er slechts hier en daar als een soort residu uit R. aan. Bijvoorbeeld in het kommentaar bij versgedeelte I:

R. 87.r.b.34.-37.

"Unde hinc sunt quatuor particule: prima de mundi gubernatione; secunda de celi et terre creatione; tertia de temporis productione; quarta de Dei Creatoris immutabilitate et creaturarum mutatione."

G. 3.18.-22.

"Ende hier roert Philosophie van diverschen pointen, te wetene: vanden gouvernemente ende bestiere der weerd; vanden Schepper ende Maker des hemels ende der aerden; vanden voortbringhene des tijds; vander onberoerlicheit, onveranderlicheit, ende goetheyt Gods, bij welker [...] ."

In het kommentaargedeelte volgt de Gent. R.'s indeling ook, maar zonder er verder nog naar te verwijzen, als hij een nieuw hoofdstukje van die indeling begint. R. doet dit konsekwent wel via de standaardformulering "Circa secundam [of: "tertiam", enz.] particulam notandum est quod [...] ." Terwijl de lezer van R. op deze wijze bij ieder pars weer verwacht een indeling in particulas te krijgen, wordt deze verwachting door G. zeker niet opgewekt. Als er in G. een indeling wordt gegeven, komt deze als min of meer toevallig op de lezer over. Hierdoor heeft R., meer dan G., een uiterlijk van volledigheid en consistentie, en lijkt in eerste instantie ook gedetailleerder.

Kategorie 4.

Een aantal passages, waarin R. ten aanzien van een of meer woorden of begrippen uit Metrum III.9. een bepaalde problematiek aan de orde stelt, neemt de Gent. niet over. Afhankelijk van de aan de orde gestelde problematiek kan deze categorie in tweeën worden onderverdeeld:

- a. R. zet al dan niet met behulp van *auctoritates* een interpretatie van het pars of particula uit Metrum III.9. uiteen, zonder daar op tegenstrijdige interpretaties uit te komen.
- b. R. zet een interpretatie uiteen en bestrijdt meningen van bepaalde *auctoritates* die volgens hem niet de juiste interpretatie geven.

ad a. Naar aanleiding van het tweede particula ("De numerali ligature") uit het vierde pars bespreekt R. op R. 91.v.b.17. - 92. v.b.11. (W22) de getalsverhoudingen, waarin de elementen met elkaar verbonden zijn. Deze getalsverhoudingen worden door Boethius in Metrum III.9. slechts aangeduid met de woorden "Tu numeris elementa ligas, ut frigora flammis, arida convenient liquidis." (onderstreeping van mij) en deze woorden vormen een zeer beknopte samenvatting van wat Plato hierover in de *Timeaus* meedeelt.

R. haalt in deze passage over de getalsverhoudingen de *Timeaus* aan (m.n. 31B4-32C5) om uit te leggen wat de achtergrond van "numeris" is. Zijn bespreking is nogal ingewikkeld, maar dat komt vooral, doordat het onderwerp niet eenvoudig is. (Vergelijk bijvoorbeeld de ook niet eenvoudige bespreking ervan door Adalbold van Utrecht (12)). Ook in de *Timeaus* is de uiteenzetting die Plato over dit onderwerp geeft, zeker niet gemakkelijk te noemen.

De Gent. laat de bespreking die in R. maar liefst vier kolommen beslaat, in haar geheel weg. Pas daar, waar R. de getalsverhoudingen op de elementen zelf gaat toepassen en zo tot een rangschikking van de elementen onderling komt, neemt de Gent. R.'s draad weer op. Op die manier kan hij de woorden van Boethius over de verbindingen der elementen via getallen begrijpelijk maken zonder een vergaande uiteenzetting te geven over verhoudingen tussen specifieke getallen.

Waarom de Gent. deze passage weglaat is zo verklaarbaar: zij is te ingewikkeld en niet absoluut nodig voor een uitleg van Boethius' tekst. Deze konklusie sluit aan bij een voorgaande: het lezerspubliek van G. bestaat (ook) uit mensen voor wie een passage

als de hier genoemde te moeilijk zou zijn. Een andere door mij voorgestelde konklusie ondersteunt dit voorbeeld eveneens, nl. die over de relatie Plato-Boethius: de getalsverhoudingen hebben meer betrekking op de *Timeaus* dan op Metrum III.9.. In de *Timeaus* komen de getalsverhoudingen aan de orde en behoeven daar een toelichting van een eventuele kommentator zeker. In Metrum III.9. komen ze zelf niet voor, en hebben daarom geen diepgaande bespreking nodig. Dat er een getalsverhouding tussen de elementen is, wordt hier wel vermeld, maar niet hoe deze in elkaar zit. Alleen degene die de relatie tussen Plato en Boethius duidelijk aan de orde wil laten komen, zal daarop in deze getals-passage wijzen. (↓)

Een ander voorbeeld uit deze categorie is te vinden op R. 93.r.b.12-38. (W24a & W24b). R. geeft hier een uiteenzetting over de drievoudige natuur der (wereld)ziel naar aanleiding van het tweede particula uit het vijfde pars. Bij zijn uiteenzetting maakt hij gebruik van de begrippen "idem" ("hetzelfde") en "diuersum" ("het andere/verschillende") die afkomstig zijn uit de *Timeaus* (resp. "tauton" en "thateron"). R. citeert hier Plato (*Timeaus* 35A2-35B4). De Gent. slaat deze passage over. Mij lijken de redenen hiervoor dezelfde te zijn als in het vorige voorbeeld: beide begrippen zijn erg moeilijk te begrijpen, en leveren voor een lezer die ze niet kent, meer problemen op dan dat Boethius' tekst erdoor verduidelijkt wordt. De Gent. slaat daarom juist deze passage over de drievoudige natuur der (wereld)ziel over, maar een andere over hetzelfde onderwerp niet (: G. 34.4.-13. = R. 93.r.a.47. - 93.r.b.12.). Ook in dit voorbeeld echter kan het al dan niet expliciet aan de orde willen stellen van de achtergrond van Metrum III.9. een reden zijn voor het weglaten van de passage.

Van beide weglatingen (zowel die van de getalsverhoudingen, als die van de drievoudige natuur der (wereld)ziel) is de konsekwentie dat de Gent. er niet naar kan verwijzen, als R. dit wel doet. De Gent. houdt hier rekening mee, en laat derhalve de passages R. 93.r.a.1-8 (W23c) en R. 94.r.b.15-40 (W31) weg. De eerste is een uitleg van de oorzaak van de verbindingen tussen de elementen (pars IV, particula 3) aan de hand van het onderscheid in twee soorten "siniugia" ("verbindingen"), nl. kubiek en vlak. Dit onderscheid is in de passage over de getalsverhoudingen besproken en kan

↓ De Gent. slaat deze passage over de drievoudige natuur der (wereld)ziel over, maar een andere over hetzelfde onderwerp niet.

door de Gent. dus niet meer in zijn kommentaar worden overgenomen. De tweede is een bespreking van de verdeling der (wereld)ziel in twee bewegingen (pars VI, particula 1) aan de hand van een citaat uit de *Timeaus*, waarin de begrippen "tauton" en "thateron" worden gebruikt (*Timeaus* 36B6-36C7). De reden van het weglaten van deze passage is daarmee duidelijk (13).

Wel moet ik nog opmerken dat de Gent. in beide gevallen de andere uitspraken van R. die betrekking hebben op de desbetreffende particulas, overneemt. Het weglaten van de twee besproken passages houdt niet in dat de particulas zelf niet besproken zouden worden.

ad b. Overal, waar R. een mening van een of meer *auctoritates* bestrijdt, volgt de Gent. hem niet. Er is hiervan op vijf plaatsen sprake, waarvan ik er twee als voorbeeld nader zal toelichten:

1. R. 89.r.b.40-44. (W12)

"Omnes tamen predictae opiniones [en dat zijn er nogal wat, o.a. van Democritus, Anaximenes, Parmenides] tantum a veritate discrepant, quantum Catholice fidei particulariter repugnarent."

R. geeft van R. 89.r.a.45 tot R. 89.v.a.41. een uitgebreide opsomming van verschillende opvattingen over de "fluctuantem materiam" ("vloeiende materie"). Deze opsomming ontleent hij vrijwel letterlijk aan het *Timeaus*-kommentaar van Calcidius (14), waardoor dit voorbeeld ook tot categorie 2.a.1. behoort (15). Vanaf R. 89.r.b.42. bestempelt hij (en dat ontleent hij niet meer aan Calcidius) al deze opvattingen als onjuist, in zoverre zij afwijken van het Christelijk geloof. Daarna geeft hij opvattingen weer die met dat geloof in overeenstemming zijn, waarbij hij de namen van Mozes, Symachus, Aquila, Jeronimus, en Augustinus noemt.

Dat R. de verschillende niet-Christelijke opvattingen toch vermeldt, heeft ook zijn redenen. Hier staan nl. twee opvattingen tegenover elkaar die fundamenteel zijn: aan de ene kant de Christelijke opvatting dat God de wereld uit het niets ("ex nihilo") schiep, en aan de andere kant de klassiek-Griekse opvatting, waarin zo'n *creatio ex nihilo* onvoorstelbaar is (16). Alle Griekse filosofen tot en met Plotinus nemen een materieel of ideeel beginsel aan, vanwaaruit de kosmos geschapen wordt door een god. Bij de een is dit vuur (Thales van Milete, Pythagoras) of lucht (Anaximenes van

Milete), bij de ander het onbepaalde (Anaximander van Milete), het zijnde (Parmenides van Elea, Melissus van Knossos), of de vier wortels (Empedocles van Agrigentum). Plato spreekt in dit verband over de "hupodochê", het "vat waarin" de elementen zich in chaotische toestand bevinden, de "vruchtbodem", de "moeder van het worden" (16^a). Hij neemt daarmee buiten de Demiurg een principe aan, waarin de Demiurg zijn scheppende (= ordenende) aktiviteit ten uitvoer brengt, en beantwoordt daarmee niet aan Christelijke opvattingen over de schepping. R. probeert Plato nu zo te interpreteren dat hij in de Christelijke opvattingen acceptabel wordt, en verwijst bij deze interpretatie herhaaldelijk naar Genesis 1:1. De kernzin in R.'s betoog hierover is te vinden op

R. 89.r.a.33-35.

"Ex inordinata ergo iactatione, non que fuit, sed que esse potuit, Deus elementa redegit in ordinem, veluti si monitu amici nostri aliquid quod contingeret, nisi ipse moneret, fugeremus. Dicimus tunc ille 'Liberavit nos ab hoc malo', non quia illud malum prius fuit et postea liberasset, sed quia, nisi ipse ammonitu precavisset, hoc nobis accidisset."

R. gebruikt hier de plusquamperfectum-vorm om een irrealis tot uitdrukking te brengen. De Gent. neemt deze irrealis over, maar gebruikt haar op zijn eigen manier in een soortgelijke uitleg als R.:

G. 13.19-25.

"Of men zaelt [nl. dat Plato over een "ongheordineirder vlietinghe" spreekt, vanwaaruit "God [...] delementen in ordene stelde".] verstaen dat Hij delementen die na hare qualiteiten contrarie zijn, in sulken gheschille niet laten wilde, -ja, in sulken gheschille ende ongheordineertheden als tusschen hemlieden hadden moghen wesen, hadde Hijt niet voorsien [...]."

Plato is zo Christelijk acceptabel geworden. De Gent. zegt dit later (17) nog duidelijker, als hij medeelt: Plato stelt "dat God ten beghinne hemel ende aerde van nieuten schiep [...] alst ooc in Genesis blijkt, daer hijt lichte uut nam, alzo Augustinus [...] zegt.". R. geeft na het aangehaalde citaat nog de al genoemde opsomming van klassiek-Griekse, heidense opvattingen hierover. Deze opsomming moet hij dan bij wijze van spreken even verder weer als onjuist bestempelen, omdat de er in meegedeelde opinies niet (helemaal) aan het Christelijk geloof be-

antwoorden. Deze moeite gaat de Gent. uit de weg: hij noemt de namen van Mozes, Symachus, Aquila, Jheronimus, en Augustinus ook, en neemt de uiteindelijke opvatting van R. over, maar het hele voorafgaande betoog niet (G. 13-14.).

De reden voor het weglaten kan zijn dat zo'n uitgebreide discussie over mogelijke opvattingen een uitleg van wat de betekenis van de "fluctuantem materiam" bij Boethius is, te zeer uitbreidt. De hele discussie kan overboord gezet worden, als de juiste, -en dat wil zeggen: Christelijke- interpretatie maar uitgedrukt wordt: het kind heeft meer bestaansrecht dan het badwater.

De Gent. geeft wel een aantal opvattingen over wat onder de "vlietende materie" kan worden verstaan, maar zet deze achter elkaar, zonder de ene boven de andere te prefereren. Hierdoor wordt het uiterlijk van kompendium, waarop ik al even heb gewezen (18), versterkt.

Waar R. een duidelijke, beargumenteerde voorkeur voor een bepaalde opvatting aan de dag legt, neemt de Gent. deze opvatting zonder meer over.

2. R. 94.v.a.8-10. (W34)

"Sed ista opinio [c.q. de opinie dat de zielen aan het begin der schepping tegelijk(ertijd) door God aan de lichamen worden verbonden] falsa est et heretica, nam cotidie a Deo noue creantur anime [...]."

R. 94.v.a.16-20. (W35).

"Quidam dampnant Boecium et redarguunt, quia in hoc loco videtur dicte opinioni et Platoni [nl. de zoëven genoemde] consentire, sed male, nam textus et verba Platonis bene recteque intellecta possunt sustineri."

In deze passage (R. 94.v.a.4-25) geeft R. eerst een interpretatie van filosofen weer over de verbinding der zielen met de lichamen door God. Vervolgens stelt hij dat deze interpretatie onjuist is (eerste citaat), en deelt hij mee dat zij van Plato afkomstig lijkt te zijn. Daarna geeft hij een citaat uit de *Timeaus* (41D10-41E1), en stelt dat sommigen Boethius wantrouwen (tweede citaat), omdat hij deze interpretatie deelt met de betreffende filosofen en met Plato. Niets is echter minder waar volgens R.: Plato stemt niet met de interpretatie die de filosofen aan hem geven overeen. R. geeft dan de volgens hem juiste interpretatie van Plato (en dus Boethius).

De Gent. (G. 40.12-25) legt de interpretatie van de betreffende filoso-

fen in de mond van Plato, maar dan wel zo, dat het woord dat deze interpretatie een onjuist aanzien geeft in de ogen van R. (nl. "similiter"), ontbreekt, en hij past de interpretatie verder zo aan, dat de kritiek die R. op de betreffende filosofen levert, niet meer van toepassing is. Hij vervolgt dan met "ende willen dit hier uut onsen texte na dLatijn wat nemen ende zonderlinghe uten ghonen dat Plato in Tymeos scrijft", waarop hij het citaat uit de *Timeaus* in vertaling weergeeft. Daarna komt hij met de volgens R. juiste interpretatie.

Kortom, ook hier gaat de Gent. moeilijkheden uit de weg die door tegenstrijdige meningen ontstaan. Hier doet hij dat op een heel handige manier. Wat voor hem van belang is, is een direkte uitleg van de tekst van Boethius. Om deze direktheid te bereiken, snijdt hij problemen die voor de achtergrond van de tekst wel belangrijk (kunnen) zijn, maar de direkte uitleg kompliseren, niet aan.

Courcelle (19) maakt over de "opiniones falsas" de volgende opmerking:

"Il [nl. Regnier] est mieux inspiré lorsqu'il note l'origine platonicienne et le danger des théories du chant 9 [...] ."

Hij geeft hierbij het door mij zojuist gegeven voorbeeld en een ander G. '94.v.b.6-7. (W37b)). Ten aanzien van de Gent. zou hetzelfde, maar dan andersom, gesteld kunnen worden: daar, waar R. te geïnspireerder raakt, doordat hij de Platoonse oorsprong en de gevaren van Metrum III.9. onderkent, is de Gent. dit te minder, indachtig het gezegde 'wat niet weet, dat niet deert'. Door nl. niet te wijzen op de gevaren van de theorieën van Metrum III.9. en enkel de juiste, Christelijke interpretatie te geven, maakt de Gent. de slapende 'honden' in zijn lezerskring niet wakker.

Kategorie 5.

Deze laatste categorie weglatingen hangt samen met de manier, waarop de Gent. het Latijn vertaalt. Zij kan in twee groepen onderverdeeld worden:

lt a. Uit de proloog van de Gent. bleek al dat hij R. niet altijd even letterlijk vertaald, maar juist vrij. Wel probeert hij de strekking van het Latijn zo goed mogelijk te volgen (20).

Vaak weet de Gent. op handige wijze het Latijn in te korten: datgene wat hij niet over wil nemen, laat hij eenvoudig weg, en de zinnen voor

en na de weglating laat hij in elkaar overlopen.

De onder deze kategorie vallende weglatingen zijn erg moeilijk schematisch weer te geven, omdat het vaak een enkel woord, enige woorden, een enkele zin, of enige zinnen betreft. Het volgende voorbeeld kan dit demonstreren:

R. 87.r.b.34-42.

"Unde hinc sunt quatuor particule: prima de mundi gubernatione; secunda de celi et terre creatione; tertia de temporis productione; quarta de Dei Creatoris immutabilitate et creaturarum mutatione. Unde circa primam particulam notandum § quod per rationem intelligit sapientiam Dei, per quam omnia creata sunt et creata reguntur. Uel per rationem intelligit providentiam rerum, secundum quam omnia ordinatim, antequam fierent seu fiant, in mente Diuina prouisa sunt, nec vnquam aliquid aliter, quam preuisum est, contingere potest."

G.3.18-4.3.

"Ende hier roert Philosophie van diuerschen pointen, te wetene: vanden gouernemente ende bestiere der weerd; vanden Schepper ende Maker des hemels ende der aerden; vanden voortbringhene des tijds; vander onberoerlicheit, onveranderlicheit, ende goetheyt Gods, bij welker Hij wel ende wijselic alle creaturen gheschepen heift ende van nieuten in wesene brocht, ende bij welker Hij coninclic regiert ende bestiert zo wat in de weereld es; of men verstaten mede deewighe voordachticheit, bij welker alle dijnghen, eer zij gheschieden, int Godlike ghedochte voorweten waren."

De Gent. laat uit R.'s vierde particula de "creaturarum mutatione" weg en voegt er de "goetheyt Gods" aan toe. Hij slaat het begin van het kommentaar op het eerste particula over, maar verbindt daardoor de inhoud van dit kommentaar aan de toegevoegde "goetheyt Gods" die bij het vierde particula zou behoren. "Welker", uit "bij welker", en het enklitische "-er" van "verstaten" (een vertaling van "per rationem") verwijzen immers beide naar deze "goetheyt Gods" terug. Verder breidt hij het "per quam omnia creata sunt" uit met de zin "ende van nieuten in wesene brocht", waardoor hij de Latijnse tekst door terzijde aan de *creatio ex nihilo* te refereren een meer Christelijk uiterlijk geeft (21).

Doordat hij de indeling van dit pars niet zo expliciet als R. volgt, laat de Gent. een uitspraak die in R. bij het kommentaar op het eerste particula thuis hoort, betrekking hebben op het vierde particula. Dat is echter niet zó bezwaarlijk, want de andere door R. over dit eerste particula gedane uitspraken (o.a. het verschil tussen "perpetuum" en "eternum") worden door de Gent. óf weggelaten (b.v. R. 87.v.a. 9-14. (W2a)) óf niet duidelijk bij het eerste gedeelte van zijn kom-

(*) R. misschien 'vroetheyt'?

mentaar betrokken. Zij worden als een soort inleiding op dat kommentaar gegeven. De inhoud van dat kommentaar komt zelf nl. helemaal niet in R. voor, en is een opvatting over wat onder "regieren" verstaan moet worden (G. 4.11-25. (T3)).

De vraag waarom de Gent. "goetheyt" toevoegt, en niet bijvoorbeeld "redene", een woord dat hij vaker als vertaling van "ratio" gebruikt (22), blijft hiermee onbeantwoord. De Gent. geeft wel uitdrukking aan het woord "sapientiam" door te vertalen dat God door zijn goedheid alle schepselen "wijselic" heeft geschapen (23), maar slaat de "ratio" uit R. zonder meer over. De reden hiervoor is mij niet duidelijk (24), maar het voorbeeld geeft de wijze van vertalend inkorten van de Gent. voldoende weer.

Naar aanleiding van dit voorbeeld wil ik ingaan op een uitspraak van Hoek. Nadat hij een aantal voorbeelden heeft gegeven om de wijze van bekomentariëren van de Gent. te illustreren, stelt hij: "De Gent. slaat, zoals men ziet [nl. uit de voorbeelden], met zijn opmerkingen nogal eens de plank mis" (25). Hij verzacht deze uitspraak enigszins door een citaat uit J.F.J. van Tol (26) aan te halen, maar handhaaft zijn mening wel. Terecht overigens, zoals uit zijn voorbeelden blijkt. Ook in het kommentaar op Metrum III.9. 'slaat de Gent. de plank wel eens mis', maar zeker niet 'nogal eens'.

R. 87.v.a. 37-41.

"Quinto modo potest legi, ut per terrarum intelligentur duo inferiora elementa, scilicet terra, per celi duo superiora, scilicet aer et ignis, ut in principio Genesis: 'In principio creavit Deus celum et terram, etc.'"

G. 5.18-22.

"Men mach ooc bijden hemelen tvier ende de lucht verstaen, ende bijder aerden dwater ende de lucht, ofte de aerde zelve, also in principio Genesis staet 'dat God inden beghinne hemel ende aerde schiep'."

Deze passage is het eind van een opsomming van in R. vijf, en in G. drie opvattingen over 'hemel en aarde'. Al deze opvattingen, behalve de laatste in R., behandelen eerst de hemel en daarna de aarde. De laatste opvatting in R. behandelt eerst de aarde en daarna de hemel. Ik vermoed dat de Gent. de volgorde in de laatste opvatting van R. (zie citaat) heeft omgedraaid in verband met de volgorde in de eerste (bij G.: twee) opvattingen. (*)

Inhoudelijk slaat de Gent. hier in ieder geval de plank mis met zijn opvatting over het verband tussen de elementen enerzijds en de aarde

(*) Paul: en ium het eind van Genesis.

(*) Zie ook 52vbg-52vbg: "Het 'gouvernement' der wereld is de 'gouvernement' der goetheit ende goedertierheit" - 70 -
"Het 'gouvernement' der wereld is de 'gouvernement' der goetheit ende goedertierheit"

en de hemel anderzijds. Uit de rest van zijn kommentaar blijkt echter dat hij wel degelijk weet hoe de elementaire vork in de kosmische steel zit, nl. vuur en lucht voor de hemel, en water en aarde voor de aarde. Hij is, denk ik, door het Latijn op een dwaalspoor gebracht. Daar is namelijk, neem ik aan, een van de twee "inferiora elementa" weggevallen, nl. *aqua*. Het lijkt me niet onwaarschijnlijk dat de Gent. het zekere voor het onzekere heeft genomen en het Latijn verbeterd. Doordat hij in de war was gebracht door de aanwezigheid van maar één element in het Latijn ("terra"), waar er twee zouden moeten staan ("terra" en *aqua*), heeft hij er twee van gemaakt, en het ene dat er nog stond, laten staan.

Deze uitleg veronderstelt wel dat de Gent. een Latijnse tekst voor zich heeft gehad van R., waar de fout van het Luikse handschrift ook in voorkomt.

In het volgende voorbeeld lijkt het erop dat 'plank' en 'slag' elkaar helemaal uit het oog hebben verloren:

R. 92.v.b.11-18.

"[...] sic duo elementa media scilicet aer et aqua, capiunt quodlibet duas qualitates a proximo extremo et vnam a remotiori, ut aer ab igne capit quod sit subtilis et mobilis; a terra uero vnam, scilicet ut sit obtusus; [consimiliter aqua capit a terra duas qualitates cum sit corpulentus et obtusa,] vnam uero ab igne, cum sit mobilis. Patet igitur qualiter elementa ligantur ad similitudinem numerorum."

G. 29.21.-30.1.

"[...] want de twee middele elementen, als water ende lucht, nemen elc twee qualiteiten vanden andren naesten elementen, ende eene vanden utersten, want de lucht neimt vanden viere subtiliteit ende lichtheit, ende vander aerden plompheit of dicheit, ende eene vanden viere als roerlicheit. Ende aldus zijn delementen in wat ghelijken ghevought."

Ook hier kan, zoals in het vorige voorbeeld, de aanleiding tot de fout die de Gent. maakt, in het Latijn gevonden worden: óf de drang tot inkorten is de Gent. te machtig geworden, óf hij (of iemand anders) heeft een 'verspringfout' gemaakt bij het aflezen van zijn legger (27). Nadat hij met vertalen (of afschrijven) tot en met "obtusus" was gekomen, is hij daarna niet verder doorgegaan met "Consimiliter", maar met "vnam uero ab igne". Direkt hiervoor staat nl. "obtusa". Daardoor is de regel "consimiliter" t/m "obtusa" komen te vervallen, waardoor de uitleg in G. niet meer klopt. De 'verspringfout' kan natuurlijk, en dat lijkt mij waarschijnlijker, ook gemaakt zijn door een kopiist

(*) Paul: duidelijk een verspringing per homeoteleuton en wel in het mnl. De propositie is in het mnl. omgezet in een zinn (wel getuigen door de volgorde van de woorden).

van het Latijnse handschrift. De Gent. heeft in dat geval een legger gebruikt, waarin de genoemde regel al ontbrak. Helaas is deze hele passage in het Frans van V. afwezig, zodat V. geen verdere steun aan mijn oplossing kan bieden (28).

De laatste twee voorbeelden illustreren dat de Gent. zeker niet altijd verantwoordelijk mag worden gesteld voor fouten die in G. voorkomen. Ook andere oorzaken dan de Gent. zelf kunnen hierin in rol spelen. Alleen door verder onderzoek, nl. een vergelijking tussen R. en G. die meer omvat dan alleen Metrum III.9., kan worden aangetoond dat wat op het eerste gezicht een 'misslaan van de plank' door de Gent. lijkt, misschien andere oorzaken heeft.

Zo zou in het volgende voorbeeld de fout aan de drukker te wijten kunnen zijn die het woordje "niet" heeft laten wegvallen:

R. 87.r.b.44-47.

"Nam 'eternum' dicitur quod nec principium habuit, nec finem habebit, ut solus Deus; 'perpetuum' vero quod ab Illo principium habuit, sed finem non habebit, [...]." (29)

G. 4.3.-4.

"Ende heet hier tghoont 'eewich' dat nye beggan, noch henden zal, ende 'onhendelic dat, beghinsel ghehadht hebende, failleren zal [...]." *Leke*

Een (vertaalt)fout die wel op het konto van de Gent. mag worden geschreven, lijkt mij de volgende:

R. 94.r.b.43-44.

"Et sic dicit: "O, Deus, non solum connectis *mundo animam universalem* [...]." (kurs. van mij). *(*)*

G. 40.7.-8.

"Of Philosophie segghen wilde: "O, Heere, Du en hebs niet alleene der *ghanser, gheheeler weereld* eene ziele ghestelt, [...]." (kurs. van mij). -

Het blijkt een hachelijke zaak te zijn om zonder meer fouten toe te schrijven aan de vervaardiger van de tekst, waarin die fouten voorkomen. Dit bemoeilijkt tevens het geven van een waarde-oordeel over die tekst.

Uit de gegeven voorbeelden blijkt ook dat de wijze van vertalen van de Gent., o.a. uit het overslaan van woorden, nauwelijks te kategoriseren is, en dat zijn vrije vertalen betrekkelijk ruim mag worden genomen.

b. De tweede groep passages die ik onder deze categorie opneem, wordt gevormd door wat ik korthedshalve 'etymologieën' wil noemen. Ik

() Paul: Waren niet de Gent. letterlijk vertalen?*
De gedachte is verwant met R 87.v.a.12-14, (een totum mundum ten alderste oecost)

geef één voorbeeld:

R. 94.v.a.45.-94.v.b.1. (W37a)

§ Quarto notandum quod notabiliter ponit 'prouehis', quasi 'procul vehis', propter motum animalium, qui non est circulariter in eodem modo, sed gressius."

Waarschijnlijk neemt de Gent. zo'n etymologie niet over, omdat zij zijn Nederlandstalige publiek niet zal aanspreken. Dit publiek bestaat niet uit de geleerden die zich bezig houden met een vèrgaande uitleg van de *Consolatio*, maar uit een aantal mensen dat zich in het Nederlands kan bezig houden met Boethius werk. De laatste groep hoeft de eerste natuurlijk niet uit te sluiten. Misschien dat daarom twee andere gevallen van etymologieën wel door de Gent. uit R. worden overgenomen: het zijn die van "architypus" (G. 24.2.-4.) en van "profundus" (G. 35.10.-12.).

Via de weglatingen worden de konklusies die ik heb getrokken op basis van de proloog en de verplaatsingen, ondersteund en kunnen zij worden uitgebreid. De Gent. probeert een zo direkt mogelijke uitleg te geven van Metrum III.9. Dit houdt in dat hij geen tegengestelde opvattingen over of interpretaties van de (achtergrond van de) tekst tegen elkaar gaat afwegen, en dat hij passages die kompleks zijn, en meer kennis vereisen van de achtergrond van Metrum III.9. dan voor een direkte uitleg ervan nodig is, niet uit R. overneemt. Gevolg hiervan is dat hij minder in details treedt dan R. dit doet, waardoor zijn kommentaar een aaneenschakeling van opvattingen over Boethius' tekst wordt die hij, waar R. ze wel beargumenteert, vaak onbeargumenteerd laat. Zo krijgt zijn kommentaar het uiterlijk van een kompendum, waar mogelijke, maar niet met het Christelijke geloof in strijd zijnde opvattingen over Metrum III.9. worden weergegeven. De Gent. distantieert zich verder van de nadruk die R. legt op de achtergrond van dit metrum, de *Timeaus*. Hij ontkent deze achtergrond allerm minst, maar schenkt er niet zoveel aandacht aan als R. doet. Hij legt ook minstens evenveel nadruk op een Christelijke interpretatie van het metrum als R., vertaalt R. vrij, en vat hem op verschillende plaatsen samen. Zijn doel is de *Consolatio* algemeen toegankelijk te maken, ook (of misschien: juist) voor een publiek dat niet in staat is de tekst door bestudering

van die tekst zelf te begrijpen, en dat niet de Latijnse taal machtig hoeft te zijn. Om aan dit doel te beantwoorden kan de Gent. niet te moeilijke en komplekse passages in zijn kommentaar opnemen en zou hij de moeilijke passages die hij wel uit R. overneemt, duidelijker en uitgebreider dan R. moeten uitleggen. Of dit laatste het geval is, kan uit de toevoegingen blijken. Wel is gebleken dat doel en werkwijze tot nu toe met elkaar overeenstemmen.

II.2.4. Toevoegingen

Ongeveer 35% van het kommentaar op Metrum III.9. is niet afkomstig uit R.. De Gent. kan dit geheel, gedeeltelijk, of helemaal niet aan (een) ander(e) bron(nen) dan R. hebben ontleend. Als hij de toevoegingen aan (een) ander(e) bronnen ontleent, dan zouden dit de werken der geciteerde *auctoritates*, de bestaande *Consolatio*-kommentaren, of beide kunnen zijn (2). Nu echter is gebleken dat de Gent., althans in die passages die hij aan R. ontleent, niet de werken der geciteerde *auctoritates* heeft gebruikt, maar deze via R. aanhaalt, wordt het waarschijnlijk dat hij ook voor de toevoegingen geen gebruik van deze *auctoritates*-werken heeft gemaakt, maar van (een) ander(e) *Consolatio*-kommenta(a)r(en) dan R.. Met zekerheid (2) kan ik dit echter (nog) niet stellen. Door de toevoegingen, ook inhoudelijk, en niet alleen in hun formele relatie tot de Latijnse tekst van R., te bekijken, kan ik de richting waarschijnlijk vastleggen, waarin deze kommentaarbron(nen), als de Gent. ze/haar gebruikt blijkt te hebben, gezocht moet(en) worden. Mocht blijken dat de Gent. niet van (een) dergelijk(e) bron(nen) gebruik heeft gemaakt, dan zegt de 'richting' in ieder geval iets over de Gent. zelf.

Een aanwijzing voor het antwoord op de vraag of de Gent. van (een) ander(e) bron(nen) gebruik heeft gemaakt, is het voorkomen van citaten in de toevoegingen. Ik ga ervan uit dat daar, waar de Gent. een *auctoritas* in citaat aanhaalt, hij hoogstwaarschijnlijk een bron heeft gebruikt, waaruit hij zo'n citaat opdiept. Bij korte citaten is de waarschijnlijkheid hiervan geringer, omdat dergelijke citaten gemakkelijker te onthouden zijn dan lange. Het gehe-

173
speelde een belangrijke rol in de Middeleeuwen. Men was er meer op aangewezen dan in de tegenwoordige tijd van goedkope boekproductie, computers, chips, en allerlei andere niet-menselijke geheugens. De mogelijkheid dat de Gent. een groot aantal citaten van *auctoritates* uit zijn hoofd kende, mag ik zeker niet onderschatten. Daarmee wil ik hem nog niet tot een wandelende Oosthoek bestempelen, maar erop wijzen dat de aanwezigheid van een enkel (kort) citaat in een toegevoegde passage mij er niet direkt toe mag brengen te konkluderen dat de Gent. dús een bron gebruikt. Overigens geeft de Gent. ook zelf de rol van het geheugen en zijn eigen instelling tot het onthouden van *auctoritas* -uitspraken (in dit geval Boethius) aan, wanneer hij in zijn proloog zegt dat hij de "sin" der verzen van Boethius "up tcurste besloten" heeft, "om dat zij so *vele lichter onthoudeliker* ende beter om lesen werden". (Kursivering van mij) (3). Als het aantal citaten in een toevoeging vrij groot is en de citaten vrij lang, neem ik aan dat de waarschijnlijkheid dat de Gent. zo'n toevoeging aan een bron ontleend heeft groter is dan wanneer er van een klein aantal en korte citaten sprake is. Wat onder een vrij groot aantal en wat onder lang verstaan moet worden is uiteraard betrekkelijk, en mag ik niet willekeurig vaststellen. Andere aanwijzingen dan citaten zullen nodig blijven om aan te tonen dat de Gent. van (een) ander(e) bron(nen) gebruik heeft gemaakt. Letterlijke overeenkomsten zijn daarbij zeer welkom. Ja!

Bovenstaande implicatie mag natuurlijk niet omgedraaid worden: als er in een toevoeging geen citaten voorkomen, betekent dit niet zonder meer dat de Gent. zo'n toevoeging niet aan een bron ontleend hoeft te hebben. Daarvan zijn voorbeelden te over als R. en G. met elkaar vergeleken worden. cc

Bij de citaten speelt nog een ander probleem: in het geval van de Gent. is vrij moeilijk uit te maken wat onder een citaat moet worden verstaan. Uit vergelijking met R. wordt duidelijk dat de Gent. met de in R. aanwezige citaten die hij overneemt, vrij omspringt (4). R. geeft de citaten meestal in de direkte rede en vrijwel letterlijk weer. Als hij d.m.v. de indirekte rede (meestal de *accusativus cum infinitivo*) naar een *auctoritas* verwijst, wil dit vaak zeggen dat hij zijn *auctoritas* niet letterlijk, maar in eigen woorden samenvattend, weergeeft. Zo niet de Gent.. Deze

geeft vrijwel alle citaten, óók de citaten die in R. in de direkte rede staan, in de indirekte weer. (Slechts één keer draait hij dat om: op G. 29.17.-19. zet hij de 'indirekte' rede uit R. 92.v.b.19-22. in een direkte om.) Het is bij hem dus moeilijk uit te maken of ik, -als ik de bron waaruit hij put, niet naast G. kan leggen-, nu met een citaat van of een verwijzing in eigen woorden naar een *authoritas* te maken heb. Toch is het van belang dat ik dit onderscheid kan maken, omdat er in het eerste geval meer aanleiding is te konkluderen dat hij van een bron gebruik heeft gemaakt dan in het tweede. Een kleine aanwijzing is nog wel te vinden: waar de Gent. een citaat uit R. overneemt, voegt hij vaak tussen haakjes in het citaat "also hij seit" of woorden van gelijke strekking toe. Als er dus in een toevoeging zo'n aanwijzing voorkomt, ligt het voor de hand dat ook hier van een citaat, al dan niet via een kommentaarbron, sprake is.

Andere aanwijzingen dan alleen citaten blijken belangrijk te zijn om vast te stellen of de Gent. van nog (een) andere(e) bron(nen) dan R. gebruik heeft gemaakt.

Kategorie 1.

Een aantal toevoegingen heeft als overeenkomst dat het kan worden opgevat als een verdere uitleg van wat de Gent. uit R. overneemt. Als hij R. niet duidelijk genoeg vindt, voegt hij er een uitleggende passage aan toe. Bijvoorbeeld:

R. 88.r.a.47.-88.r.b.1.

"[...] et approbatur sententia Anaxagore dictis: 'Intellectus primus mouebit, cum sit immobilis, et imperabit, cum sit immixtus.'"

(*)

G. 8.2.-12. (T6)

"Anaxagoras zegt 'dat dallereerste ende upperste Intelligencie ende verstandele Nature, onroerlic zinde, alle dijnghen Selve bestieren moet ende dat Zou, over de dijnghen ghebod hebbende, met hemmen onghemanghelt es', want, up dat Zou Selve roerlic ware, zo zoudemen onder de roerlicheneden zonder hende procederen moeten, ende de ghemeentocht der weereld niet dan een dolen ofte sneven wesen. Dus moet alle roerlicheit ofte wendelicheit van einighen fundamente commen dat van zelves vast ende onroerlic es, ende stede houdt, ghelijc int wiel de naghel of axe doet; want draeydet al, het moeste doch sneven."

De Gent. voegt een vorm van het Aristotelisch reductiebewijs van de

(*) Dit voorbeeld verschaft ons voor het "et approbatur" stand in R. "Intellectus primus mouebit, cum sit immobilis, et imperabit, cum sit immixtus." 76-Ancaxagore [-] (R. 1)

Nota: In R. geeft de Gent. het bewijs zelf, zonder er, zoals R., alleen maar naar te verwijzen (-17-)

onbewogen beweger toe aan de aangehaalde uitspraak van Anaxagoras. Deze toevoeging legt het onderscheid tussen "roerlicheit" en "on-roerlicheit", en het waarom van het laatste verder uit. Opvallend is dat de Gent. dit reductiebewijs iets verder nog eens naar voren haalt (G. 10.11.-12. (T7)), terwijl het bij R. helemaal niet voor komt. Hij vindt het blijkbaar niet onbelangrijk en laat zo zijn houding t.o.v. Aristoteles zien: meer dan R. verwijst hij naar Aristoteles, en minder dan R. naar Plato (5).

Een passage als deze kan de Gent. zeker zelf hebben toegevoegd, zonder haar aan een bron te ontleen. Hij presenteert het reductiebewijs niet als een citaat uit een *auctoritas*, en zal het, als hij ook maar enigszins op de hoogte van Aristoteles is, zeker gekend hebben. (4)

Het voorgaande geldt voor de meeste toevoegingen in deze categorie. Vrijwel alle uitleg die de Gent. op passages uit R. geeft, zouden van hemzelf afkomstig kunnen zijn. De mogelijkheid dat deze toevoegingen toch uit een andere bron dan R. komen, wordt hiermee echter niet uitgesloten.

Kategorie 2.

Deze categorie bevat toevoegingen die als overeenkomst hebben dat zij een aanvulling vormen op passages die de Gent. uit R. overneemt. Zij zijn dus geen verdere uitleg van die passages. Het onderwerp uit de toevoeging is wel hetzelfde als dat uit de passage van R., maar de Gent. breidt het verder uit, of belicht het van nog andere kanten. Bijvoorbeeld:

R. 94.v.b.7.-15.

"Idcirco aliter dici potest quod currus anime dicuntur corpora, que ab anima, velud currus ab auriga, reguntur, sed que anime per creationem celestes corpora, uero per generationem et formationem terrena sint. Idcirco animas vocat sublimes, idest nobiles, non terrenas currus- uero leues, idest viles et parui ponderis uel valoris. Item aliter exponi potest quod Deus aptat animas curribus, idest aptas reddit, vt conscendant currus sublimes. Hii autem currus possunt dici speculationes scientiarum [...]."

G. 41.4.-8. (T26).

"Bij desen lichten waghene verstaen einige de schauwelike sciencie, bij welker men hier met kennessen tot Gode clemt; andre verstanen deughden ende goede ghewerken mede die als einigherande waghene tot Gode voeren; andre lichame selve die de ziele, bestierende, voert haer ende daer, ghelijc de waghene zijnen wagen doet."

De Gent. verwisselt de twee interpretaties van de "currus leues" uit

(4) Pauli: Volgens 97.5 (T7) citeert de Gent. het eerste zelf:

(4*) Pauli: Verkeerde interpretatie, want het celestia corpora vero

-77- en terrenas, currus vero leues

(Quo modo dicitur in hominibus - M.)

R. van plaats en laat van de eerste interpretatie een gedeelte weg. Hij voegt een derde interpretatie toe. Deze derde interpretatie staat naast de andere twee, en is er geen verdere uitleg van. Het lijkt erop dat deze interpretatie uit een soort van volledigheidsoverweging is toegevoegd. Dat wil zeggen dat de Gent. deze interpretatie naast R. ergens heeft aangetroffen en aan zijn bewerking van R. heeft toegevoegd om volledig(er) te zijn. Als dit het geval is, dan is het waarschijnlijk dat de Gent. hier nog een andere bron dan R. voor heeft benut. Bij het volgende voorbeeld wordt dit nog waarschijnlijker:

G. 34.13.-22. (T21a & T21b)

"Andre verstaent vander sielen der hemelen, te wete: vanden intelligentien ende edelen sielen, of vanden crachten die den hemel roeren ende middel zijn tusschen den alleruppersten creaturen, als tusschen cherubin ende seraphin ende onser sielen. Andre segghen dat de siele der weereld niet anders es dan de minne die God ten creaturen waert heift, bij welker Hij hemlieden leven ende wesen gheift, als bij einigherande maniere van sielen. Ende dese minne heift haren keer wederomme te Gode waert, ghelijc den loope des hemels die altyds wederomme ten pointe keert, daer hij in beghan."

Ook hier twee toevoegingen die nergens bij R. voorkomen en enkel interpretaties méér zijn dan R. van de (wereld)ziel geeft. Vooral op dit gebied, de (wereld)ziel, is G. uitgebreider dan R.: G.36.6.-37.3. (T22); G. 38.4.-39.5. (T23 & T24). Dat de Gent. deze interpretaties zelf bedenkt, lijkt mij wat vër gezocht. Meer ligt het voor de hand dat hij, uitgaande van R., (een) ander(e) bron(nen) gebruikt, vanwaaruit hij interpretaties aanvult. Aan de direktheid en duidelijkheid van uitleg van Boethius' tekst (6) doen deze aanvullingen weinig af, omdat de Gent. ze niet tegen elkaar afweegt, maar ze a.h.w. ter kennisgeving aanbiedt. Het kompendiumkarakter dat ik genoemd heb (7) wordt erdoor versterkt.

Een aantal van deze aanvullende toevoegingen gebruiken meer dan in de rest van het kommentaar op Metrum III.9. een Christelijke terminologie. Het vermelden van "cherubin ende seraphin" in het hierboven aangehaalde citaat is daar een voorbeeld van.

Dat de Gent. (minstens) een andere bron voor zijn kommentaar heeft gebruikt, krijgt nu al meer zekerheid. De richting, waarin deze gezocht moet worden, wordt ook al iets duidelijker: het zal een bron moeten zijn die een Christelijke interpretatie van Metrum III.9. zeker niet afwijst.

Kategorie 3.

Een aantal toevoegingen heeft als overeenkomst dat zij kunnen worden opgevat als passages die in de plaats zijn gekomen van passages die de Gent. uit R. weglaat. De Gent. substitueert in dat geval een kommentaargedeelte van R. dat bij een bepaald particula hoort voor een toegevoegde passage. Het particula wordt dus wel, maar inhoudelijk anders dan in R. becommentarieerd. (8).

R. 95.r.a.8.-13.

"§ Secundo notandum quod 'legem benignam' vocat 'legem evvangelicam', que in comperatione iudaycorum ceremoniarum benigna et facilis est. Uel 'legem benignam' vocat Diuinam pietatem, qua dingnatur Deus homines miseros exules fieri Sue glorie participes celestia regna possidentes."

G. 42.24.-43.4. (T29).

"Ende bij dat de text stelt 'lege benigna', dat te zegghene es 'bij eener goedertiere wet', zo zalmen verstaen de natuerlike wet die eenenygheliken an gheboren es, inhebbende dat elc andren doe of niet en doe, also hij wilde dat hem gheschiede; of de wet der goedertierenheit Gods, bij welker Hij gheweirdicht den meinsche Ziner ghenaden ghedeelich tzine."

Zowel R. als G. geven twee opvattingen over de "lex benigna", waarvan de laatste opvatting, zij het in G. in verkorte vorm, dezelfde is. De eerste opvatting van R. neemt de Gent. niet over, maar substitueert hij door een andere. Waarom hij R.'s uitleg niet overneemt, is mij niet duidelijk, temeer daar R.'s tekst hem de mogelijkheid geeft tegen de Joden uit te halen (9). Misschien vindt hij R.'s interpretatie niet duidelijk genoeg: wat moet onder "facilis" verstaan worden? Gemakkelijker uitvoerbaar, begrijpelijker dan de Joodse "ceremonia"; "benigna" uit Boethius' metrum wordt met "benigna" uitgelegd?

Ook volledigheidsoverwegingen kunnen in geval van substitutie een rol spelen. G.'s uitleg van "lex benigna" is niet alleen substituerend, maar ook aanvullend. Hetzelfde geldt voor een andere substitutie in G. die ik vanwege de lengte niet citeer. Het gaat om opvattingen van de "fluctuans materia". De Gent. laat, zoals gezien (10), de opvattingen hierover die hij in R. aantreft, weg, omdat zij, naar ik denk, een direkte en duidelijke uitleg in de weg staan. De Gent. bespreekt het onderwerp echter wel. In plaats van de grote hoeveelheid opinies van R. zet de Gent. mogelijke opvattingen over deze "vlietende materie" achter elkaar in een enkel woord, en legt hij uit waarom deze "eerste materie" "yle", "onsienlic", en "onbesneden"

genoemd wordt (G. 14.15.-15.10. (T9)). Dat hij zo duidelijk mogelijk wil zijn in zijn uitleg blijkt uit het gegeven dat hij na deze substituerende passage het betoog van R. weer opneemt, wanneer R. uitlegt waarom de "prima materia" "fluctuans" wordt genoemd. (R. 89.v.b.22.-34.). Ook voor de overige twee toevoegingen die als substituties kunnen worden opgevat, (11), valt een verklaring te geven voor zowel het weggelaten van de passage uit R., als voor het toevoegen van een nieuwe passage. Onduidelijkheid van de weggelaten en meer duidelijkheid van de substituerende passage spelen hier een rol in, maar ook de genoemde volledigheidsoverwegingen.

Kategorie 4..

Er zijn ook toevoegingen die onderwerpen bespreken die bij R. helemaal niet aan bod komen. Vier van deze toevoegingen kunnen worden opgevat als 'stichtend' en 'troostrijk' (12). Een van deze is de toevoeging op G. 2.23.-3.8. (T2b) ., die afsluit met de troostrijke woorden van Augustinus: "Bede [...] zalleft ende zacht Gode ende tranen bedwinghenen te doen datmen Hem bidt."

Een ander voorbeeld van de in deze categorie thuis horende toevoegingen is het verhaal over Hermocrates, een dialooggenoot van Timaeus, die, volgens G. 26.21.-27.1. (T16c), in de boeken van de inmiddels gestorven Plato had gelezen dat de menselijke ziel na dit leven tot een beter leven zou komen. Hij klom daarom op een hoge muur, sprong ervan af, en benam zichzelf zo het leven.

Deze toevoeging wekt enige bevreemding op. Allereerst is zelfmoord in de Christelijke opvattingen een misdaad, die de zelfmoordenaar bepaald niet tot een beter leven voert (13). Op de tweede plaats lijkt de Gent. in het algemeen, minder dan R. geneigd te zijn om de Platoonse achtergrond van Metrum III.9. naar voren te halen (14). Op de derde plaats heeft deze toevoeging nauwelijks enig verband met de tekst van Boethius.

Om te beginnen met het laatste: Hoek stelt dat

"Het meest belangwekkend en belangrijk van alles [in het commentaar van de Gent.], tevens de grootste plaats innemend, [...] de ampele besprekingen [zijn] van allerlei religieuze, wijsgerige en wetenschappelijke kwesties, die Boethius behandelt, of tot welke bespreking hij aanleiding geeft. Allerhande wetenswaardigheden, die slechts in verwijderd verband tot de Consolatio-tekst staan, worden daarbij meegedeeld." (15)

Hierna geeft Hoek een voorbeeld.

De Hermocrates-toevoeging behoort m.i. ook tot deze "besprekingen" en "wetenswaardigheden". Gezien het feit dat dit soort besprekingen in R. nergens in het kommentaar op Metrum III.9. voorkomen en in G. wel, m.n. deze Hermocrates-toevoeging, is het niet onzinnig te veronderstellen dat ze in R. ook buiten Metrum III.9. niet voorkomen. Ze passen ook nauwelijks in het streng-systematische karakter van R.'s kommentaar dat uit Metrum III.9. kan worden afgeleid. Uitsluitel hierover kan uiteraard pas gegeven worden, als R. en G. volledig met elkaar vergeleken zouden zijn. Toch is het van belang, omdat de werkwijze van de Gent. er nader mee kan worden omschreven. Hoek laat deze "besprekingen" een uiting zijn van de "doceergrage compilatoren-geest der Middeleeuwen" (16), en dat zal ook wel zo zijn, maar ik vermoed dat ze daarnaast ook een zekere functionaliteit hebben. De Hermocrates-toevoeging, en ook het voorbeeld dat Hoek geeft, komen op mij als diverterend en ontspannend over. Na gedurende bepaalde tijd vrij intensief met moeilijkere stof bezig geweest te zijn, wordt de lezer even verstrooiend bezig gehouden en krijgt zijn aandacht een adempauze die ook nog eens zinvol is, omdat de lezer er enige interessante, bijkomstige gegevens in krijgt. Op die manier zouden deze "besprekingen" kunnen functioneren, ^{als} maar dan op een enigszins lager niveau, ^{dan} als de verzen in de *Consolatio* (17). (*) Mocht blijken dat de passages waar Hoek op doelt, in R. ontbreken, naar ik verondersteld heb, dan worden werkwijze en doel van de Gent. versus R. een stuk duidelijker: het publiek van G. is niet- of liever populair-wetenschappelijk, terwijl dat van R. filosofisch-wetenschappelijk is.

Het tweede en eerste probleem in verband met de Hermocrates-toevoeging zouden hiermee minder zwaarwegend worden. De Platoonse achtergrond van Metrum III.9. wordt 'populair' benaderd en niet wetenschappelijk: wat de Gent. vertelt, is een interessant verhaaltje over iemand die in betrekking stond met Plato, -een 'historisch' schetsje. Dat deze persoon zelfmoord gepleegd zou hebben, doet aan een Christelijke interpretatie van Plato (of van Boethius' tekst) weinig af. Het zegt alleen iets over de 'heiden' Hermocrates, en is niet bedoeld als een uitleg van het metrum.

Ik zal nog één voorbeeld geven uit deze kategorie. Het handelt om

(*) Zie bijv. ook de opmerking van de Gent. op 300.10-11 in d. v. *interven-*
tescentia

"...hier worden met name twee gegevens bereikt: het is de bedoeling dat men bij spreken van ghelegentheit der selver onderwijzen wat overbreken sal maer wijleis ende ghetemperatelic ende wat nieuws al wat stonds in betinghen doet terreits propoost mede casetatemar".

een toevoeging (G. 20.5.-21.4. (T14)) die aanleiding geeft te veronderstellen dat de Gent. haar aan een andere bron dan R. ontleent. De Gent. reageert in deze toevoeging nl. op een argument van Averroës en anderen dat gericht is tegen een interpretatie die Augustinus aan een uitspraak van Plato in de *Timeaus* geeft. De Gent. maakt in zijn reactie een onderscheid in twee soorten onvolmaaktheid. Een van beide rechtvaardigt de interpretatie van Augustinus en weerlegt het argument van Averroës tegen Augustinus. De toevoeging sluit aan bij het kommentaargedeelte dat over de "summum bonum"- en "livore carens"-problematiek gaat, en geeft zo'n opeenstapeling van (interpretaties van) *auctoritates*, dat ik sterk geneigd ben te veronderstellen dat de Gent. haar aan een andere bron dan R. ontleend heeft. Zij zet echter vraagtekens bij mijn 'konklusie' over een duidelijke en directe uitleg van de Gent.. Vergelijk ik deze toevoeging bijvoorbeeld met de passage over de "fluctuans materia" in R. (18), dan zou de Gent. haar juist niet opgenomen moeten hebben op grond van het feit dat hij tegengestelde argumenten in een betoog tegen elkaar afweegt. Hij had zich bij wijze van spreken de moeite kunnen besparen door alleen zijn konklusie te geven, net zoals hij dat bij de "fluctuans materia" doet. Blijf ik ervan uitgaan dan mijn duidelijkheidskonklusie haar geldigheid behoudt, dan moet ik veronderstellen dat deze toevoeging een bepaald belang moet hebben gehad in de ogen van de Gent.. Het is de enige passage in Metrum III.9., waarin sprake is van zo'n uiteenzetting van tegenovergestelde opvattingen, en ook de enige, waarin de naam Averroës wordt genoemd. Ik kan slechts een suggestie doen: zou de Gent. zich hier van een neo-Aristotelische richting, die niet-erkend Christelijk is (19), willen distantiëren, waar hij anderzijds tegenover R. de Aristotelische kant van de interpretatie van Boethius' tekst naar voren haalt? Een Aristotelischer interpretatie is best, maar dan moet zij wel Christelijk zijn. (Thomas wordt door de Gent. wel, door R. niet aangehaald, maar door de Gent. ook niet weerlegd (uiteraard).) (**)

Kategorie 5.

De vijfde categorie kan die der 'herhalingen' genoemd worden. Een aantal toevoegingen herhaalt wat de Gent. al eerder heeft meege-deeld, of dit nu uit R. komt of niet. Nergens stemmen de herhalingen letterlijk overeen met de passages die herhaald worden. Qua strekking

- (*) niet-erkend is niet (Rut)
 (**) Boethius is deze problematiek alweer voor de Gent. (van belang voor het oplossen van zijn intellectuele achtergrond studie-vraag), dat van de (fluctuans materia) niet (Rut)

zijn beide gelijk. De reden van zo'n herhaling is niet moeilijk te bepalen: benadrukking van een bepaalde opvatting of interpretatie. De Gent. gebruikt de herhaling ook om aan de herhaalde passage aspecten te verbinden die hij (of R.) er eerder niet aan verbonden had:

G. 41.5.-7. (T26)

"[...] ; andre verstaner deughden ende goede ghewerken mede die als einigherande waghnen tot Gode voeren; [...]."

G. 42.6.-8. (T28)

"Ende dese waghnen moghen wesen ghelove, hope, ende caritate, of alle andre deughden die als een waghnen ten hemel voeren."

In R. ontbreken beide passages. De tweede toevoeging is een herhaling van de eerste, en de Gent. benadrukt door zijn herhaling de Christelijke interpretatie die aan de "waghnen" gegeven moet worden. Hij doet dit met name door de "deughden" in de eerste toevoeging nader aan te duiden in de herhaling ervan: geloof, hoop, en liefde. (v)

Kategorie 6. (*v)

Net als bij de weglatingen heb ik deze laatste categorie gereserveerd voor toevoegingen die betrekking hebben op de wijze, waarop de Gent. het Latijn uit R. vertaalt, of liever: bewerkt. Gebleken is al dat hij dit vrij doet, en vaak woorden en zinnen uit R. weglaat. Daartegenover staat dat hij ook woorden en zinnen aan zijn vertaling toevoegt. Dikwijls doet hij dit om een vertaald woord nader toe te lichten, maar zeker niet altijd. Het komt voor dat hij "als kind van zijn tijd schrijvend de taal van zijn tijd, onopzettelijk" synoniemenparen "uit de pen" laat vloeien (20). Zo drukt "vlietende materie" (G. 14.1.) het Latijnse "fluctuans materia" (R. 89.r.a.40.) naar mijn smaak voldoende uit. De Gent. voegt aan zijn vertaling echter nog "ende vloeyende" toe. Hij doet dit zo vaak, dat "vlietende ende vloeyende materie" een standaardvertaling lijkt te worden van "fluctuans materia". Ook de toevoeging "ende concluderen" aan "bewijzen" (G. 19.24.) als vertaling van het Latijnse "inferre" (R. 90.v.a.14.-15.) doet enigszins overbodig aan. Andere toevoegingen zijn funktioneler, zoals die van "als lingde, breidde, diepte, of hoochte" aan "der drie pointen, daer alle dijnghen ghestand af hebben" (G. 24.8.-9.) als vertaling van het Latijnse "triplicis dimensionis" (R. 90.v.a.18.); en de vertaling van een woord als "ymaginem" (R. 94.r.b.4.) met "dymage of dbeilde" (G. 35.15) is zeker niet overvloedig in woordgebruik.

(*) Bijl. De Gent. komt uit een theologisch standpunt. R. is een filosofisch.
 (*) Bijl. Typisch van deze vertalingen (cf. Groenew.)

De funktionele synoniemenparen ondersteunen mijn konklusies over de duidelijkheid die de Gent. wil bereiken voor een vrij breed publiek. Voor wat betreft de niet-funktionele synoniemenparen is verder onderzoek nodig (21). Hetzelfde geldt voor de vraag hoe de Gent. de synoniemenparen gebruikt in zijn vertaling van filosofische termen, en of hij in de vertaling van deze termen op dezelfde wijze te werk gaat in zijn kommentaar als in zijn vertaling van Boethius' tekst. Zo'n onderzoek kan beginnen bij het onderscheid dat Hoek maakt in verhaal-technische en ornamentale doubletten, of in ieder geval kan dit onderscheid als belangrijk hulpmiddel worden gebruikt (22). Voor de laatste twee categorieën geldt als overeenkomst dat de toevoegingen uit beide betrekking hebben op redundantie, een principe dat duidelijkheidsbevorderend werkt.

Uit de kategorisering van de toevoegingen wordt het beeld dat ik op basis van de andere kategorisering en de proloog heb geschetst ten aanzien van het doel en de werkwijze van de Gent., ondersteund en uitgebreid. De Gent. voegt passages toe uit wat ik volledigheidsoverwegingen genoemd heb. Hieronder versta ik dan niet het bijeen brengen van alle bestaande interpretaties en uitleg van Boethius' tekst. (iets wat een vrijwel onmogelijke opgave zou zijn geweest), maar het bijeen brengen van interpretaties en uitleg die de Gent. tot zijn beschikking had (in welke vorm dan ook) en die hij voor zijn doel geschikt achtte. Zo wordt de volledigheid beperkt. Alle interpretaties hebben bijvoorbeeld tot overeenkomst dat zij niet in strijd zijn met Christelijke geloofsopvattingen.

Uit de toevoegingen is ook gebleken dat de Gent. het Christelijk aspect in zijn uitleg van Boethius' tekst sterker benadrukt dan R., en dat hij meer dan R. Aristotelische interpretaties aan bod laat komen. Verder vormen de toevoegingen vaak een nadere uitleg van wat R. in zijn kommentaar meedeelt, en bevorderen zij daarmee de duidelijkheid in de uitleg. Doordat de Gent. zowel de uit R. overgenomen passages, als de toevoegingen dikwijls achter elkaar zet zonder ze onderling tegen elkaar af te wegen (23), wordt zijn kommentaar, vergeleken met dat van R., tot een soort kompndium, waarin mogelijke, maar niet-strijdige interpretaties van Boethius' tekst in aan te treffen zijn, en waarin verder (en dit ontleen ik vrijwel alleen aan de Hermocrates-

toevoeging) allerlei andere, aan de tekst van Boethius slechts in de verte gerelateerde onderwerpen aan bod komen. Dit sluit aan bij het doel van de Gent.: een zo breed mogelijk, Nederlandstalig lezerspubliek in aanraking brengen met Boethius *Consolatio*. Om zijn commentaar voor zo'n publiek leesbaar en lezenswaardig te maken, voegt hij vrijwel geen ingewikkelde of moeilijke passages toe, en probeert hij een zo direkt en duidelijk mogelijke uitleg te geven. Met te grote ingewikkeldheid en moeilijkheid heeft hij moeite, zoals blijkt uit zijn opmerkingen (in toegevoegde passages) over de moeilijkheidsgraad van Plato (G. 1.19.-2.10 (T1b); G. 34.23.-25. (T21c)). De redundantie door herhalingen en synoniemen draagt aan deze duidelijkheid bij. (*)

II.2.4.1. Mogelijke bronnen van de toevoegingen

Aan het begin van hoofdstuk II.2.4. heb ik de citaten die in de toevoegingen voorkomen, aangeduid als mogelijke aanwijzingen om de bronnen, waaruit de Gent. voor zijn toevoegingen geput heeft, te vinden. De citaten in de toevoegingen zijn vrij talrijk (een 23-tal), en de meeste ervan vrij kort. Slechts in twee gevallen kan van een lang citaat gesproken worden. In het ene geval, een citaat van Cicero uit ^{het} ~~de~~ *Somnium Scipionis* (G. 36.23.-37.3. (T22)), hoeft de lengte echter niet doorslaggevend te zijn; en in het andere geval, een citaat van Augustinus (G. 24.25.-25.11. (T15)), is het citaat waarschijnlijk met eigen opmerkingen van de Gent. uitgebreid. Iets dergelijks immers is ook het geval met het citaat van Augustinus uit *De Civitate Dei* dat de Gent. aan R. ontleent (G. 25.15.-25.24., en R. 90.v.a.35.-45.) en uitvoerig vertaalt. De basis van dit citaat is wel een uitspraak van Augustinus in *De Civitate Dei*, maar het wordt zo uitvoerig door de Gent. weergegeven, dat er van een letterlijk citaat zeker geen sprake meer is. Misschien dat ik daarom het bovengenoemde citaat (op G. 24.25.-25.11. T15)) niet in het werk van Augustinus terug kon vinden. Bij de citaten die de Gent. aan R. heeft ontleend, gaat dit terugzoeken, -op basis van R.-, veel gemakkelijker.

Uit het aantal en de lengte der citaten in de toevoegingen zou dus

(*) Het is niet de Gent. die een Aristotelisch-gerichte (Theologische) theologische school?

kunnen worden gekonkludeerd, zij het niet met zekerheid, dat de Gent: niet van (een) ander(e) bron(nen) gebruik heeft gemaakt, en dat, als hij al (een) ander(e) bron(nen) gebruikt zou hebben, het waarschijnlijk niet de werken van de geciteerde *auctoritates* zijn. (1).

Uit de inhoud van een aantal toevoegingen (2) zou echter het tegenovergestelde gekonkludeerd kunnen worden, nl. dat de Gent. wél van (een) ander(e) bron(nen) gebruik heeft gemaakt.

Ik zie een drietal mogelijkheden, waarvan sommige gekombineerd zouden kunnen worden, om deze tegenstrijdige konklusies met elkaar te verzoenen:

1. De Gent. heeft (een) ander(e) komment(a)ar(en) dan R. gebruikt, en daarnaast eigen opmerkingen toegevoegd.

Om dit na te gaan heb ik alle commentaren die, al dan niet fragmentarisch, voor mij bereikbaar waren, wat betreft Metrum III.9. vergeleken met de toevoegingen in G.. Het zijn de volgende: *Reni van Auxerre* (3), *Bovo van Corvey* (4), *Anonymus van Bruxellensis* (5), *Anonymus van Einsiedlensis* (6), *Adalbold van Utrecht* (7), *Guillaume van Conches* (8), *Anonymus van Reginenses* (9), *Anonymus van Monacensis* (10), *Pierre van Parijs* (11), *Pseudo-Thomas van Aquino* (12), *Pietro van Muglio* (13), *Giovanni Travesio* (14), *Dionysius Carthusianus* (15). Het kommentaar van Nicolas Triveth, dat zo'n belangrijke invloed heeft gehad (16), is, voorzover mij bekend, nog steeds niet uitgegeven (17).

Uit de vergelijking van G. met genoemde commentaren komt een groot aantal overeenkomsten naar voren. Vele ervan zijn echter ook in R. aanwezig, en niet zodanig, dat er de konklusie aan mag worden verbonden dat de Gent. commentaren met dergelijke overeenkomsten als bron naast R. zou hebben gebruikt. De commentaren behandelen immers allemaal de *Consolatio* (of alleen Metrum III.9.) en in de loop der eeuwen zijn vele interpretaties en explicaties van, en opmerkingen over Boethius' tekst van het ene kommentaar in het andere terechtgekomen. (Zie hiervoor ook de "verwantschapsklassifikatie", hierboven p.27-28.)

Als voorbeeld van zo'n overeenkomst geef ik een passage uit het kommentaar van de Anonymus van Bruxellensis:

G. 26.6.-11.

Bruxellensis (18)

101
/et impleudo

"De meinsche dan 'microcosmus' of 'de nederste weereld' gheheiten es, gheschepen na tghelijke ende beilde Gods ende ooc na dbeelde der weereld. -Na dbeilde Gods, want ghelijc inden hemele een Prinche es ende een Heere, onder welken vele deelen ende lede zijn die van Hem houden, also es inden meinsche een siele als heere ghestelt die al den lichame gouverneirt."

"*Que movet cuncta*, id est cunctas partes [cor]poris vivificat, ubique tota, ubique integra et quicquid Deus op[er]at in maiori mundo, hoc anima in corpore hominis. Hinc mic[ro]cosmus vocatur homo grece id est, minor mundus. Deus enim mundum presiden[do susti]net et sustentando presidet, circumdando implet/cir[cum]dat]; sic et anima corpus hominis."

Deze vergelijking tussen *microcosmos* en *macrocosmos* is algemeen verbreid (18^a), en het ligt dan ook niet voor de hand op basis van deze overeenkomst te konkluderen dat de Gent. van de *Anonymus van Bruxellen-sis* gebruik zou hebben gemaakt. Dit ook al vanwege de verschillen tussen G. en dit kommentaar.

Slechts één kommentaar heeft méér passages die met de toevoegingen in G. overeenkomst vertonen: *Pseudo-Thomas van Aquino*. (afgekort: P-T.).

G. 4.11.-13. (T3)

"Ende ghij sult noteren dat regieren es einighe dijnc tharen rechten hende waert bestieren, ende dat behoort properlic den Godliken ghedochte ofte wille toe."

P-T. f°. 101 r°. 38-39.

"§ Notandum quod gubernare est res indubitum sui finem ordinare. quod spectat ad diuinam binitatem." (19)

G. 6.24.-7.11. (T5)

"'De tijd', also quarto Ethicorum staet, 'es de mate des omme-loops des hemels na voren ende achter'; [...] -maer eewicheit es eene staende gheduericheit, al tsamen onverscheedelic, gheene verandertheit hebbende alsheels, ende es de mate der vast staender gheduericheit Gods, na welke Mij cause es vanden tijde die, also de Philosophie seit, 'der eewicheit volghet zo hij naest can.' Ghelijc God bij Zijnen wesene cause es dat wij in wesene zijn, ende bij Zijner goetheit cause van allen goede [...] also es Hij ooc bij Zijnen gheduerne cause van onsen gheduerne; [...] ."

P-T. f°. 101 v°. 4-10.

"§ Notandum quod tempus est duratio successiva cum sit numerus motus secundum prius et posterius. ex. iiij. phisicorum que duratio differt ab euo. Ubi notandum quod eum est duratio permanens tota simul nullam habens successionem vel mutabilitatem annexam. et est idem quod eternitas que est propria duratio dei secundum quem deus est causa temporis: sicut enim deus per suum esse est causa cuiuslibet esse. et per suam bonitatem est causa cuiuslibet boni. ita per suam durationem est causa cuiuslibet durationis"

(*) Blijft duizend?

(**) Wat is de bepaling van eeuwigheid bij Doetlied? (Apropos)

G. 8.6.-12. (T6)

"[...] want, up dat Zou Selve roerlic ware, zo zoudemen onder de roerlicheden zonder hende procederen moeten, ende de ghemeentocht der weereld niet dan een dolen ofte sneven wesen. Dus moet alle roerlicheit ofte wendelicheit van einighen fundamente comen dat van zelves vast ende onroerlic es, ende stede houdt, [...]."

G. 34.23.-25. (T21c) &

G. 34.13.-17. (T21a)

"Vander zielen der weereld scrijft Plato in Tymeos vele, dwelke ic omme der hoocheit wille vander materien die my onthoocht, hier achter late."

"Andre verstaent vander sielen der hemelen, te wete: vanden intelligencien ende edelen sielen, of vanden crachten die den hemel roeren ende middel zijn tusschen den alleruppersten creaturen, als tusschen cherubin ende seraphin ende onser sielen." (xx)

P-T. f°. 101 v°. 14-15.

"Et probat Arestoteles .viiij. phisicorum. ex ordine mouentium quod necesse est devenire ad aliquid primum omnino immobile. et per se et per accidens"

P-T. f°. 102 v°. 14-29.

"§ Hic philosophia ostendit sapientiam ex anime mundi productione. Ubi sciendum quod ista littera communiter exponitur ad intentionem Platonis in Timaeo. sed quia ista expositio est difficillima et modice utilitatis ego eam pertranseo et ponam facilem expositionem que est de mente Arestoteles. Ad cuius evidentiam est notandum quod per animam mundi hic intelligitur intelligentia mouens orbem que per motum virtutem suam influit inferioribus. et hec intelligentia dicitur media inter deum et animam humanam. Sicut enim in dignitate et perfectione exceditur a deo. sic ipsa excedit animam nostram"

2c
Het kommentaar van Pseudo-Thomas van Aquino is het enige van de door mij bekeken kommentaren dat ervoor in aanmerking komt om door de Gent. als tweede bron gebruikt te zijn. Als dit het geval zou zijn, zou dit betekenen dat hij de toevoegingen die hij niet aan de *Pseudo-Thomas van Aquino* ontleent, zelf heeft aangebracht, óf aan een niet door mij bekeken kommentaar heeft ontleend. Alleen een onderzoek dat zich verder uitstrekt dan over het kommentaar op Metrum III.9., zou kunnen aantonen dat de *Pseudo-Thomas van Aquino* een tweede bron voor G. geweest is. Als dat daadwerkelijk aangetoond zou zijn, zou voor wat betreft een onderzoek naar de resterende toevoegingen, waarvan een gedeelte zeer waarschijnlijk van de Gent. zelf afkomstig is (20), een ontzettende hoeveelheid werk verzet moeten worden: het openleggen van de vele nog in handschrift verborgen liggende kommentaren.

2. De Gent. heeft geen gebruik gemaakt van (een) ander(e) kommenta(a)r(en) en zijn eigen toevoegingen zijn relatief gering.

(*) De 2e p. 76-77 nota van mij
(en alle van mij daarvoorheen - 17-)

(xx) Paul: Noten cherubin en seraphin bijten
eigen aan G.

Zijn kommentaar is een vertaling of bewerking van een tussen het kommentaar van R. en dat van de Gent. inliggend kommentaar. Zo'n intermediair kommentaar zou 'in de richting' van de Gent. gezocht moeten worden, of in andere woorden: het doel en de werkwijze, zoals ik deze uit G. heb afgeleid, zouden in de een of andere vorm al in dit intermediaire kommentaar aanwezig moeten zijn. Dat zou betekenen dat dit kommentaar (kortweg:) Christelijker, minder wetenschappelijk, populairder, en Aristotelischer dan het kommentaar van R. zou moeten zijn, en minder op de gevaren van *Metrum* III.9. voor het Christelijk geloof zou moeten wijzen.

Voor zo'n kommentaar zou dat van Arnoul Greban in aanmerking kunnen komen dat, volgens Courcelle (21), gebaseerd is op de commentaren van vooral Regnier van St.-Truiden, maar ook van Nicolas Triveth, Guillaume van Conches, en dat een glosse bevat van dat van Remi van Auxerre. (Overigens is het frappant dat dit kommentaar van Greban qua klassifikatie van de houdingen der kommentatoren (22) niet in aanmerking zou komen als intermediaire bron voor G. (groep B), evenmin trouwens als het kommentaar van R.; terwijl dit wel het geval zou zijn via de "verwantschapsklassifikatie" (groep H) (23)). Courcelle deelt over *Arnoul Greban* nog het volgende mee:

"Chaque prose ou chaque chant [...] est étudié successivement; le commentaire se compose toujours de trois parties: la 'glosa sive expositio', qui est une simple paraphrase; la 'constructio', qui est une sorte d'analyse logique de chaque phrase latine [...]; enfin les 'notabilia', toujours groupés en quatre paragraphes [...]." (24)

"Malheureusement son information n'est pas à la hauteur de cette méthode." (25)

"Son interprétation philosophique est plus intelligente. Il déclare que Boèce ne croit ni à la préexistence des âmes [...] ni à la réminiscence [...]." (26)

"Il ne doute pas du platonisme de Boèce. Mais le prestige de Boèce est tel à cette époque, qu'on se sent obligé de faire un contresens sur le texte de la *Consolation*, plutôt que de la croire entachée d'hérésie." (27)

De ontstaanstijd (tussen 1444 en 1465, te Parijs, dus korte tijd vóór de Gent. zijn kommentaar vervaardigde) en sommige opmerkingen van Courcelle doen mij eraan twijfelen of de Gent. dit kommentaar gebruikt kan hebben. Mogelijkheden dit te onderzoeken liggen in de handschriften verborgen, want ook dit kommentaar is nooit uit-

gegeven. Als er al van een intermediair kommentaar sprake zou zijn, lijkt dit van Arnoul Greban het enige te zijn van de tot nu toe bekende (door Courcelle genoemde en besproken) commentaren wat hiervoor in aanmerking komt.

3. De Gent. heeft voor zijn toevoegingen geen gebruik gemaakt van een ander kommentaar dan R., maar van een "certain fonds de lectures personnelles" én "quelque recueil de glosses plus semblables aux texte Néerlandais que ceux que nous avons consultés". (28).

Voor het laatste zouden de door mij aangehaalde en met G. vergeleken passages uit de *Pseudo-Thomas van Aquino* in aanmerking komen; voor het eerste de stichtende en troostrijke passages, en een toevoeging als G. 8.6.-8.12. (T6). Hierbij kan ik aantekenen dat zo'n "fonds" of "recueil" een voorkeur aan de dag zou moeten hebben gelegd voor *auctoritates* als Augustinus, Aristoteles en de Bijbel. Dit zou uit de citaten in de toevoegingen afgeleid kunnen worden: naast Thomas van Aquino (2x: T19, T22), en Cicero (1x: T22), worden alleen deze *auctoritates* in de toevoegingen aangehaald: Augustinus (5x: T2, T3, T14, T19b, T19b), Aristoteles (8x: T3, T3, T3, T4, T5, T7, T18, T19), en de Bijbel (6x: T2, T3, T3, T5, T12, T19).

van de drie gegeven mogelijkheden opteer ik, zonder dit te kunnen bewijzen, voor de laatste:

ad 1. De passages uit de *Pseudo-Thomas van Aquino* lijken mij te weinig in aantal om te kunnen veronderstellen dat de Gent. dit kommentaar zou hebben gebruikt; en de resterende toevoegingen zijn zodanig, dat hij naast het kommentaar van R. en dat van de *Pseudo-Thomas van Aquino* nog een ander zou moeten hebben gebruikt, -iets wat mij niet erg waarschijnlijk lijkt.

ad 2. Het doel en de werkwijze die ik uit G. heb afgeleid, beantwoorden aan wat de Gent. er in zijn proloog over zegt. Als hij dit doel en deze werkwijze in zijn legger al (gedeeltelijk) zou hebben aangetroffen, zou hij ze niet, lijkt mij, als van zichzelf afkomstig hebben gepresenteerd.

Nog één opmerking: ik heb gesteld dat er in de door mij bekeken commentaren overeenkomsten zijn te vinden met G., maar ook met R. Deze overeenkomsten wijzen erop dat ook R. (hoe kan het ook anders)

van (een) bron(nen) gebruik heeft gemaakt. Zonder dit nu te willen benadrukken, wil ik wel meedelen dat twee kommentaren mij opvielen: *Guillaume van Conches*, en *Pseudo-Thomas van Aquino*. Alweer: verder onderzoek zou kunnen uitmaken 'of een', en zo ja, 'welke'.

II.3. Konklusie

Voor ook nog maar fets te zeggen, wil ik er met grote nadruk op wijzen dat de volgende konklusie gebaseerd is op een onderzoek van slechts een klein gedeelte van de kommentaren G. en R.. Deze konklusie geldt daarom ook alleen voor dat gedeelte. Mocht zij al uitgebreid worden over het gehele kommentaar G., dan heeft zij pas geldigheid als zij niet door een vergelijkend onderzoek van de gehele kommentaren G. en R. geheel of gedeeltelijk wordt gefalsifieerd.

De konklusie kan als volgt worden weergegeven:

De Gent. geeft in zijn werk een vrij beknopte en bondige filologische (1) vertaling van de *Consolatio*, en laat deze vergezeld gaan van een kommentaar dat dient als verdere uitleg op Boethius' werk. Het is mogelijk dat de inhoudstabel en de Latijnse tekst niet in het oorspronkelijk werk van de Gent. aanwezig waren.

Als basis van het kommentaar heeft de Gent. een Latijns kommentaar van Regnier van St.-Truiden gebruikt dat hij vrij vertaalt en enerzijds in-
kort, anderzijds uitbreidt. Waarschijnlijk heeft hij naast dit kommentaar van nog een andere bron gebruik gemaakt. Deze is waarschijnlijk een verzameling glossen of een ander *Consolatio*-kommentaar. Voor het laatste komt m.n. de *Pseudo-Thomas van Aquino* in aanmerking. Bovendien heeft de Gent. aan wat hij uit zijn bronnen ontleent, nog eigen opmerkingen, naar hij zelf meedeelt en door mijn onderzoek niet wordt tegengesproken, toegevoegd.

Wat de Gent. in zijn proloog meedeelt over zijn doel en werkwijze wordt door mijn onderzoek bevestigd en nader uitgebreid.

Het doel dat de Gent. met zijn werk beoogt, zal geweest zijn een vrij breed, primair Nederlandstalig publiek dat (nog) niet (dikwijls) met de *Consolatio* in aanraking is gekomen, de mogelijkheid te geven

dit werk te (horen (2)) lezen, nader over dit werk te worden geïnformeerd, en er zijn voordeel mee te doen in cognitief en praktisch-ethisch opzicht.

De Gent probeert dit doel te bereiken door allereerst de *Consolatio* te vertalen en van een Middelnederlands kommentaar te voorzien dat zo duidelijk en (relatief gezien) zo volledig mogelijk is.

Deze duidelijkheid probeert hij te bereiken door een zo direct mogelijke uitleg te geven van Boethius' tekst en door de achtergrond ervan alleen daar bij zijn toelichtingen te betrekken, waar hij deze voor een direct begrip van de tekst nodig acht. Dit betekent dat hij ingewikkelde passages in R., en passages, waarin R. tegenovergestelde opvattingen tegen elkaar afweegt, niet overneemt; en andere passages met verduidelijkende toevoegingen uitbreidt; en verder al besproken onderwerpen herhaalt.

De (relatieve) volledigheid probeert hij te bereiken door meer verschillende interpretaties van een onderwerp, zoveel mogelijk (b.v. niet wanneer ze in strijd zijn met Christelijke opvattingen), tot uitdrukking te laten komen, en deze per tekstgedeelte van Boethius achtereenvolgens in zijn kommentaar op te nemen.

De Gent. probeert bovendien zijn lezers te ontspannen door middel van passages met allerlei wetenswaardigheden, die hij vermoedelijk (3) niet aan R. ontleend heeft. Deze passages staan in een verwijderd verband met de tekst van Boethius.

Het praktisch-ethische aspekt van zijn doel is enerzijds vooraf gegeven, doordat het inherent is aan de *Consolatio*, en probeert de Gent. anderzijds te bereiken door zijn stichtende en troostrijke toevoegingen.

Vooraf door de aspekten duidelijkheid en (relatieve) volledigheid krijgt het kommentaar het uiterlijk van een kompendium, waarin verschillende interpretaties van Boethius' werk kunnen worden aangetroffen. Dit uiterlijk wordt echter weer verzwakt door de aspekten 'ontspanning' en 'praktische ethiek'.

In vergelijking met R. kan worden gesteld dat G. zozeer van R. afwijkt, dat er van een nieuw kommentaar kan worden gesproken. G. is minder gedetailleerd in de uitleg van Boethius' tekst, minder systematisch, en bevat meer niet-relevante uitweidingen dan R.. Het kommentaar draagt een sterker Christelijk stempel en legt minder na-

druk op de Platoonse achtergrond van Metrum III.9. dan R.. Het haalt, meer dan R., Aristotelische aspecten die aan een uitleg van dit metrum kunnen worden verbonden, op de voorgrond.

Door zijn mindere gedetailleerdheid, mindere systematiek, en zijn 'ontspannings-' en 'praktisch-ethische' aspecten geeft G. de indruk minder wetenschappelijk te zijn dan R.. Ik zou, -als een etiket al nodig is-, het een populair-wetenschappelijk werk willen noemen, en daarbij niet uit het oog willen verliezen dat een populair-wetenschappelijk werk ook een wetenschappelijk werk is. Juist zijn achtergrond, nl. R., verleent aan G. zijn wetenschappelijke status.

Vanuit inhoudelijk-filosofisch standpunt is G. minder relevant dan R.. Het diept filosofische problemen die met Boethius' tekst in verband staan, bepaald minder uit, en geeft slechts mogelijke interpretaties. Ook mededelingen dat hij Plato maar niet verder uitlegt, omdat dat te moeilijk is, doen niet al te filosofisch-wetenschappelijk aan. (4). Toch kan de vraag hoe specifiek-filosofische termen vanuit het Latijn in het Middelnederlands worden omgezet, een interessant en relevant studie-onderwerp zijn. Zeker als daarbij het publiek betrokken wordt, waarvoor het werk bestemd geweest zal zijn. In dit opzicht is het ook vanuit filologisch-linguistisch standpunt van belang: hoewel de filologische (5) structuur ervan gedeeltelijk toevallig kan zijn geweest (nl. als het Latijn later aan de vertaling is toegevoegd), en gedeeltelijk op R. gebaseerd is; van het kommentaar is duidelijk dat het het eerste Middelnederlandse kommentaar op de *Consolatio* is.

Noten bij Hoofdstuk II.

II.1.1.

- (1) Geraadpleegde literatuur: Hoek (1943), m.n. p. 33-36; Gerritsen (1980), m.n. p. 479-480; de druk van Arend de Keyser, UB Utrecht, rariora (V. oct. 1733).
- (2) Zie voor Arend de Keyser Machiels (1973).
- (3) Over de juiste datering van de totstandkoming van de vertaling bestaat veel onzekerheid. Wel is duidelijk dat zij na 1444 en waarschijnlijk voor 1477 (Hoek (1943), p. 35-36) tot stand is gekomen. Zij zou dus de eerste Nederlandse *Consolatio*-vertaling zijn, als zij vóór de vertaling van Jacob Vilt, die tussen 1462 en 1466 tot stand kwam, vervaardigd zou zijn.
- (4) f° 15.r.b. r. 31-35. Zie voor de weergave van passages uit deze druk: de verantwoording van de tekstuitgave (H. III.1.).
- (5) De eerste vertaling (1557, bij Symon Steinberghen te Deventer gedrukt) is een bewerking van G., waarin vele slordigheden en drukfouten voorkomen. De tweede (1585, bij Christoffel Plantijn te Leiden gedrukt) is een betrouwbare en degelijke vertaling, waarin G. vaak gekorrigeerd wordt. (cf. Hoek (1943), p. 38-49.)
- (6) Hoek (1943), p. 198.
- (7) Gerritsen (1981), p. 3-4. Overigens moet ik hierbij opmerken dat het kommentaar van Regnier van St.-Truiden minstens zo omvangrijk is.
- (8) Huet (1895), Hoek (1943), Gerritsen (1980), Gerritsen (1981).
- (9) Hoek (1943), p. 109-193.
- (10) Gerritsen (1981).
- (11) Ik zal over dit gedeelte van het kommentaar vrijwel steeds spreken als 'het kommentaar van de Gent.'.
- (12) Huet (1895).
- (13) f° 15.r.b. r. 35-45.
- (14) Cf. Hoek (1943), p. 193.
- (15) idem.
- (16) De problematiek aangaande de relatie tussen de incunabel van 1485 en dit handschrift van 1491 is niet volledig opgelost. Zie voor een korte bespreking hiervan: Vlaamse Kunst (1981), p. 269.
- (17) Huet (1895), p. 569.
- (18) Zie voor de afkortingen "de Gent." en "G.", hieronder: p. 39.
- (19) Hoek (1943), p. 118.
- (20) Hoek (1943), p. 194.
- (21) Hoek (1943), p. 196.
- (22) Hoek (1943), p. 197.
- (23) Hoek (1943), p. 35.
- (24) G. 158.r.a. - 165.r.b. Zie ook hierboven, p. 19-20.
- (25) Cf. Hoek (1943) p. 147, en p. 190.
- (26) Zie hieronder p. 46-49.

II.1.2.

- (1) Sint Truiden is een stadje in Belgisch Limburg onder Luik, dat rondom een in 662 door St. Trudo gesticht kapittel is ontstaan. Het kapittel werd in de 8e eeuw een Benedictijnenabdij. Al in de 11e eeuw kreeg het stadje stadsrechten.
- (2) Zie Courcelle (1967), p. 415-416.
- (3) Gesamtkatalog (1930), IV. nr. 4579.

- (4) Zie Hoek (1943), p. 28, noot 1., en Dwyer (1976), p. 16-27.
- (5) Dwyer (1976), p. 16.
- (6) Gesamtkatalog (1930), IV., nr. 4580.
- (7) Signatuur: 705, 348C.
- (8) Het kommentaar op Metrum III.9. is te vinden op R. 87.r.a.- 95.v.b.
- (9) Signatuur: 171D15. De vertaling van en het kommentaar op Metrum III.9. is te vinden op V. lxx. r.a. - lxxv. r.a. (Zie ook bijlage IV.4.)
- (10) Zie bijlage IV.1. en IV.4.
- (11) Hoek (1943), p. 195.
- (12) Hoek (1943), p. 196.
- (13) Vergelijk Hoofdstuk III.2., bijlage IV.1. t/m IV.4.
- (14) En dat we hier met een herdruk te maken hebben, staat wel vast. De titel van Antoine Vérarts werk luidt: "Le grant boece de consolation nouvellement imprime a paris" (onderstr. van mij). Zie ook Hoek (1943), p.27., en Dwyer (1976), p. 16.
- (15) "Implicit" en "explicit": Courcelle (1967), p. 415-416; Citaten uit M.: Courcelle (1967), p. 325.
Overigens moet ik hierbij opmerken dat de beide citaten uit M. in Courcelle (M. 134.v^o.) die ik met V. heb kunnen vergelijken (V. lxxiii.v.a.) identiek aan V. zijn. Dit ter ondersteuning van noot (14).
- (16) "door (de hand van) Michiel, geboren te Rechy". R. 166.v.b. 7-8. Rechy zal het plaatsje Recy aan de Ourthe zijn dat zich aan het begin van de Ourthe bevindt, en dus niet zo ver van St. Truiden af ligt.

II.1.3.

- (1) Ik citeer G. naar de tekstuitgave (Hoofdstuk III.2.), R. naar het afschrift (bijlage IV.1.). De interpunctie die in de aangehaalde passages uit R. aanwezig is, heb ik alleen in deze passages aangebracht. Deze interpunctie dient slechts ter ondersteuning van de lezer, en is niet door mij verantwoord. Ter vergelijking kan het afschrift van R. gebruikt worden.
- (2) Zie b.v. hieronder H. II.2.3., categorie 5.
- (3) Het "derhalve" klinkt hier uiteraard wat zwakjes, omdat ik de overeenkomsten slechts via bijlage IV.2. laat zien.
- (4) Zie ook hierboven p. 35., en hieronder H. II.2.4.1.
- (5) Hoek (1943), p. 196. De konklusie van Hoek dat "[het hem zeker schijnt] [d]at de Gent. nog andere bronnen dan Regnier gehad heeft", is overigens toevallig misschien korrekt. Behalve de gegevens uit de proloog van G. had Hoek enkel nog de vergelijking V.-G. als bewijsgrond. V. laat uit R. echter veel meer weg dan G. uit R.. De mogelijkheid dat R. en G. elkaar volledig zouden dekken, wordt door Hoek niet onderkend, hoewel hij, gezien zijn gegevens, deze mogelijkheid niet uitgesloten mocht achten. (Ook de 'ifs' en 'oughts' van een bronnenonderzoek zijn maar betrekkelijk).
- (6) Ik kom a.v. tot dit percentage: het kommentaar in de incunabel bestaat uit 1650 regels, waarvan 59 regels worden ingenomen door Metrum III.9. en de vertaling ervan. 570 regels van de overgebleven 1590 regels zijn geen vertaling uit R., d.w.z. dat 35,6% uit G. niet in R. voorkomt. (De cijfers zijn afgerond, de tellingen van de regels ruw.)
- (7) Uiteraard: 100-35= 65.
- (8) Van een aantal commentaren ben ik de indelingen nagegaan: *Pseudo-Thomas van Aquino, Giovanni Traversio, Pierre van Parijs, Guillaume*

van Conches, Pietro van Miglio, Anonymus van Monacensis, Anonymus van Einsiedlensis, Anonymus van Briacellensis, Adalbold van Utrecht, Bovo van Corvey. Sommige van deze commentaren hebben geen specifieke indeling, andere wel. Geen van de indelingen echter 'past' zo op die van R., als die van G.. Zie ook p. 47-49.

- (9) G. 2.r.a. - 11.r.b.
- (10) Zie hierboven p. 43.
- (11) G. 46.6. - 46.14. Een reden voor de Gent. om dit gedeelte als pars op te vatten zou kunnen zijn dat het laatste versgedeelte dat hij vertaalt en bekomentarieert dan geen zeven regels beslaat, maar in respektievelijk drie en vier regels uiteenvalt. Metrum III.9. wordt in G. verdeeld in versgedeelten van niet meer dan vier regels.
- (12) Hoek (1943) p. 37., noot 3; p. 197.
- (13) Voor de bepaling van het doel van de Gent. (zie Hoofdstuk II.2.1.) zou dit interessant zijn. Als het Latijn later aan de Nederlandse vertaling-met-kommentaar is toegevoegd, wordt het beeld van het publiek waarop de Gent. zich richt, duidelijker: Nederlandstalig.
- (14) Bijvoorbeeld naar het niet-overeenstemmen van inhoudstabel en tekstpresentatie.
- (15) Zie hierboven, p. 35. en p. 46.
- (16) Zie ook H. II.2.4.1. p.85.-91.

II.2.1.

- (1) Zie hierboven, p. 37.
- (2) Zie Hoek (1943), p. 193, Huet (1895), p. 567.
- (3) *Sancti Eusebii Hieronymi Bibliotheca*, ed. Antonius Pouget, Parijs, 1693 I, *Prologus in Iob*, p. 1187. (gec. naar Hoek (1943), p. 112, noot 1.)
- (4) *Ep. 2, 2-4.* (ed. Hense, Leipzig, 1914). (gec. naar Hoek (1943), p. 112, noot 2.)
- (5) G. 15.r.b.24-35.
- (6) Vergelijk ook Hoeks konklusie over de vertaling: Hoek (1943), p. 190-193.
- (7) Seneca's citaat: "Illud autem vide, ne ista lectio auctorum multorum et omnis generis voluminum habeat aliquid vagum et instabile: certis ingeniis immorari et innutriri oportet, si velis aliquid trahere, quod in animo fideliter sedeat. Nusquam est, qui ubique est. Distringit librorum multitudo: itaque cum legere non possis, quantum habueris, satis est habere, quantum legas [...]. Probatos itaque semper lege et si quando ad alios deverti libuerit, ad priores redi." (zie hierboven noot 4.) Met de "libri probati" worden volgens Hoek de erkend goede, klassieke werken bedoeld.
- (8) Zie Hoek (1943), p. 35, en Gerritsen (1981), p. 3., noot 7.
- (9) Hoewel zo'n onderzoek bemoeilijkt wordt "door het feit dat bij de verwoesting van de St. Pharaïldiskerk op 10 maart 1597 ook het grootste deel van de archieven is verbrand". (Gerritsen (1981), p. 4., noot 7a).
- (10) G. 15.r.b.35-45; door mij aangehaald, hierboven p. 37.
- (11) G. 15.r.b.45-54.
- (12) "ten beste sinne betrecken" komt in het MNW niet voor, hoewel ook het kommentaar van de Gent. bij de samenstelling van dit woordenboek is gebruikt.
- (13) Zie voor deze traditie o.a. het standaardwerk van Lausberg (1973).
- (14) Lausberg (1973), § 260-275.

- (15) Zie ook Hoek (1943), p. 112.
- (16) "als boven" in de aangehaalde passage zal terugverwijzen naar "nutscap ende profite" (zie p. 36).
- (17) Beide werkwoorden betekenen "gebruiken".
- (18) Zie hierboven, H. I.3.2., p.14-15.
- (19) *Consolatio*, V, prosa 6.

II.2.2.

- (1) b.v. R. 91.v.b.20. - 92.v.b.11. (132 regels).
- (2) Zie hieronder, bijlage IV.2.
- (3) Zie voor afkortingen als V3 de inleiding op bijlagen IV.2., IV.3.
- (4) Ik blijf wel volgens de oorspronkelijke tekst citeren.
- (5) G. 6.r.b.12-13.
- (6) G. 6.r.b.18.
- (7) Zie hierboven, p.36.
- (8) Idem, en Hoek (1943), p.36-37.
- (9) Zie hierboven, p.47.

II.2.3.

- (1) Op dezelfde wijze berekend als bij de toevoegingen. Zie H.II.1.3., noot 6.
- (2) Zie Hoek (1943), p. 190.
- (3) Omdat hij het kommentaar van R. niet onder ogen heeft gehad. Zie hierboven, p.41.
- (4) Moeilijkheid m.b.t. deze citaten is of de Gent. geweten heeft tot hoever de citaten in R. doorlopen. Vaak geeft R. dit aan door aan het eind van een citaat "hec ille" ("tot zover") op te nemen, maar dit doet hij zeker niet altijd.
- (5) Zie hierboven, p. 5.
- (6) Plato wordt 46 keer in R. geciteerd of genoemd, 17 keer in G. Aristoteles wordt 17 keer in R., en 19 keer in G. genoemd of geciteerd.
- (7) Zie hierboven, p. 37.
- (8) Vergelijk Gerritsen (1980), p. 480.
- (9) Idem.
- (10) Zie hierboven, p. 43.
- (11) Zie hierboven, p. 55.
- (12) Zie Moll (1862), p. 204-207.
- (13) Vollèdijg gelijk heb ik niet, want op G. 41.10-15. wordt wel aan deze begrippen gerefereerd.
- (14) Calc. C.280-282. In: Calcidius (1962), p. 284. r.14. - 285. r.16.
- (15) Zie hierboven, p. 58.
- (16) Zie hierover echter ook de Vogel (1967), H. XII. *De Griekse wijsbegeerte en het Christelijk Scheppingsbegrip*, p. 188-202.
- (16^a) "to gignomenon", "to d'en hooi gignetai" (*Timeaus* 50C9). "mètera kai hupodochèn" (*Timeaus* 51A6). Zie ook hierboven, p.4.
- (17) G. 20.6-9.
- (18) Zie hierboven, p. 55.
- (19) Courcelle (1967), p. 325.
- (20) Zie hierboven, p. 37-38.
- (21) Zie hierboven, p. 65.
- (22) Zie Hoek (1943), p.206, Bijlage I.
- (23) Idem.
- (24) Een oplossing kan misschien worden gevonden in de gedachte dat in God

Zijn goedheid en "ratio" samenvallen. Als deze "ratio" vervolgens gelijk blijkt te zijn aan Zijn "providentia", kan de tussenstap "ratio" worden overgeslagen. (*)

- (25) Hoek (1943), p. 200.
- (26) "Het zou voor den ontwikkelden twintigste-eeuwer een hoovaardij zijn van bedenkelijk allooi, met verachting neer te zien op het intellectuele peil van den middeleeuwer. Maar beurtelings de nefeveiteit en de boudheid, waarmee allerlei beweringen worden voorgedragen als onaantastbare zekerheden, zullen toch menigen hedendaagsen lezer een glimlach ontlokken." In: J.F.J van Tol, *Het boek van Sidsdrac in Nederlanden*, Amsterdam, 1936. (gec. naar Hoek (1943), p.200).
- (27) Zie hiervoor Duinhoven (1975). In het kort besproken in de *Zusammenfassung*, p. 464-473.
- (28) Dit geldt ook voor het vorige voorbeeld.
- (29) Zie voor het verschil "eternum" - "perpetuum": *Consolatio*, boek V, prosa 6.; en hierboven p. 18.

II.2.4.

- (1) Zie hierboven p. 38.
- (2) Zie hiervoor H.II.2.4.1.
- (3) G. 15.r.b.11-12. Zie voor een verdere interpretatie Gerritsen (1981).
- (4) Zie hierboven H.II.2.3., categorie 2., p.61.
- (5) Zie hierboven H.II.2.3., categorie 2., p.60.
- (6) Zie hierboven, b.v. p. 67.
- (7) Zie hierboven, p. 73.
- (8) Dit ter ondersteuning van mijn uitspraak op p. 54., categorie 1.
- (9) Vergelijk Hoek (1943), p. 203.
- (10) Zie hierboven, p. 65-67.
- (11) Zie bijlage IV.3.3.2., categorie 3.
- (12) Zie de proloog van de Gent., hierboven, p. 37.
- (13) In 432 verklaart het concilie van Arles de zelfmoord tot misdaad, uitgelokt door de duivel.
- (14) Zie hierboven, p. 60.
- (15) Hoek (1943), p. 201.
- (16) Hoek (1943), p. 202.
- (17) Zie hierboven, p. 15.
- (18) Zie hierboven, p. 65-67.
- (19) M.n. vanwege de onterecht zo genoemde "dubbele waarheid-theorie" die inhoudt dat geloof en rede als twee onverzoenlijke grootheden tegenover elkaar staan, werd het Averrofsme als ketters beschouwd. (*)
- (20) Zie Hoek (1943), p. 15.
- (21) Zie echter ook Hoek (1943), Stelling III.
- (22) Hoek (1943), p.151.
- (23) Zie bijvoorbeeld hierboven, p. 67. en p. 79.

II.2.4.1.

- (1) Zie ook hierboven, p. 74.
- (2) Zie bijvoorbeeld categorie 1,2, en 4.
- (3) In Stewart (1916), p. 30-35; Silvestre (1952), p. 51-65, rechterkolom. Volledig kommentaar op Metrum III,9.
- (4) In Maius (1831), p. 331-345; Huygens (1951), p. 383-398. Volledig kommentaar op Metrum III,9.
- (5) In Silvestre (1952), p. 51-65, linkerkolom. Volledig kommentaar op

(*) Zie ook

(*) (*) Zie ook de bijl. bijl. van het 'Averrofsme'

Metrum III.9.

- (6) In Huygens (1951), p. 400-404. Het kommentaar op Metrum III.9. loopt tot en met "igne reverti".
- (7) In Moll (1862), p. 198-213; Huygens (1954), p. 409-426. Het kommentaar op Metrum III.9. is volledig.
- (8) In Jourdain (1862), p. 75-80. Fragment van het kommentaar op Metrum III.9. vanaf "Tu triplicis".
- (9) In Wilmart (1933). Zéér partieel en descriptief. Weinig informatie over Metrum III.9.
- (10) In Jeauneau (1959), p. 64-80. Het kommentaar op Metrum III.9. loopt tot en met "In celum terramque seris".
- (11) In Thomas (1917), p. 29-90. Volledig kommentaar op de *Consolatio*.
- (12) In Boethius (1493). Volledig kommentaar op de *Consolatio*. Het kommentaar op Metrum III.9. is te vinden op f° 101.r^o.10 - 103.v^o.26.
- (13) In Vescovini (1958), p. 408-409. Het kommentaar op Metrum III.9. is volledig.
- (14) In Vescovini (1958), p. 409-414. Het kommentaar op Metrum III.9. is volledig.
- (15) In Dionysii Carthusiani (1532-1540), vol. 3., tom. 1. Volledig kommentaar op de *Consolatio*.
- (16) Zie hierboven, p. 27.
- (17) Jourdain (1862), p. 40-82. heeft enkele fragmenten ervan gepubliceerd, en volgens Courcelle (1967), p. 413. heeft E.T. Silk er in *Scriptorum*, t. IX., 1955, p. 278. een kritische editie van aangekondigd. Ik heb daarvan echter niets gevonden.
- (18) Silvestre (1952), p. 62-63, linkerkolom.
- (18^a) Zie ook Silvestre (1952), p. 62, noot 4.
- (19) Zie voor de wijze van afschrijven van deze druk mijn inleiding op bijlage IV.1., met dien verstande dat ik in P-T. de opgeloste abbreviaturen wel heb aangegeven.
- (20) Zie hierboven, p. 37.
- (21) Courcelle (1967), p. 329.
- (22) Zie hierboven, p. 28-29.
- (23) Zie hierboven, p. 27-28.
- (24) Courcelle (1967), p. 330.
- (25) Idem.
- (26) Idem.
- (27) Courcelle (1967), p. 331.
- (28) Zie hierboven, p. 38.

II.3.

- (1) Hoek (1943), p. 192.
- (2) Zie hierboven, p. 50.
- (3) Zie hierboven p. 80-82.
- (4) G. 34.23-25.
- (5) Zie Gerritsen (1980), p. 480.

Paul Goedheid is niet ratio samen met
Wat meeste zou men kunnen herleiden!

ratio is sapientiam (per quam omnia creata sunt et reguntur)
vel

providentia rerum (scilicet quam omnia ordinata antequam
fierent seu fiant in mundi ordine provisa sunt)

2- gewaar te krijgen wat providentia exactus overeen met wat hier
als sapientia is uit te leiden en et providentia bonitas

(cf. 37 r. b. 16 + 23 philosophia primo ostendit sapientiam potentiam
et bonitatem dei + in gubernatione et creatione mundi)

5. is in elk geval fact 64.7 realiteit

III. Kritische tekstuitgave van Metrum III.9., vertaling en kommentaar van de Gentenaar

III.1. Verantwoording van de tekstuitgave

Deze uitgave leent zich niet voor alle vormen van filologisch en letterkundig onderzoek, omdat de spelling van de letters *u*, *v*; *i* en *j* gesystematiseerd is naar moderne spellingskonventies en omdat de abbreviaturen zijn opgelost zonder dat dit ter plaatse duidelijk wordt gemaakt. Ook de beide vormen van de *s* (de *gewone s* en de *stok-s*) en die van de *r* zijn tot één vorm teruggebracht.

De bedoeling van deze uitgave is om filosofisch geschoolde lezers met interesse voor de Middeleeuwen de mogelijkheid te bieden een Middelnederlandse, filosofische tekst te onderzoeken op zijn filosofische aspecten en mérites. Een tekort aan kennis van de Middelnederlandse taal mag voor een dergelijk onderzoek geen sta-in-de-weg zijn. Ik heb daarom zoveel mogelijk geprobeerd de betekenis van woorden en zinnen die voor iemand met enkel kennis van het modern Nederlands problemen kan opleveren, in voetnoten weer te geven. Voor iemand die zich wel in het Middelnederlands thuis voelt, kan dit misschien 'storend' zijn, omdat ik ook voor hem wel duidelijke woorden zal opnemen. Overigens zijn de betekenissen, waarvoor ik kies, niet noodzakelijk de juiste betekenissen, en kunnen andere interpretaties mogelijk zijn. Ik hoop dat dit echter voor een filosofische beschouwing van de tekst geen vergaande konsekwenties zal hebben. Specifiek filosofische termen (zoals *gheest*, *redelicheit*, *verstarnesse*, *ewicheit*, *onhendllicheit*, e.d.) behandel ik niet in de voetnoten, omdat zij een verdere bestudering vanuit filosofische hoek nodig hebben. Een verband met de korresponderende filosofische termen in het Latijn zal daarbij zeker gelegd moeten worden.

Om de overzichtelijkheid van de tekst te bevorderen heb ik de regelindeling, zoals deze in de incunabel aanwezig is, niet aangehouden. Verder heb ik de tekst door middel van alinea's onderverdeeld. Ik heb hierbij zoveel mogelijk rekening gehouden met de tekens die de incunabel m.b.t. een dergelijke onderverdeling bevat (1)

Het gebruik van hoofdletters is in de tekst van de incunabel niet konsekwent. Ik heb dit gebruik aangepast aan moderne konventies (2). Een allegorische figuur als Philosophia bijvoorbeeld die in de tekst nu eens met een kleine, dan weer met een hoofdletter gedrukt voorkomt, wordt overal door mij met een hoofdletter weergegeven. Hetzelfde geldt voor namen voor God, hoewel deze in de tekst van de incunabel steeds met een kleine letter gedrukt staan. Ook in de Latijnse tekst van Boethius en in aangehaalde citaten van niet-Christenen (bijvoorbeeld Plato) geef ik deze namen met een hoofdletter weer, omdat de Gent. deze namen meestal in Christelijke zin interpreteert.

De voorkomende abbreviaturen kunnen worden ondergebracht in een systeem dat niet sterk afwijkt van de voor Middelnederlandse teksten gebruikelijke wijze van afkorten. Bij het samenstellen van dat systeem heb ik steeds gekeken naar de manier, waarop het geëbbrevieerde woord geschreven wordt, als het voluit in de tekst voorkomt, en naar de kontekst, waarin het geëbbrevieerde woord staat (bijvoorbeeld de grammatikale functie die het in de zin heeft). Het door mij uit de abbreviaturen in de tekst afgeleide systeem kan als volgt worden weergegeven (het tussen haakjes geplaatste, liggende streepje duidt een willekeurige combinatie van letters aan):

I. Vaste abbreviaturen (3)

Dit zijn abbreviaturen die steeds op dezelfde wijze kunnen worden opgelost.

1. ca. = circa. 2. eccl = ecclesia. 3. (-) ^h = (-) heit.
4. Jo. = Johannes. 5. li. = libro. 6. m̄ = maer.
7. (-) m̄ (-) = (-) mer (-). 8. (-) m̄ (-) = (-) men (-).
9. (-) pⁱ (-) = (-) pri (-). 10. (-) p (-) = (-) pro (-).
11. phⁱe = Philosophie. 12. ph^e = philosophe. 13. (-) p (-) = (-) per (-).
14. (-) q^a (-) = (-) qua (-). 15. sarace. = Saracenus. 16. som. = Somnium. 17. sup^e = supple. 18. (-) ⁹ (-) = (-) us (-).
19. prīcip^o = principio. 20. Xpristus = Christus.

De abbreviaturen 2, 4, 9, 15, 16, en 19 komen nergens in de door mij onderzochte tekst van Metrum III.9. voluit gedrukt voor. Vergelijking met zo'n voluit gedrukt woord is hier voor de oplossing van de abbreviatuur dus niet mogelijk. Via de kontekst en het abbreviaturenboekje voor het Latijn en Italiaans van A. Cappelli (4) ben ik

tot een oplossing van deze abbreviaturen gekomen. Zo geeft Cappelli voor 2. eccl = ecclesia, terwijl uit de kontekst blijkt dat met het geabbrevieerde woord het apokriefe boek *Ecclesiasticus* bedoeld is. Ik volg Cappelli in zijn oplossing.

II. Niet-vaste abbreviaturen (3)

Dit zijn abbreviaturen die niet op steeds dezelfde wijze kunnen worden opgelost. Er kan een onderscheid worden gemaakt in twee groepen:

1. Homonieme abbreviaturen (3)

Dit zijn die abbreviaturen die op meer dan een manier kunnen worden opgelost.

- a. Een liggend streepje boven (-) a (-), (-) e (-), (-) i (-), (-) ij (-), (-) o (-), (-) u (-) kan worden opgelost in -n of -m; en bovendien kan het, boven (-) e (-), nog worden opgelost in -de of -te, (b.v. $\bar{e}n$ = ende)
- b. Een apostrofe boven of naast (-) d (-), (-) h (-), (-) t (-), (-) v (-) kan worden opgelost in -er, -ier, -aer; en bovendien kan hij, naast of boven (-) d (-), nog worden opgelost in -re. Een apostrofe boven of naast (-) e (-) kan worden opgelost in in -er of -re. (b.v. h' = haer/hier/her).
- c. (-)3 kan worden opgelost in -at, -et, -iet. (b.v. $n\bar{3}$ = niet).
- d. (-)f kan worden opgelost in -eid, -er, -is. (b.v. $voor\bar{f}$ = voorseid; $grondlo\bar{f}$ = grondloser; $gene\bar{f}$ = Genesis).
- e. metha. kan worden opgelost in Methamorphoses of in Methaphysica. Het is duidelijk dat een abbreviatuur uit deze groep op meer manieren kan worden opgelost. Als er twijfel t.a.v. de juiste oplossing mogelijk is (b.v. $h\bar{e}$ = hem/hen), dan zal ik duidelijk maken dat er van een abbreviatuur sprake is door de opgeloste abbreviatuur in de tekstuitgave te onderstrepen (dus: hem). Een andere dan de door mij gekozen oplossing zou in zo'n geval immers tot interpretatieverschil kunnen leiden. Bovendien zal ik van een dergelijke onderstreping gebruik maken, als een woord in de tekst moeilijk leesbaar is.

2. Synonieme abbreviaturen (3)

Dit zijn verschillende abbreviaturen die een afkorting vormen voor een en hetzelfde woord.

- a. Aug⁹, Aug⁹., Augustin⁹ = Augustinus

b. Anteclaud', anclaud'	= Anteccludianus
c. } c., etc	= etcetera (5)
d. Gen, Genef	= Genesis
e. Metha:, Metha., Met.	= Methaphysica
f. Phisi., Ph'ico	= Phisicorum
g. pri., p ⁱ mo, prio	= primo

De abbreviaturen b, c, en d komen nergens in de tekst voluit gedrukt voor. Wel is uit de kontekst duidelijk waar zij voor staan. T.a.v. b, e, en f kan worden opgemerkt dat deze abbreviaturen zijn opgelost naar de schrijfwijze voorzover deze in de abbreviatuur is aangegeven. Dus: Anteccludianus i.p.v. Anticcludianus, hoewel dit laatste de gebruikelijke schrijfwijze is. Zo ook: Methaphysica i.p.v. Metaphysica, en Phisicorum i.p.v. Physicorum. De abbreviaturen a, b, d, e, en f kunnen in de tekst van de incunabel overigens ook met een kleine letter voorkomen.

Naast deze twee groepen van abbreviaturen die ik uit de Middelnederlandse tekst heb afgeleid, en waarvan sommige ook voor het Latijn gelden, is er nog een aantal dat alleen in de Latijnse tekst (van Boethius) voorkomt:

1. (-) q = (-) que. 2. qⁱ = qui. 3. ā = aut. 4. (-) r̄ (-) = (-) re (-).
5. pr̄ = Pater.

Deze abbreviaturen konden via het werkje van Cappelli worden opgelost.

Aan de oplossing van de abbreviaturen is nog een andere moeilijkheid verbonden. Het is namelijk niet altijd even duidelijk of samengestelde woorden die afgekort in de tekst voorkomen, opgevat moeten worden als aaneengeschreven of losgeschreven. Deze moeilijkheid speelt ook bij voluitgeschreven woorden in de tekst, omdat de afstand tussen de woorden niet altijd even groot is. Daarnaast doet deze moeilijkheid zich ook voor bij woorden die in de tekst op het eind van een regel worden afgebroken. Als afbrekingsteken wordt de enkele of dubbele schuine streep in de tekst gebruikt, maar dat gebeurt niet altijd even konsekvent (zo is *ende* steeds aaneengedrukt, maar wordt het op G. 158.r.b.24-25 bijvoorbeeld zonder afbrekingsteken als *en de* afgebroken). Dit probleem van wordscheiding is niet

eenvoudig op te lossen. (Het speelt tegenwoordig ook nog: moeten
 woorden als *aaneengeschreven* en *losgeschreven* bijvoorbeeld nu aan
 een geschreven of los geschreven worden?). Om tot een oplossing en
 systematisatie hiervan te komen, heb ik een overzicht gemaakt van
 in de tekst los van elkaar en vast aan elkaar gedrukte woorden. Uit
 dit overzicht blijkt dat er een grote groep van woorden is die steeds
 op dezelfde wijze los- of aaneengedrukt voorkomen. In geval van abbre-
 viatuur, twijfel, en woordafbreking is de keuze 'los of vast' bij de-
 ze groep woorden gemakkelijk te maken (*ende* wordt in de tekstuitgave
 dús altijd aaneengeschreven weergegeven). Naast deze groep is er
 echter nog een andere groep van woorden die niet konsekvent los- of
 vastgedrukt voorkomen. Bij deze woorden heb ik de frekwentie van 'los'
 en 'vast' doorslaggevend laten zijn. Als de frekwentie, waarin een
 woord aaneengedrukt in de tekst voorkomt, hoog is, dan geef ik het
 aaneengeschreven in de uitgave weer. De volgende lijst geeft een o-
 verzicht van deze groep woorden (de gevallen van afbreking zijn in
 deze lijst niet opgenomen, maar stilzwijgend in de uitgave verwerkt):

1. alte (3x) - al te (1x G.164.v.a.44)
2. datmen (10x) - dat men (1x G.158.r.b.23)
3. vanden/vander (77x) - van den/van der (2x G.158.v.a.32,
G.161.r.a.49)
4. inden/inder (32x) - in den/in der (24x)
5. naden/nader (3x G.161. - na den/na der (25x)
r.a.32, G.162.v.a.15,
G.162.v.b.31)
6. bijden/bijder (15x) - bij den/bij der (3x G.158.v.a.22,
G.158.v.a.26, G.163.v.a.36)
7. hoewel (1x G.161.v.b.1) - hoe wel (8x)
8. hem(/haer)selve(n) (9x) - hem(/haer) selve(n) (2x G.161.v.a.
35, G.161.v.a.52)
9. aller(-) (12x) - aller (-) (4x G.161.v.a.4, G.161.v.a.36,
G.161.r.a.21, G.162.r.b.31)
10. (-)waert (3x G.162.v.a.- (-) waert (7x)
43, G.162.v.a.44, G.163.
r.b.2)

In de uitgave geef ik de gevallen 1, 2, 3, 6, 8, en 9 steeds aaneen-
 geschreven weer en de gevallen 5, 7, en 10 losgeschreven. In het geval

van *inden* en *in den* heb ik geen beslissing willen nemen en de tekst zo goed mogelijk gevolgd. Bij twijfel heb ik voor *inden* besloten. Naast deze lijst vergt de groep *daeromme* (15x), *hieromme* (1x), *waeromme* (2x), en *wederomme* (11x) nog enige aandacht. In zijn totaliteit is deze groep in frekwentie groter dan de groep *daer omme* (1x G.162.r.b.24.), *hier omme* (2x G.162.v.a.41, G.163.r.a.52.), *waer omme* (1x G.162.r.a.29), en *weder omme* (1x G.162.r.a.24.). Ik heb ervoor gekozen de woorden uit beide groepen steeds aaneengescreven weer te geven. De werkwoorden die van een voorzwoegsel zijn voorzien, vormen een aparte en moeilijk te systematiseren groep, omdat het hier om steeds andere werkwoorden gaat. Zo wordt bijvoorbeeld *over lopende* 1x los gedrukt (G.164.v.b.50), maar *overvloeyende* 2x aaneen (G.164.v.b.46, G.164.v.b.52.). Net als met *inden* en *in den* heb ik er de voorkeur aan gegeven geen systematisatie aan te brengen, maar de tekst zo goed mogelijk te volgen.

Het nadeel van deze wijze van systematiseren is dat het woordbeeld voor de moderne lezer een vreemd uiterlijk krijgt. Die lezer is namelijk gewend om bijvoorbeeld *hoe wel* en *om dat* aaneen- en niet losgeschreven in een tekst aan te treffen. Ik verwacht echter dat dit een kwestie van gewenning is, en dat de lezer er na enige pagina's nog maar weinig hinder van zal ondervinden. Het voordeel van deze systematisering is dat zij van de Middelnederlandse tekst uitgaat en deze zo goed als mogelijk volgt. Het is een vrijwel onmogelijke zaak om een Middelnederlandse tekst zó aan huidige spellings- en schrijfwijzekonventies aan te passen, dat de huidige lezer volledig tevreden gesteld wordt. Ik heb geprobeerd een middenweg tussen twee uitersten te bewandelen: aan de ene kant een volledige aanpassing van de tekst aan moderne spellingskonventies, maar met als gevolg dat de Middelnederlandse tekst erbij inschiet; aan de andere kant een precies volgen van de Middelnederlandse tekst, maar met als gevolg dat de moderne lezer de tekst slechts met erg veel moeite kan volgen.

Tenslotte moet ik nog enige aandacht besteden aan de interpunctie die ik in de uitgave heb aangebracht. Deze interpunctie heeft ten doel het lezen van de tekst te vereenvoudigen. Zij gaat uit van een aantal tekens in de incunabel dat gebruikt wordt om rustpauzes in en tussen zinnen aan te geven. Het zijn de volgende:

- . (punt); / (enkele, schuine streep); ' (hoge punt)
 : (dubbele punt); // (dubbele, schuine streep);
 () (haakjes); (paragraaf); (open ruimte aan het eind
 van een regel).

Deze tekens doen in hun functie van interpunctietekens verrassend modern aan, en er is dan ook een duidelijke, zij het zeker niet volledige korrespondentie tussen de functie van deze tekens en de moderne interpunctietekens.

- De punt heeft, zoals in de moderne interpunctie, de functie het eind van een zin aan te geven, maar komt ook wel midden in een zin voor met de functie van de moderne komma en puntkomma. Een nieuwe zin wordt niet altijd met een hoofdletter begonnen.
- De enkele, schuine streep korrespondeert in hoge mate met de huidige komma en puntkomma, maar komt ook wel daar voor, waar men tegenwoordig een punt zou zetten. Deze streep wordt ook als afbrekingsteken aan het eind van een regel gebruikt.
- Achter het gebruik van de hoge punt en de dubbele punt heb ik geen coherent systeem kunnen ontdekken. De hoge punt kan aan het begin of eind van een citaat voorkomen, of als gewone punt of puntkomma functioneren. Hetzelfde geldt voor de dubbele punt, maar deze kan bovendien voorkomen in de functie van de huidige dubbele punt.
- De dubbele, schuine streep wordt uitsluitend als afbrekingsteken gebruikt. Hij komt slechts twee keer (G.160.r.a.51. en G.159.v.b. 7.) midden in een regel voor, en heeft daar de functie van de enkele, schuine streep.
- De haakjes worden in de incunabel op dezelfde wijze gebruikt als tegenwoordig. Twee keer (G.162.r.b.32. en G.163.r.a.55.) ontbreekt een van beide haakjes. Ik heb ze in de tekstuitgave wel aangebracht.
- Het is mij onduidelijk of de open ruimte aan het eind van een regel (kortweg: ruimte) in de incunabel functioneel is. Vaak is het ook nog moeilijk uit te maken of er wel sprake is van zo'n ruimte of niet (b.v. G.159.r.b.35.).
- Het paragraafteken (in de tekstuitgave weergegeven met ^S) komt 113x in de incunabel-tekst van Metrum III.9. voor. Konsekvent komt het voor aan het begin van (de vertaling van) een nieuw versgedeelte en nieuw kommentaargedeelte. Alleen aan het begin van het eerste vers-

en kommentaargeeelte ontbreekt het, maar wordt daar 'vervangen' door twee- en drieregelige hoofdletters. Verder wordt dit teken gebruikt om een opsomming aan te geven (b.v. G.160.v.b.41.), maar hoeft dan niet aan het begin van zo'n opsomming te staan; om een parafrase te openen of af te sluiten (b.v. G.159.v.a.10.); om een argumentatie af te sluiten (b.v. G.160.v.b.5.); om het begin van een citaat aan te geven (b.v. G.159.r.b.21.); of om het begin van een nieuw onderwerp binnen een kommentaargeeelte aan te geven (b.v. G.158.v.b.10.).

Het gebruik van dit teken is, evenals dat van de hoge en dubbele punt, niet erg konsekwent. Niet overal bijvoorbeeld waar van een opsomming sprake is, komt het voor. Verder heb ik een 22-tal paragraaftekens niet binnen de bovengenoemde gebruiksmogelijkheden kunnen onderbrengen.

De interpunctie die ik in de uitgave heb aangebracht, is gebaseerd op de genoemde tekens in de incunabel, maar volgt deze zeker niet op de voet. In de volgende gevallen maak ik in de voetnoten bij de tekstuitgave melding van de afwijkingen die mijn interpunctie t.o.v. deze tekens heeft, omdat deze afwijkingen konsekwenties kunnen hebben voor de interpretatie van de tekst:

- a. Als ik het openen van een nieuwe zin d.m.v. een hoofdletter in de incunabel negeer; of deze zin nu wordt voorafgegaan door een zin die op een punt eindigt, of door een zin die niet op een punt eindigt.
- b. Als ik een doorlopende zin in de incunabel in twee hoofdzinnen opsplits.
- c. Als ik het paragraafteken en de ruimte, wanneer zij in de incunabel voorkomen, niet in de tekstuitgave verantwoord door op een nieuwe regel te beginnen.
- d. Als ik in de tekstuitgave een nieuwe alinea begin, waar de tekens in de incunabel daar geen aanleiding voor geven.
- e. Als de hoge punt of de dubbele punt in de incunabel voorkomen, zonder dat ik hun voorkomen in de tekst verantwoord.

Naast de genoemde interpunctietekens heb ik nog gebruik gemaakt van andere tekens die niet korresponderen met tekens in de incunabel, en slechts de functie hebben de lezer het lezen te vereenvoudigen. Het zijn de volgende tekens:

- De dubbele apostrofe ("...") gebruik ik om parafrases van de versge-
deelten van Boethius aan te geven.
 - De enkele apostrofe ('...') gebruik ik om aangehaalde citaten van
auctoritates aan te geven; of deze citaten nu letterlijk zijn of
niet. Op deze manier kan de lezer duidelijk worden wat de Gent. aan
een *auctoritas* ontleent en wat niet.
 - Komplekse zinnen vereenvoudig ik d.m.v. gedachtestreepjes (-...-).
Tenslotte: duidelijke drukfouten in de incunabel verbeter ik in de
tekstuitgave, maar niet zonder hiervan melding te maken in de voet-
noten.
- De plaatsen van de citaten in de werken van de *auctoritates* die de
Gent. aanhaalt, heb ik proberen te achterhalen. Dit is echter niet
altijd gelukt. Als ik ze wel heb gevonden, en dat is voor de meeste
het geval, dan geef ik ze in de voetnoten aan.

Noten

- (1) Zie hiervoor p. VIII-IX., waar de interpunctie aan de orde komt.
- (2) Zie hiervoor de Woordenlijst van de Nederlandse taal (1954), p.
- (3) De termen *vast*, *niet-vast*, *homoniem* en *synoniem* worden hier m.i.
voor het eerst in verband met afkortingen gebracht. gebruikt
- (4) Cappelli (1973).
- (5) Ik geef dit woord in de tekstuitgave niet volledig weer, maar kort
het af op de gebruikelijke wijze met etc., hoewel ik me ervan be-
wust ben dat ik dan op een tweespaltige wijze handel: ik los een
afkorting immers door middel van een afkorting op!

Matrum Nonum.

O Qui perpetua mundi ratioe
gubernas Terrarum celique
sator q̄ tēp̄ ab eno Jre iubes
fabulos manēs das cūcta moueri:

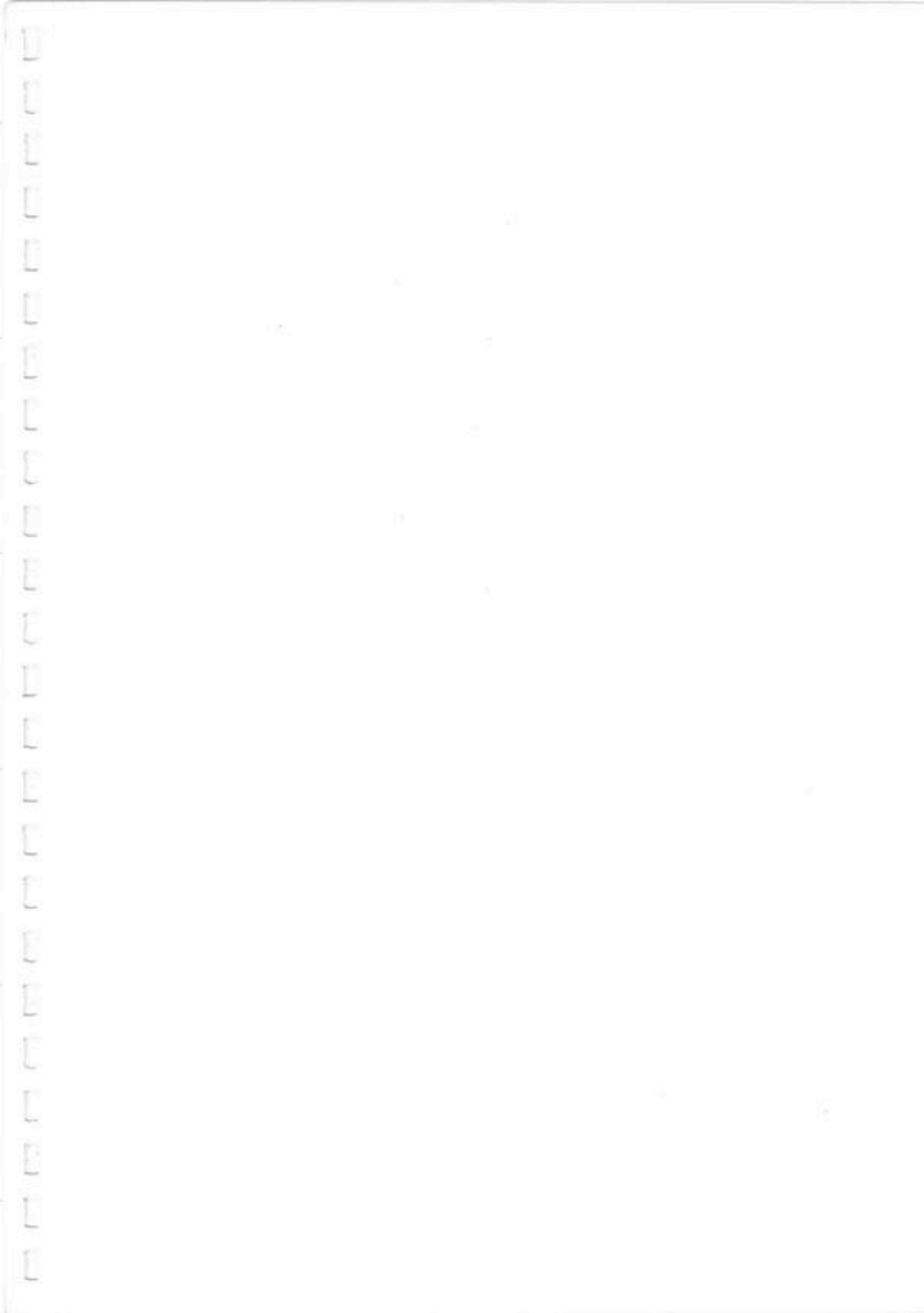
U neghēste Metrum

O Du heere diet al regiers
Hemel aerde en tijd bestiers
Onuerlic zijnde wiers al dat leift

Dit ieghtwoordighelied of rym es ewig/
felic ende hoght omme wel verstaen en
doncker na dlatijn/ hoe wel meisteche
ghemaect en in sulken stiele als men woormaels
te hoght mannen vrome daden te bescreuene
slach te wotene metro heroico/ ende es onder de
armeerde clerken wel bekent/ ende tot men
iken goeden propooste brocht/ en sprut vter p
en woep/ want omme te commene ter heruuef/
sen wuden vppersten goede/ zo heft phie loon
haer ghenomen daerom uitit van platone/ intes
fent/ datmen in allen ght werken de godlike
hulpe anroupen zal/ dus anroupt hier gode phie
ende zine ghenade/ omme te moghen weten ende
kennen/ waer in dat watachtighe zalicheit
te vinden es. Ende want plato zine leeringhe
in hoghten donkeren stiele ghtscruen heft. ende
dele hē figurē ende ghtlykenessen oft adre vren
de ende ongheloptene manieren zine meeninghe
dekende ghtsproken/ om dat (als einighe zeg
gan) hē licht niet en wilde/ dat eeneghtelic mē
es sijn ghtscraft toetlesene/ ende zonder meer
actide daer toe te doene ter rechter verstan
nessen van dien ghtrocht/ want hē der soetheit
niet weerdich es/ die bitter oec niet ghtprouft
en heft. zo scruen de leetaren vp dit ieght w
dicht rym wat breder/ dan vp enich and van
al den houke/ hoe wel de zin daer van/ leide in t
te ende in glosen om ghtmeene leeke lieke niet al
leue/ maer oec omme grote hoght clerken swaer
ghenouch es omme wel te verstaen. Ende w
phie haten beghinne de hulpe gode anroupt.
zo zaldē noteren/ dat de ghone die andren hel
sal moght daer toe wesen/ moet goedwillich en
de ghtvredende/ of wetende wat hē doet/ of
de ende in wat manieren dat hēne best helpen
sal/ andere waer pōne verlaen an hem hulpe

verzoeken. Wantoupe zal billicke oec weten
wat hē anroupen of bidden zal. Ende daerom
me leerde Catuon/ datmen omme tghoonē 3
ghetachtich oft eersaem es bidden zoudē: Ende
al wōn (seit scastuer) zalmen zōken oft bid
den om take gods ende om zine ghetachtichē
die supple int onderhouden der tien ghteden staet
Het es oec grote gheticht/ omme de dñe bidden
diemē met rechte ontfegghen mach. In dit rym
beghint philosophie tantoupe de moght en
teit gode zine wñstheit goetheit ende deugtē.
Ende ghē zult weten/ dat god wāt ende sehp
van allen dñgten moghtē ende machtich es te
ghuene ende verleenene tghoonē/ zo watmen
hem of tsecht of bidt vp de mate woersid daer
toe zo wñs ende vreed dat hē wel weet/ wat
hē of ghtuen of weighten zal ende zo ghtwil
lich dat hē ghtwider om ghtuen es. dan de me
seft om bidden/ want hē met gracen in onse
ghetēd wōt comt/ vermanende ende in ghtuende
dat wñ hem bidden zoudē. Bedē also Augu
stinus seit/ zallēst ende zacht gode ende tranen
bedwinghten te doen datmen hem bidt. ¶ En
de de tēxt na dlatijn seit aldus. Du zoefst en
de sehppe ende maker der hemelen ende der aer
den/ god die des neder weerdē regiere ende se/
stiere hē ee wightē ordene ende die hē dñe ght
boden den ouerlopendē tñd ghtsehpē tse/
ten na volght der ewichheit de welke ghtscade ende
onkroetlic es/ ende die in dñ zeluen ontrander
lic zijnde/ oorsproncke van alle tranderheft
Du heere die al dit vermoghtē ende dōe/ ende
dusdaen zñs/ wilt mē loede in miner ellende
ghthulpe wesen ¶ Ende hier roet philoso
phie van diuerselken pointen/ te wotene/ vanden
gouernementē ende bestiere der weerdē ¶ Van
den sehppe ende maker des hemels ende der aer
den. Vanden voortganghē des tñds. Vanden
onkroetlicheit ontranderlicheit ende goetheit
gods/ hē welker hē wel ende wñselic alle crea
turen ghtsehpē heft/ ende van meuten in wese
ne brocht/ ende hē welker hē comelic regiert
ende bestiert zo wat in de weerdē es. ¶ Wñ mē
verstaet mede de wightē woordachtichheit/ hē wel
ker alle dñgten eer zñ ghtschieden int godlike
ghetochtē voortweten waten ¶ Ende heet hier
tghoonē ewich dat npe beghā noch hēde zal
ende onbēdelic dat beghimēl ghtscade tēbēn
de faillēen zal. ghtlyc de inghten ende onse zue
le. Maer god es ewich/ ende ander nature ght
ne. ¶ Men mach oec segghen/ dat de redelicheit
daer god alle creaturen mede regiert/ in haerzel
uen ewich es. maer in corruptien vanden ght
regierden dñgten niet/ want zeu metten crea
turen beghimē niet van wesen/ maer van bestiere

III.2. Tekstuitgave

158.r.a. .1 Metrum Nonum

O, qui perpetua mundum ratione gubernas
Terrarum celique Sator, qui tempus ab evo
Ire iubes stabilisque manens, das cuncta moveri.

5 Tneghenste Metrum

O, Du Heere, diet al regiers
Hemel, aerde ende tijd bestiers,
Onroerlic zijnde, roers al dat leift.

- 10 Dit jeghwordighe lied of rijm es twijfelic ende hoghe omme wel
verstaen ende doncker na dLatijn, hoe wel meisterlic ghemaect,
ende in sulken stijle, als men voormaels der hogher mannen vrome
daden te beschriue plach, te wetene: metro heroico; ende es on-
der de vermaerde clerken wel bekend ende tot menighen goeden pro-
pooste brocht; ende spruut uter prosen voorseid, want omme te com-
mene ter kennessen vanden uppersten goede, zo heift Philosophie
15 voor haer ghenomen dauctoriteit van Platone, inhebbende datmen in
allen ghewerken de Godlijke hulpe anroupen zal. Dus anroupt hier
Gode Philosophie ende Zine ghenade omme te moghen weten ende ver-
nemen, waer in dat warachtighe zalicheyt te vindene es. Ende want
20 Plato zine leeringhe in hoghen, donckeren stijlen ghescreven heift
ende, vele bij figuren ende ghelijkenessen oft andre vreimde ende

8. *onroerlic*: onbeweeglijk.
9. *twijfelic*: uiteenlopend, dubbelzinnig; *hoghe*: moeilijk.
12. *metro heroico*: in hexameters.
13. *clerken*: geleerden, geletterden; *propooste*: doel, behandeling, uiteen-
zetting.
14. *voorseid*: voornoemd, nl. in prosa III.9.
16. *voor haer*: voor zich. (*hem, hare, hen* worden in het Middelnederlands
als wederkerend voornaamwoord gebruikt. Cf. van Loey (1969) § 29.)
dauctoriteit van Platone: Cf. *Timeaus*, 27C (*Calc.* p.20, r. 6-10).
18. *Philosophie* is onderwerp van de zin.
19. *want omdat*: immers omdat. (Vaak vast gekombineerd).
21. *bij*: door, door middel van.

Zie voor de "Noten over de interpunctie in de tekstuitgave in ver-
ding tot de incunabel": achter de "Tekstuitgave", p. 161.-165.

1 ongheploghene manieren zine meininghe deckende, ghesproken, om dat
 (als einighe zegghen) hij lichte niet en wilde dat eenyghelic met
 eens zijn gheschrifte toverlesene ende zonder meer aerbeids daer
 toe te doene ter rechter verstannesse van dien gherochte, want hij
 5 der zoetheyt niet weirdich es, diet bitter ooc niet gheprouft en
 heift. Zo scriven de leeraren up dit jeghewordighe rijm wat breeder
 dan up einich ander van al den bouke, hoe wel de zin daer van bei-
 de in texte ende in glosen om ghemeene leeke liede niet alleine,
 maer ooc omme grote, hoghe clerken swaer ghenouch es omme wel te
 10 verstane.

Ende want Philosophie tharen beghinne de hulpe Gods anroupt, zo
 zuldij noteren dat de ghone die andren helpen sal, moghende daer
 toe wesen moet, goedwillich ende ghevroedende of wetende wat hij
 doet, of hoe ende in wat manieren dat hijne best helpen zal. An-
 158.r.b. 15 ders waert pijn verloren an hem hulpe/ verzouken. Danroupere
 zal billics ooc weten wat hij anroupen of bidden zal. Ende daer-
 omme leerde Cathoen 'datmen omme tghoont dat gherechtich oft
 eersaem es, bidden zoude'. Ende 'al voren' (seit Scripture) 'zal-
 men zouken oft bidden om trike Gods ende om Zine gherechticheit'
 20 die supple int onderhouden der tien gheboden staet. Het es ooc
 grote gecheit omme de dijnc bidden diemen met rechte ontsegghen
 mach.

In dit rijm beghint Philosophie tanroupene de moghentheit Gods,
 Zine wijsheit, goetheit, ende deught. Ende ghij zult weten dat
 25 God, Vader ende Schepper van allen dijnghe, moghende ende

-
1. *ongheploghene*: ongewone; *deckende*: verbergende.
 2. *lichte*: waarschijnlijk, misschien, vermoedelijk, gemakkelijk; *en*:
ontkennend partikel, ook 'ne'. (vergelijk Frans: "ne pas").
met eens toverlesene: door één keer over te lezen.
 4. *gherochte*: geraakte.
 6. *de leeraren*: leermeesters, 'auctoritates'; *up*: over, m.b.t.
 7. *van al den bouke*: van het hele boek, nl. van de *Consolatio*.
 8. *beide ende*: zowel als; *glosen*: verklaringen, glossen; *ghe-*
meene: gewone.
 14. *hijne*: '-ne', '-ene' staan voor het pers. voornmw. 'hem', 'hen' (Zie
van Loey (1969) § 28).
 15. *pijn verloren*: verloren moeite.
 16. *billics*: vanzelfsprekend, uiteraard, natuurlijk.
 17. *Cathoen*: In: *Disticha Cathonis*, I.31.
 18. *Scripture*: In: *Mattheüs* 6:33; *al voren*: eerst, op de eerste plaats.
 20. *supple*: namelijk.
 21. *gecheit*: dwaasheid.
 22. *mach*: 'moghen' heeft de betekenis van zowel 'kunnen' als 'moeten'.

- 1 machtich es te ghevene ende tverleenene tghoont zo watmen Hem
of heescht of bidt up de mate voorseid; daer toe zo wijs ende
vroed dat Hij wel weet wat Hij of gheven of weigheren zal, en-
de zo ghewillich dat Hij ghereider om gheven es dan de meinsche
5 om bidden, want Hij met gracies in onse ghebed voor comt, ver-
manende ende in ghevende dat wij Hem bidden zouden. 'Bede' (al-
zo Augustinus zeit) 'zalleft ende zacht Gode ende tranen be-
dwinghenen te doen datmen Hem bidt.'

- Ende de text na dLatijn zeit aldus: "O, Du, Zaeyer ende Schep-
10 per ende Maker der hemelen ende der aerden, God, die dese neder
weerd regiers ende bestiers bij ewigher redene, ende die bij
Dijnen gheboden den overlopende tijd gheschepen hebs ten na vol-
ghe der ewicheit, de welke ghestade ende onberoerlic es, ende
die, in Dij Zelfen onveranderlic zijnde, oorspronc bes van alle
15 verandertheyt; o, Du, Heere, die al dit vermoghes ende does en-
de dusdaen zijs, wilt my, Boecio, in miner ellende ghehulpich
wesen."

- Ende hier roert Philosophie van diverschen pointen, te wetene:
vanden gouvernemente ende bestiere der weerd; vanden Schep-
20 per ende Maker des hemels ende der aerden; vanden voortbringhe-
ne des tijds; vander onberoerlicheit, onveranderlicheit, ende
goetheyt Gods, bij welker Hij wel ende wijselic alle creaturen
gheschepen heift ende van nieuten in wesene brocht, ende bij
welker Hij coninclic regiert ende bestiert zo wat in de weerd
25 es; of men verstaten mede deewighe voordachticheit, bij welker

2. *heescht*: vraagt.

6. *Bede*: gebed (onderwerp van de zin).

7. *Augustinus*: In: *Liber Meditationum*, I.36 ? (Migne, *Patr. lat.* 40, 930-932); *tranen bedwinghenen*: tranen dwingen Hem.

9. *de text na dLatijn*: Hiermee wordt steeds *Metrum* III.9. bedoeld.

12. *overlopende*: overvloeiende, overstromende.

13. *ghestade*: bestendig.

22. *wel ende wijs*: zeer wijs.

23. *van nieuten*: uit het niets.

27. *Paul goetheyt hem wijsheit / verstand of redelicheit*

2.74

(verstand)
4.20

4.6

- 1 alle dijnghe, eer zij gheschieden, int Godlike ghedochte voorwen-
ten waren.

Ende heet hier tghoont 'eewich' dat nye beghe, noch henden zal,
ende 'onhendelic' dat, beghinsel ghehadt hebbende, failleren zal,

- 5 ghelijc de inghelen ende onse ziele; maer God es eewich ende ander
nature gheene.

Men mach ooc segghen dat de redelicheyt, daer God alle creaturen
mede regiert, in haerzelven eewich es, maer in comperacien vanden
gheregierden dijnghe niet, want zou metten creaturen beghin, niet
158.v.a. 10 van wesene, maer van bestierne, / ghenomen heeft.

Ende ghij sult noteren dat regieren es einighe dijnc tharen rech-
ten hende waert bestieren, ende dat behoort properlic den Godliken
ghedochte ofte wille toe. Ende Hij beleedt tselve bestier metten
gouvernale Ziner grondeloser Godheit, als ghij noch horen sult. De
15 Philosophe, primo Methaphysica, zeit 'dat regiment den wijsen ende
den vroeden toebehoort, ende den slechten, ruden meinsche bestiert
te zine.' Salomon in Proverbiis: 'Daer' (seit hij) 'gheen regiment
es, moet sneven tvolc.' Ende v. Polithicorum seit de Philosophe
'dat de regierer minne draghen moet ter gheregierder dijnc, macht
20 ooc, ende vroeschap hebben, ende ten derden male gherechticheit.'
Jhesus Filius Sydrac in Ecclesia, ende de Philosophe in Ethicis
tughen 'dat sulc als dbestier es, sulc werden de dijnghe diemen
regiert, want donwise herde zijn volc verliest.' Ende circa xxxiii.:
'Bestu een regierder ghestelt, ne wille dij niet verheffen; wese
25 onder de bestierde als heurer een.'

3. nye: nooit; henden: einigen.
4. failleren: eindigen. Lees: 'niet failleren'.
5. ende ander nature gheene: en geen (enkel) ander levend wezen (is eeuw).
8. in comperacien van: in vergelijking tot.
9. zou (= zij), nl. de redelicheyt.
12. hende: (doel)einde; properlic: in het bijzonder.
13. beleedt tselve bestier: brengt dit bestuur ten uitvoer.
14. gouvernale: roer.
15. de Philosophe: Aristoteles, *Metaphysica* I,2. (982a.18-20).
dat: dat het.
16. ruden: onbeschaafd, onontwikkeld.
17. Salomon: In: *Spreuken*, 11:14.
18. de Philosophe: Aristoteles, *Politica*, V,7. (1309a.33-37.)
21. Jhesus Filius Sydrac: In: *Ecclesiasticus*, 10, 2:3; de Philosophe: Ari-
teles, *Ethica Nicomachea*.
22. tughen: getuigen, (plechtig) verklaren.
23. herde: herder; circa xxxiii: *Ecclesiasticus* 10, 24.
25. heurer: van hen.

De overweging:
het ook (ziet de naam, zie MW 8, 313)
"vriendland" als de gheschieden of geschieden dingen

- 1 Ende daer de text seit 'Hemel, aerde, etc.', zo machmen bijden
hemelen verstaen de inghelen ende intelligencien, ende bijder aer-
den de meinschen die vander aerde commen zijn, nemende tvat over
de ghemaecte of ghemetene dijnc; oft men macher hemelrijc bij nemen,
5 dwelke dland es, daer alle meinschen toe willen, ende bijder aerde
den wegh ende tpellegrimage ten lande waert; of men macher de pla-
neten ende dupperste regioen vanden vieren mede verstaen, ende bij-
der aerde dnederste regioen, want (also Plato in Tymeos seit) 'tvier
ende daerde de twee principale fundamenten vander weereld zijn. En-
10 de omme dat de weereld,' seit hij, 'als na den ghetale haren Schep-
per ghelijc wesen zoude, zo ne zijnt gheene onhendelijke weerelden,
maer een alleene, zonder meer ghemaect. Ende om dat zou ten eersten
lichemelic doncker ende duuster gheschepen was, ende men zonder
claeerheit niet ghezien en can, noch gheene lichamelike dijnc ghe-
15 staen zonder vasticheit of fondamente, ende gheene vasticheit in
de neder weereld es dan inder aerden, zo heeft God ten fondamente
vander weereld de aerde ende tvier ghestelt; deen om der vasticheit
ende dander omme der claeerheit wille.' Men mach ooc bijden hemelen
tvier ende de lucht verstaen, ende bijder aerden dwater ende de
20 lucht, ofte de aerde zelve, also in principio Genesis staet 'dat
God inden beghinne hemel ende aerde schiep.'

- Ende bijden woorde 'Zaeyere' na dlatijn zalmen Schepper verstaen
ofte lesen moghen, want ghelijc de zaeyere bijden zaden vele vruch-
ten te vercrighene meent, also es God een Zaeyere der elementen
25 gheseit, van welken, als van einigherande zaden, materie, ende stof-

-
3. tvat: Heeft dit hier toch de betekenis: handvat, leiding? Cf. MW.
VIII. 1313: "van de bet. greep, middel om iets aan te vatten, hand-
vat is uit het Mnl geen voorbeeld opgeteekend".
4. ghemetene: gemeten, nl. driedimensionaal; macher hemelrijc bij nemen:
kan er de hemel onder verstaan.
6. tpellegrimage: de pelgrimstocht; lande: Hier: het hemels vaderland.
7. dupperste regioen vanden vieren: de hoogste streek van het vuur.
8. Plato: In: Timeaus, 31B2-32C5 (Calc. p.24., 2-8.).
9. principale: voornaamste, hoofd-.
10. als na den ghetale: getalsmatig, naar het getal.
11. onhendelijke: oneindig (hier: naar aantal).
12. zonder meer: zonder dat er meer waren; ten eersten: in den beginne; omme
dat zo: omdat daarom (Cf. want zo (G. 2.11.).)
14. ghestaen: in stand blijven.
24. meent: beoogt.

- 158.v.b. 1 fe, alle dijnghe voort ghecommen zijn. Ende daeromme der dijnghe die vanden elementen commen, nes God properlic/ gheen 'Schepper', maer 'Maker' gheseit, want tghoont dat Hij schept, maect Hij uut nieuten.
- 5 Ende dat hier de text tregement voor tscheppen stelt, dat en gheschiet na doordene van naturen niet, bij welker de gheschepene dijnc es voor haer bestier of regement, overmids dat tscheppen ende dwesen van einigher dijnc voor haer bestier wesen moet; maer Boecius stellet na onse maniere van verstanē die ghemeenlic de dijnghe begripen bij haren ghewerken ende accidenten.
- 10 Ende ghij sult hier noteren dat in alle neder creaturen vier causen zijn, te wetene: de werkende cause; de materie of stoffe, daer de dijnc af gheschiet; de vorme diese besnijdt ende haer maecsele gheeft; ende de cause finael, dats de waeromme de dijnc gheschiet.
- 15 Ende Gode machmen alle de voorseide causen, uteghedaen der materialer voorseid, toe scriven, want de creaturen van Ziner naturen als uut einigher materien niet commen zijn, ghelijc de steen es vander aerden; Hij nes ooc gheene vorme der dijnghe als een deel der dijnghe, maer als een exemplaris ofte patroon der van, na welken
- 20 alle creaturen ghevormet zijn, ende aldus es Hij wel Vorme, want alle creaturen na wat ghelikenessen Zijns gheschepen zijn. Ende dit exemplaris of patroon heedt Plato tGodlike beilde oft ydee zijnde.
- 'De tijd,' also quarto Ethicorum staet, 'es de mate des omme-
- 25 loops des hemels na voren ende achter'; ofte eene wandelbaer ghe-

-
2. nes: = 'ne es'; properlic: in eigenlijke zin.
 6. na doordene van naturen: volgens natuurlijke volgorde.
 7. overmids dat: aangezien.
 9. ghemeenlic: gewoonlijk.
 10. ghewerken: werkingen; die begripen: inkongruente zin, het onderwerp van begripen is een in onse maniere verborgen 'wij'.
 12. daer gheschiet: op basis waarvan gebeurt.
 13. diese: se verwijst terug naar de dijnc; besnijdt: bepaalt; maecsele: vorm, uiterlijk.
 15. uteghedaen: uitgezonderd, behalve.
 19. exemplaris ofte patroon: beeld of model.
 21. wat: enige.
 24. Ethicorum: lees: 'Polithicorum', Aristoteles, *Politica*, IV.11. (219b.1-3, en 220a.25-27).
 25. wandelbaer gheduermesse: veranderlijke duur.

- 1 duernesse des ommeloops des hemels vanden oosten ten westen; ofte
eene spacie ende gheduernesse die metter weereid beghan; ofte eene
mate des blivens ende verandrens der tijdljker dijnghen; -maer
eewicheit es eene staende gheduericheit, al tsamen onverscheedelic,
5 gheene verandertheit hebbende alsheels, ende es de mate der vast
staender gheduericheit Gods, na welke Hij cause es vanden tijde die,
also de Philosophe seit, 'der eewicheit volghet zo hij naest can.'
Ghelijc God bij Zijnen wesene cause es dat wij in wesene zijn, en-
de bij Zijner goetheit cause van allen goede -'wat eist,' seit dA-
10 postole, 'dat wij niet ontfaen hebben?'-, also es Hij ooc bij Zij-
nen gheduerne cause van onsen gheduerne; ende ghelijc de dijnghen
die onhendelic zijn, wesen hebben uter eewigher, ghestaender ghe-
duericheit Gods, also hebben ooc de tijdljke, broosche dijnghen
een broosch, onvergankelic wesen, sprutende uter brooscher onver-
15 gankelicheit des tijds.
Ende als deerste Schepper, God, ansach dat de tijdljke, vlietende
dijnghen Zijner standigher eewicheit niet gheliken, noch ghevol-
ghen consten, zo schiep Hij om tgoede der zelve dijnghen de mate
des tijds, bij welker zij voorwaert gheleedt zouden werden ende
20 ghedueren hebben na hare maniere, also of ghelijc donhendelijke
dijn/ghen vanden eewighen hare staende ghedueren nemen.
Dwesen des tijds es wandelic of ganghelic, want zijne deelen ofte
leden nemmermeer tsamen commen, te wetene: voorledentheit, jeghe-
wordicheit, ende toecommenheit, dwelke zijne drie deelen ofte le-
25 den zijn. Dese ne vergadren nemmermeer, maer zijn onderketent en-

159.r.a.

-
2. *spacie*: tijdsruimte.
4. *staende gheduericheit*: vaststaande bestendigheid; *al tsamen onverscheedelic*: helemaal ondeelbaar.
5. *alsheels* (met ontkenning): volstrekt.
7. *De Philosophe*: Aristoteles, *De Caelo*, I.9. (279a.25-35) (?); *naest*: zo dicht mogelijk bij.
9. *dApostole*: Paulus in I. Korinthe 4:7; *ontfaen*: ontvangen.
11. *gheduerne*: duur.
13. *broosch*: broos, zwak;
14. *onvergankelic, onvergankelicheit*: Lees: 'vergankelic', 'vergankelicheit'.
16. *vlietende*: stromende, vloeiende.
19. *gheleedt*: geleid, gebracht.
22. *ganghelic*: vergankelijk.
25. *vergadren*: verenigen zich; *onderketent*: verbonden.

1 de gecoppelt met eenen pointe van nu; -maer alle dleven ende dwesen der eewicheit Gods es tsamen ghevought.

Anaxagoras zeit 'dat dallereerste ende upperste Intelligencie ende verstandele Nature, onroerlic zijnde, alle dijnghe Selve bestieren moet ende dat Zou, over de dijnghe ghebod hebbende, met hemneden onghemanghelt es', want, up dat Zou Selve roerlic ware, zo zoudemen onder de roerlicheden zönder hende procederen moeten, ende de ghemeentocht der weereld niet dan een dolen ofte sneven wesen. Dus moet alle roerlicheit ofte wendelicheit van einighen fundamente comen dat van zelves vast ende onroerlic es, ende stede houdt, ghelijc int wiel de naghel of axe doet; want draeydet al, het moeste doch sneven.

Onse text na dLatijn seit hier dat 'bijden bevele' ofte 'ghebo-
de' Gods alle dijnghe voortcomen zijn; niet dat God int schep-
pen ofte maken der creaturen einige pijn ofte perse den dijnghe dede ofte doet, maer met dat Hijse ghebood ofte zeide te zijne, zo waren ende worden zij ghemaect (also Genesis primo staet), want als Hij ghebood ende zeide: 'De lucht zij', zou was ter stond, ende also vanden hemelen ende allen andren creaturen. Ende van dat
20 Hij den hemel schiep, zo stelde Hijne ter stond in lope ende schiepen ofte maecten wendelic, ende van doe began de tijd den ommeloop des hemels meten. De hemel was dan in loope gheschepen ende de tijd met zijnen ommeloop.

In primo Tymeit zeit Plato 'dat de weereld metter eewicheit gheene ghelijcheit noch gheselschap hadde. Ende daerom na de ghelijke-

-
6. *hemneden*: ze, nl. de dingen (-nede als vrouwelijk aangevend achtervoegsel?).
 7. *procederen*: voortgaan, verder gaan.
 8. *ghemeentocht*: gemeenschap; *dolen*: dwalen; *sneven*: struikelen, vallen.
 9. *wendelicheit*: veranderlijkheid, draaibaarheid; *stede houdt*: op zijn plaats blijft.
 12. *moeste doch*: zou toch moeten.
 15. *pijn ofte perse*: inspanning of druk.
 16. *met dat*: op hetzelfde ogenblik dat.
 17. *Genesis primo*: m.n. Genesis, 1:3, 1:6.
 20. *Hijne*: zie G. 2.14.
 21. *van doe*: van toen af aan; *den ommeloop meten*: de omloop af meten.
 24. *Plato*: In: *Timeaus* 37D6-38A10 (*Calc.* p.30. r. 1-13).
 25. *ghelijcheit noch gheselschap*: overeenkomst noch verbondenheid; *na de ghe-lijkenesse*: naar het beeld.

- 1 nesse der ewicheit die standich es, maecte God eene crupende of-
 te voor/waert sliderende gheduericheit die huren ende wijlen, dach
 ende nacht, ende jare behelst ende meedt, ende die voor de weereld
 nye en waren, te wile dat ewicheit nochtan in wesene was; maer de
 5 weereld, ghemaect zijnde, zo ordonneerde Hijse te wesene, zonder-
 linghe den tijd, den welken Hij metten scheppene ende lopene der
 hemelen ende niet up hemselves schiep. Ende van zijnen eersten an-
 beghinne vielen in hem deelen ende leden, want tpoint, daer hij
 inne gheschepen was, ne voorcomt, noch ne achterhaelt hij als na
 10 den beghinne nemmermeer. Ende dbeghin des tijds ne vergadert met
 sijnen leden nemmer. Inden tijde dan vallen joncheit ende oudde,
 ghistren, heden, ende morghen; maer/ tghedueren der ewicheit es
 zonder lede ofte deele, ofte zonder einich verandren alsheels. Ende
 daeromme ne vallen inder ewicheit noch ghistren, noch heden, noch
 15 dach, noch nacht, zo ne doet morghen, noch overmorghe, etc.'

Vort seit de text aldus: "O, Du Heere supple die dese weereld
 met ewigher redene bestiers ofte redelic bij Dijnre ewigher
 voordachticheit; ende die met Dijnen bevelen ofte Godliken woorden
 den tijd gheschepen hebs ter ghelijke ofte achtervolghe der
 20 ewicheit; die in Dij Selven onroerlic ende onveranderlic bes,
 Beghinsele ende Oorspronc van aller roerlicheit, -wilt onsen
 Boecio te hulpe comen ende bijstandich wesen in ziner nood."
 Up dwelke men noteren zal dat God in Ziner naturen eenparich es,
 onroerlic ende onverwandelic, over al de weereld evenmachtich,
 25 ende jeghewoordich in hemele, in aerde, ende in de helle, zon-

-
1. *standich*: bestendig; *crupende ofte voor waert sliderende*: langzaam voortgaande of voortkruipende.
 2. *wijlen*: uren.
 4. *te wile dat*: terwijl; *nochtan*: echter.
 5. *(Hij)se*: nl. huren t/m jare; *zonderlinghe*: in het bijzonder.
 6. *metten*: samen met, tegelijk met.
 8. *vielen*: kwamen er, waren er.
 9. *vooremt*: voorkomt, komt vooruit, komt tevoor; *als na den beghinne*: na het begin.
 19. *ter ghelijke ofte achtervolghe*: naar het beeld of in navolging van.
 22. *bijstandich*: behulpzaam.
 23. *eenparigh*: bestendig.
 24. *over al de weereld evenmachtig*: gelijk van macht over de hele wereld.

- 1 der begin ende hende, ende sulc, dat Zine almogentheit van gheen-
 5 ner creaturen begripelic, noch uitsprekelic es. Also Johannes Sa-
 racenus in Libro de Celesti Ierarchia zeit, ende insghelijcs Theo-
 sephus, 'zo zijnt drie manieren van roeringhen ofte roerlichen-
 10 Gods, te wetene: eene rechte, eene crome, ende eene derde rond.
 De rechte es dat ontbughelijke uuvloeyen ende voortcommen van al-
 len creaturen uten ewighen ghedochten Gods. Dat crome ofte bu-
 ghende roeren Gods es de voortganc aller vruchten die van Hem com-
 men. De ronde es dwederomme keeren der creaturen tot Hem als tot
 15 haren eersten anbeginne.'

Ende de text zeit wel 'onroerlic zijnde', want anders sonder hen-
 de deene nature dandre jaghen zoude. Ende daeromme staet octavo
 Phisicorum 'dat een upperste ende een eerste Roerer wesen moet
 die Zelve, onroerlic zijnde, alle dijnc bestiert, want ware Hij
 15 deerste niet, zo moeste voor Hem een ander wesen, etc.' Ende hier-
 omme es aardrijc onroerlic ende vast, ende als een onroerlic fon-
 dament alle des loops der hemelen ende der nederster creaturen,
 ende heeft hem ghelijc de naghele inden wiele ofte als eene axe,
 daer dwiel omme draeyt.

- 20 Ende bij dat de text zeit 'roers al dat leeft' ne zalmen niet
 verstaen dat properlic de ziele in haerselven roerlic zij, want-
 men tghoont bet roerlic heedt, dat deele ofte sticken ofte leden
 heeft, also octavo Polithicorum blijct. Ofte God roert alle le-
 vende dijnghe in t gheheele, ofte na hare leden, ofte in partien;
 25 ende aldus es aardrijc wel gheroert, wantmen den eenen deel der

-
2. Johannes Saracenus: ?
 3. Theosephus: ?
 6. ontbughelijke uuvloeyen: onbuigbaar naar buiten stromen.
 8. vruchten: voortbrengselen.
 11. wel: terecht.
 13. Phisicorum: Aristoteles, *Physica*, VIII.5. (257a.26-32, en 6.(259b.23-32).
 17. alle des loops der hemelen: van de gehele hemelloop. (Zie van Loey (1969).
 § 40.)
 18. heeft hem: gedraagt zich.
 22. bet: eerder, liever; sticken: delen.
 23. Polithicorum: Lees: 'Phisicorum' (?), Aristoteles, *Physica*, VIII.5. (2 7b
 1-3).
 24. partien: delen.
 25. wel: nl. i.t.t. r.15-19.; wantmen roert: want wordt bewogen.

-159.v.a.

- 1 aerde wel roert, of bij haerselven, of bij accidente. Aldus werdt
ooc de ziele gheroert na den lichame, daer zou in es, ofte na den
wesene dat zou met hem heeft, te wetene: vander eener stede ter
andre, als inden lichaem zijnde; ende vander/ eener tijd ter andre.
5 Ende dit was lichte de meeninghe van Platone.

Quem non externe pepulerunt fingere cause
Materie fluitantis opus, verum insita summi

Niet vreimders Dij eerst bedwonghen heeft
Alle dijnc te maken, maer eyghen deught.

- 10 Hier tast Philosophie de cause finael der scheppenesse der we-
reld. Of zou segghen wilde: "Du hebs, o Heere, uut Dijner goetheit
ende deught de weereld gheschepen zonder toe betrocken ofte bedwon-
ghen tsijne bij einigher uwendigher dijnc alsheels. Ende Dijne
goetheit es zo groot gheweest datter alle haet ende nijd uut ver-
15 bannen zijn."
Dus de goetheit ende de minne Gods die Hij bij gheenen nide al-
leene besitten wilde, zijn de cause finael des makens der weereld.
'Ooc goetheit ende minne' (alzo Augustinus zeit) 'maken alle dijnc
ghemeene.' Dus heeft God de weereld omme den meinsche gheschepen,
20 den lichame omme de ziele, de ziele om hemselven, ende 'zonderlin-
ghe,' alzo Augustinus zeit, 'omme dat de ziele haren Schepper min-
nen zoude, minnende besitten, besittende Zijns ghebruken; welker

-
10. *tast*: roert aan, houdt zich bezig met
12. *betrocken*: verlost, verleid; *zonder toe* *alsheels*: zonder er ook
maar toe
14. *nijd*: afgunst.
18. *Augustinus*: ?
19. *ghemeene*: gemeenschappelijk; *omme*: omwille van.
20. *zonderlinghe*: in het bijzonder, vooral.
21. *omme dat*: opdat.
22. *besitten*: bezitten, ervarend in zich opgenomen hebben; *Zijns ghebruken*:
van Hem genieten.

- 1 ziele alle creaturen onder de cappe of hulle des hemels wezende,
te dienste staen, als zonne, mane, sterren, vier, lucht, water,
aerde, ande al dats es.'
- Ende sluudt aldus: 'O, Heere, Schepper ende Maker der weereld, heb-
- 5 Dij omme den sterveliken, brooschen lichame zo grote dijnc ghe-
maect ende hem also vele goeds ghedaen, hoe groot werden dan de
ghiften die Du noch Dinen beminders gheven suls? HebsTu ons inden
kaerker deser ellende zo vele ghejonnen, wat zaltu dan in Dijnen
palayse doen? Zijn Dijne ghiften zo groot ende goet die Du hier
- 10 bij daghe ende bij nachte deels, niet alleene den goeden, maer ooc
den quaden, och, ende hoe groot werden zij dan, die Du Dijnen ver-
coren noch gheven suls? GheefsTu dusdane vrucht in desen dale van
tranen, wat zaltu inden daghe Dijner brulocht gheven? Maer, want
Du, Heere, groot bes ende hoghe, zo zijn Dine ghiften Dij wel ghe-
- 15 lijc.
- Du bes, o Heere, Loon der ghoneer die U dienen, ende daeromme, ghe-
lijc het gheene tijd es, moment, noch huere dat ic Dijner ghiften
niet ghebruke,/ also en zalt ooc billics gheen tijd wesen, ic en
zal Dij minnen ende ghedijncken.'
- 159.v.b.
- 20 Einighe stellen hier na de leere van Platone dat God in den be-
ghinne der weereld alle vier delementen confuus ende donckre maec-
te of onverscheeden, zonder ordene die schiep, ende zonder specia-
le stede, ghelijc of inden beghinne aerde, water, lucht, ende vier
over een ghetoghen hadden gheweest, zonder ordene of regule. Ende
- 25 sulke confusie ende awijse heeten zij 'chaos Platonicum', hem fon-

-
1. *cappe of hulle des hemels*: uitpansel.
 3. *ande al dats es*: en al wat is.
 4. *sluudt*: (be)sluit, konkludeert; of: het (i.c. de tekst van Augustinus luidt (?)).
 5. *zo grote dijnc*: zo iets groots.
 8. *ghejonnen*: vergund, geschonken.
 11. *vercoren*: uitverkoren.
 12. *vrucht*: vreugde.
 13. *brulocht*: bruiloft.
 19. *ghedijncken*: gedachtig zijn.
 21. *confuus*: verward, niet geordend.
 22. *onverscheeden*: niet onderscheiden; *die*: nl. *delementen*.
 24. *over een ghetoghen*: bijeen/opeen getrokken; *regule*: regel.
 25. *awijse*: verwarring, gebrek aan harmonie.

1 derende up tghoont datter Plato in Tymeo van scrijft, daer hij stelt
 'dat God alle lichamelike, sienlike dijnghe, met drustegher ende im-
 portuner roerlicheit vlietende ende nemmer rustende, uter ongheordi-
 neirdder, vlietender confusie ende mixtie ofte minghelinghe in onder-
 5 scheede of ordene eerstwaerf brochte', ende segghen dat God ant or-
 donneren vander selver confusie Zijne moghentheit, goetheit ende wijs-
 heit tooghde. Ende dit schijnt Ovidius willende, Methamorphoses primo,
 daer hij stelt 'dat voor de weereld over al een ghelijc ende selve
 anghesichte der naturen was ende dat tsaed aller creaturen lagh in
 10 gheschille.'

Ende dat Plato zeit 'dat Gdd uut eener onbestierder ofte ongheordi-
 neirder vlietinghe delementen in ordene stelde', daer bij en zalmen
 niet verstaen dat zij ye ongheordineert waren, -want gheen dijnc,
 tijd, noch stede ongheordineert oft ontreggelt wesen mach, overmids
 15 dat God Selve alle dijnc bestiert-, maer ghelijc dat zij noch zijn,
 al waren sij eerst gheordonneert, want na dat de aerde als zwaer
 neder waert wille, ende tvier up waert als licht. Hadde God den ee-
 nen ende den andren dese stede niet ghegheven, zo hadder wat onghe-
 ordonneertheden in vallen moghen. Of men zaelt verstaen dat Hij
 20 delementen die na hare qualiteiten contrarie zijn, in sulken ghe-
 schille niet laten wilde, -ja, in sulken gheschille ende onghe-
 ordineertheden als tusschen hemlieden hadden moghen wesen, hadde
 Hijt niet voorsien ende elc heurer tsijner begheirder plaetse ghe-
 stelt-; dus paysdij tgheschil niet datter was, maer datter hadde
 25 moghen wesen, hadde Hijt niet voorsien.

-
1. *hem fonderende up tghoont dat*: terwijl zij zich baseren op wat.
 Plato: In: *Timeaus*, 30A2-30A5 (*Calc.* p.22. r.23. - p.23. r.2.)
 2. *sienlike*: zichtbare; *drustigher*: onstuimig; *importuner*: ontoegankelijk.
 4. *ongheordineirdder*: ongeordende; *in brochte*: allereerst van elkaar onderscheidde en tot orde bracht.
 5. *ant ordonneren tooghde*: aan het ordenen liet zien.
 7. *Ovidius*: In: Ovidius, *Metamorphoses* I. 5-9.
 9. *tsaed lagh in gheschille*: het zaad in tweedracht was.
 12. *vlietinghe*: het vloeien, het stromen.
 13. *ye*: ooit.
 - 15.-17. *maer ghelijc licht*: (Wat Plato zegt mag niet worden geïnterpreteerd als dat de elementen ooit ongeordend waren,) maar als wat zij (nu) nog zijn, ook al zouden zij in den beginne geordend zijn, want dienovereenkomstig wil de aarde als zwaar omhoog, en het vuur omhoog als licht.
 19. *zaelt*: kan het (nl. de tekst van Plato).
 20. *na hare qualiteiten contrarie*: naar hun hoedanigheden tegenovergesteld.
 22. *hemlieden* nl. *delementen*.
 23. *elc heurer tsijner begheirder plaetse*: elk van hen op de door hem verlangde plaats. 24. *paysdij*: verzoende Hij.

- 1 Andre segghen dat dese vlietende ende vloeyende materie der weereld
niet anders es dan deerste materie van aller dijnc die einighe 'moeder'
heeten, andre 'voestre', de derde 'yle', de vierde 'den schoot
van aller generacien ende corrupcien', andre 'stede' of 'plaetse',
5 andre 'yle', 'wilderness', of 'noodsakelicheit', ende segghen dat
zou gheweest es van eewicheden. Ende spreken de philosophen daer af
diverschelic, alst wel libro primo Phisicorum blijkt. Augustinus super
primo Genesis zeit 'datmen bijden hemelen verstaen mach de vorme
ende beilde, of de schoonheit van allen verstandelen creaturen, of
160.r.a. 10 de naturen die gheeste/lic ende niet lichamelic zijn; ende bijder
aerde de materie van aller lichameliker dijnc', te wetene: deerste
materie die 'yle' of 'silva' gheheeten es, der welker men wel toescri-
ven mach tghoont dat Moyses, Symachus, Jheronimus ende andre
vander aerden stellen, te wetene: dat zou onsienlic, ydele, ende
15 ongheschepen was, of onghechiert. Dese eerste materie, yle, was
onsienlic, onbesneden, ende es moeder van aller lichameliker dijnc,
ende quam maeght ter weereld zonder einighen man, dats zonder einighe
beilde, vorme, ofte figure, eer zou supple metter hand Gods besneden
werdt. Zou quam dan ter weereld naect ende onghechiert,
20 ydel, wilt, ende onghetempt, abel, ende ghestelt omme alle figure
ende vorme tontfane, mids welker figure ende vorme zou ter kennessen
ende tamheden commen es; ende es wel 'ydel' gheseit, bij dat
een ydel dijnc bereid es tontfane zo wat mer in doen ofte legghen
wille. Zou es ooc 'ydele' ghezeit, omme dat zou van zelves lettelt
25 crachten heeft, anders dan ontfanghen ende ghedoghen. Zou es ooc

-
3. *voestre*: voedster, min; *yle*: Grieks "hylē" : materie.
6. *spreken daer af diverschelic*: spreken daar verschillend over.
7. *Physicorum*: Aristoteles, *Physica* I, m.n. 3-9.
Augustinus: In: *De Genesis ad litteram*, I. 1,3. (Migne, *Patr. lat.* 34, kol. 247).
9. *verstandelen*: rationele.
12. *silva*: Lat.: bos, woud. (Cf. G. 14.5. *wilderness*).
14. *ydele*: leeg.
15. *ongheschepen*: ongeschapen; *onghechiert*: ongesierd, ongetooid.
16. *onbesneden*: onbewerkt; *aller*: ieder, elk.
20. *abel, ende ghestelt*: geschikt, en erop ingesteld.
21. *tontfane*: te ontvangen; *mids welker figure*: door welke figuur.
22. *bij dat*: omdat.
23. *mer*: men er.
24. *van zelves*: van zichzelf; *lettelt crachten anders dan*: weinig andere vermogens dan

- 1 'rau' gheseit ende 'onbesneden', om dat zou abel es ende bereid
om alle besnidende vorme in haer te ghedoghene ende laten werke-
ne, ende staet tot aller vorme ghereid, ghelijc een meuru was doet
tot aller figure diemer in steken oft drucken wille. In ii. Phisi-
5 corum staet van haer ghescreven 'dat zou met gheener eener vorme,
hoe edel of goet zou zij, te vreden staet', maer zou begheirt
nieuwe ende nieuwe altyds, also de man doet dwijf of dwijf den
man; ende alle de nieuheit of verandertheit die inden meinsche
valt, comt meest van haren weggen toe.
- 10 Zou es hier in den text 'vlietende' ende ooc 'veranderlick' ghe-
seit; niet dat zou in haers selves nature verandert, maer omme
dat alle manieren van verandertheden omtrent hare gheschien, ghe-
lijc twas uter diverscheit vander prentten diemer in druct, in
zijner naturen niet en verandert. Ende omme dat zou onghestadelic
15 altyds nieuwe ende nieuwe vormen begheirt, zo es zou 'vlietende'
gheseit, ende slacht fortunen die lettelt ofte gheen ghedueren heeft;
ofte es 'vlietende' gheseit, omme tverkeere ende tverandren der
elementen ende der qualiteten die zou ontfaet, want delementen
deeen vanden andren commen: de aerde, dinne ende subtijle ghe-
20 maect zijnde, werdt watre; ende dwater, verdict, werdt aerde of-
te slijc. Dwater, veredelt ende verdint, werdt lucht ofte wolke,
alsomen daghelics merken mach an den doom die uter aerden slaet.
De lucht, ghepuert ende veredelt, werdt vier. Tvier, verdict, we-
deromme lucht. De lucht, verdict, watre; ende dwater, verdict,
25 werdt aerdrijc, also ghij ziet dat slijc, verdrooght, harde aerde

1. rau: ruw, onbewerkt.

3. staet ghereid: staat open voor; meuru: a. znw. moot, stukje;
b. bnw. zacht.

4. Phisicorum: Aristoteles, *Physica*, II.2. (194b.11-12.)

11. in haers selves nature: in haar eigen aard.

12. omtrent: met betrekking tot.

13. prentten: vormen.

14. onghestadelic: onrustig, gejaagd.

16. slacht fortunien: lijkt op het lot (Fortuna); lettelt ofte gheen ghedueren
weinig of geen rust/bestendigheid.

19. dinne ende subtijle: dun en fijn.

22. doom: damp, wasem.

23. ghepuert ende veredelt: gezuiverd en verfijnd.

1 werdt.
 160.r.b. Ende ghij sult weten dat in al dit verandren de/ materie ende stof-
 fe der vier elementen eens of eene selve blijft in hare nature,
 want de verandringhe diere in gheschiet, comt bijden vier qualitei-
 5 den toe, als zijn hitte, drooghte, coudheit, ende vuchticheit. Bij
 desen gheschiet onder de lichamelijke dijnghen alle de verandringhe
 diemer inne vindt. Ende van deser materien der elementen werden al-
 le lichamelijke dijnghen voort ghebrocht, de welke in hare ontmaken
 ende corrumperen wederomme in de vier elementen keeren. De meinsche
 10 neemt zijnen lichame vander aerden; de ziele van Gode. Tsaed, daer
 de lichame van comt, es slijc ofte aerde. De wacheden die inden li-
 chame zijn, commen vanden watre, zijn verademen ende verluchten van-
 der lucht, ende zine hitte vanden viere; ende wederomme, als hij
 sterft, zo werdet tvleesch aerde, de wacheden water, zijne levende
 15 gheest ende hitte verkeerren in viere ofte luchte. Ende in al dit
 verandren zo blijft de rechte materie eens onder al de voorseide
 verandertheden ende ne verschilt nictemeer dan doet de grond van
 eener riviere omme diverscheit vanden watre diere over lopen. De
 grond blijft immer ghelijc ende eens; zo doet dwas dat diversche
 20 figuren ofte prentten ontfaet.

Item Plato in zijnen bouc, de Tymeo, zeit aldus: 'Vraeghdij waer-
 omme de Scheppere ende Smedre van allen creaturen dit weirlike ghe-
 stichte gheschepen heift ofte willen maken? Ic andwoorde,' (seit
 hij) 'omme dat Hij goet was ende de Allerbeste, ende dat vanden
 25 Allerbesten alle haet ende nijd ghebannen es. Ende daeromme wilde

-
- 3. eens: eender.
 - 4. diere: die er; *comt bijden* toe: wordt veroorzaakt door
 - 8. ontmaken: ontbinden, oplossen.
 - 10. neemt: krijgt van, ontleent aan.
 - 11. wacheden: vochten.
 - 14. werdet: wordt.
 - 16. de rechte materie, nl. de "prima materia", *deerste materie*.
 - 17. nictemeer dan: even weinig als.
 - 18. omme: m.b.t., t.o.v., vanwege
 - 21. Plato: In: *Timeaus*, 29D6-30A2 (*Calc.* p.22. r. 17-22.)
 - 22. weirlike ghestichte: werelds bouwwerk.
 - 24. dat: omdat.

- 1 Hij de dijnghen Hem ghelijkende maken in also verren alst haer nature verdraghen mochte. Ende eist' (zeit hij) 'dat yemand den wille Gods een versekert beghin ende oorspronc van allen dijnghen stelt, ic zal consenteren dat hij rechtelic meent. Ende want Hij
- 5 wilde dat alle creaturen Ziner goetheit deelzaam wezen zouden, zo ne wilde Hij niet dat einighe quaetheit in de weereld ware.' Ghij hebt hier dan merkelic dat de goetheit Gods de cause des scheppens der weereld es. Ende dit mach blijken bij dien, dat voor de weereld inder eewicheit gheen dijnc was buten Gode, ofte anders niets niet
- 10 dan God alleine, ofte die God Selve niet en was.
- Ende einighe vraghen hier ute: na dadt gheene uitwendighe dijnc inder eewicheit voor de weereld was, hoe dat toe quam dat God uut eewicheden de weereld niet en schiep, maer zo langhe voorhilt, eer Hijze maecte ende Zijne goetheit te werke stelde? Te deser vraghen
- 15 ende ghelijken die alle meinschelijken begripen onthoghen, ne dient gheen andwoordde alsheels, zonder datmen lichte segghen mach Gods wille ende ghelieven sulc zijnde gheweest. Vraeghtmen waeromme Hijt wilde, zo/ ne dienter gheene solucie toe ende es de vraghe alte curieus, wantmen lettet yemande de cause zijns willen te vraghene
- 20 pleeght. Ende de cause des willen es zonder cause, overmids dat wille in den meinsche up alle de crachten des lichamen presideert, ende zijns ne steltmen gheene cause altoos dan een goet ghelieven of een goet behaghen zijns. Wie zal eenen sterveliken prinche vraghen waeromme of bij wat redenen hij den eenen voor den andren verkiest,
- 25 ende den eenen voorsiet, den andren niet, dies lichte weerdigher in-

160.v.a.

-
1. *in also verren alst*: voor zover als.
 2. *eist*: is het.
 3. *versekert*: vast.
 4. *stelt*: toeschrijft aan; *consenteren*: erin toestemmen.
 7. *merkelic*: opmerkelijk, klaarblijkelijk, duidelijk.
 8. *bij dien, dat*: daaruit, dat; daardoor, dat.
 9. *anders niets niet*: volstrekt niets anders.
 10. *die*: terugverwijzend naar *dijnc*.
 11. *na dadt*: naardien dat, naar het gegeven dat.
 12. *hoe dat toe quam*: hoe het kwam dat; wat er de oorzaak van was dat.
 13. *voorhilt*: voor zich hield.
 15. *alle onthoghen*: alle menselijke begrip te boven gaan.
 16. *zonder dat*: behalve dat, maar alleen; *lichte*: misschien, eenvoudig.
 17. *ghelieven*: wensen, willen, welbehagen.
 18. *solucie*: oplossing.
 21. *up presideert*: de leiding heeft over.
 22. *zijns nl. wille; altoos (+ ontkenning)*: volstrekt geen, in geen geval en
 23. *prinche*: vorst, koning, hoofd.
 24. *bij wat redenen*: om welke reden, waarom; *voor verkiest*: verkiest boven; *voorsiet*: zich de moeite geeft voor.

- 1 der waarheit es? Men ne zal dan na den wille Gods niet gronden,
 noch Zijns willen eenighe cause vraghen, want Zijnen wille voor
 wet ghehouden es. Ende segdij na dien dat God de weereld inden
 puncte, daer Hijse in stelde, scheppen wilde ende Hij te voren
 5 dat niet en wilde, zo moeste Hij veranderen Zijnen wille, andwoor-
 de dat God uut eewicheden hadde, heift, ende eewelic zal hebben
 eenen zelven, ghestaden, onveranderliken wille ende sulken als Hij
 hadde, doe Hij allereerst de weereld schiep; of ghij moghet segghen
 dat voor tscheppen der weereld gheen tijd, noch gheen veranderen was,
 10 ende mids dien noch voren, noch na, want voren ende na twee deelen
 des tijds zijn die zelve noch niet gheschepen was, want voor den
 tijd ne was gheen tijd, maer eewicheit, in de welke gheen voren
 noch achter en valt. Ende metten scheppene of metten gheschiene der
 dijnghen ne veranderde Gods wille niet, nictemeer dan een spiegel
 15 verandert, met dat hij diversche beilden ontfaet; tglas ne blijft
 in zijner naturen een. Aldus metten voorcommene der dijnghen ende
 met haren beghinne inden pointe, daer zij inne beghonsten, ende
 niet spadigher, noch eer, daer mede en verandert twint de wille
 Gods.
 20 Ende dusdane vraghe zal lettelyc yemand stellen, wel bedocht. Ende
 daeromme zeitmen noch onderwijlen dat een zot meer vraghen zoude
 dan zeven wijse andwoorden connen, ende eldre dat taller vraghe
 gheene andwoorde en dient; te grote subtylheit es int rechte ver-
 boden. Salomon seit 'dat hij bloed leust, zo wie zijn neuse te
 25 zeere perst.'

-
- 17.25. *dies es*: die het in werkelijkheid misschien meer waard is.
 3. *inden puncte stelde*: op het tijdstip, waarop Hij de wereld schiep.
 5. *andwoorde*: (dan) antwoord (ik)
 8. *doe*: toen; *allereerst*: in het allereerste begin.
 10. *mids dien*: daarom, tengevolge daarvan.
 14. *nichtemeer dan*: evenmin als.
 15. *met dat*: doordat.
 16. *voorcommene*: het zich voordoen, het verschijnen.
 18. *spadigher*: later; *en twint*: hoegenaamd niet.
 20. *wel bedocht*: weloverwogen.
 21. *noch onderwijlen*: nu en dan nog.
 23. *subtylheit*: scherpzinnigheid; *int rechte*: bepaald(elijk).
 24. *Salomon*: In: *Spreuken*, 30:33; *leust*: verliest.
 25. *perst*: drukt.

- 1 Dus blijkt hier dat God uut gheender vremder cause, maer uut Zij-
ner eewigher goetheit ende deught, de weereld allereerst gheschepen
heeft. Anders mochten ghemeeent hebben, hadde Hij alleene ghebleven
ende Zijne goetheit niet ghedeelt, dat Hij nijdich hadde gheweest
5 of dat Hijt uut einighen nijde ghelaten hadde, alzomen den ghenen
die goed ende gheluc over vloeyt, noch nijdich heedt, als hijt niet
en deelt, daer hij billics zoude.

160.v.b.

- Zijne goetheit heeft Hij dan diverschelic ghespreedt ende ghedeelt
over alle de weereld. Den eenen heeft Hij wesen, den an/dren wesen
10 ende leven, der derden wesen, leven, ende ghevoelen ghegheven, an-
dre verstantesse ende bekinnen, als den meinschen, andre redene en-
de bekennen zonder verdolen, als den inghelen ende den intelligen-
cien. Alle creaturen dan werden Zijner deught gheware, omme dat zi-
ne, die bekennende, minnen zouden, dancken ende loven, ende Hem uut
15 minnen navolghende, Zijner eewigher vreught ghebruken zouden. Dese
goetheit heeft Hij mildelic ghedeelt ende zonder bedwanc, ende es
ghebleven van aller vrechheit ende nijde verre. In der eewicheit en-
de voor tscheppen der weereld ne was gheene nature meer dan Hij en-
de mids dien niets niet vremders dattene ten scheppene der selver
20 bedwinghen mochte.
Ende want Hij dus mildelic ende ghenadelic Zijne goedertierheit
ghesturt heeft up de creaturen ende die uut hate ende nijde niet
wedertrocken, -welc wedertrecken een condicie der nidigher ende der
vreckes es-, zo wil Philosophie daer ute bewijzen ende concluderen
25 dat Hij haer schuldich es ooc te jonnen ende mildelic te consen-

-
4. *nijdich*: afgunstig, jaloers.
8. *diverschelic*: onderscheiden, verschillend; *ghespreedt*: verspreid.
11. *verstantesse ende bekinnen*: verstand en begrip.
12. *bekennen zonder verdolen*: begrip zonder dwaling.
13. *omme dat*: opdat; *sine*: zij Hem.
14. *die bekennende*: deze (deugd) inziende.
17. *vrechheit*: vrekigheid.
19. *niets niet*: helemaal niets; *dattene*: dat Hem.
23. *wedertrocken*: teruggetrokken; *een es*: een eigenschap van de afgun-
stige en jaloerse mens is.
25. *schuldich es*: verschuldigd is, moet; *jonnen*: (ver)gunnen.

- 1 teirne dat zou Hem bidt.
Anteclaudianus vi. staet: 'Wij hebben Dij, Fonteyne aller goeder-
tierheit, bekent, uter welker den strael van nijde Dine angheboor-
ne ghenade verbannen heeft.'
- 5 Ende want Plato, in zinen bouc Tymeo, dit hoghelic betooght ende
zonderlinghe stelt 'dat God ten beghinne hemel ende aerde van nieu-
ten schiep, alle dijnghe in ordene stelde die vlietende ofte zonder
ordene waren', alst ooc in Genesis blijkt, daer hijt lichte uut nam,
alzo Augustinus, libro octavo De Civite, capite xi., zeit. Zo es
- 10 hijs van Averroys ende andren begrepen die tselve willende weder-
legghen, argueren aldus: eist dat God einich dijnc gheschepen heeft
onvulmaect, onghedeghen, ende niet wel gheordonneert, zo volght em-
mer dattij cause ende zake es van ghebreke, ende bij consequente
van quade, want ongheordonneertheit ghebrec ende quaetheit es. Maer
- 15 deser argumente machmen lichte ontcommen, overmids dat het tweeran-
de ongheordonneertheden of ghebreken zijn: einighe dijnghe heeten
ghebreckelic ende ongheordonneirt die de vorme ende dmaecsel niet
hebben dat zij schuldich waren van hebbene, ende sulc ghebrec heb-
ben es quaet; andre zijnt die tharen eersten beghinne de vorme ende
- 20 dmaecsel niet hebben, noch al de perfectie ende vulmaectheit die zij
namaels hebben zullen, ende sulc ghebrec nes gheene quaetheit als-
heels, maer een derven ende ghebreken als na der tijd, ghelijc de
jonghe hondekins niet en zien dan ten neghensten daghe, ende dat
een jonghe kind tsijner gheboorte ter weereld niet vulwassen comt.
- 25 In deser onvulmaectheden ende ongheordonneertheden heift God meist

-
1. dat: datgene, wat; wat.
 2. Anteclaudianus: Alanus de Insulis, in: *Anticlaudianus* VI.6. (Migne, *Patr. lat.* 210., kol. 545 (nr. 384.))
 3. bekent: leren kennen; den strael van nijde is lijdend voorwerp.
 5. Plato: In: *Timeaus*, 30A2-30A6 (*Calo.* p.22. r.23. - p.23. r.2. (Zie hierboven G. 13.1.)); want: immers; hoghelic: op uitnemende wijze.
 6. zonderlinghe: in het bijzonder, uitdrukkelijk.
 8. Genesis: nl. *Genesis*, 1:1, en 1:2.
 9. Augustinus: In: *De Civitate Dei*, VIII.11. (Migne, *Patr. lat.* 41., kol. 235-236); *De Civite*: Lees: 'De Civitate'.
 10. begrepen: begrijpen, maar ook: weerleggen.
 12. onghedeghen: onvolkomen, zwak.
 13. dattij: dat Hij; zake: oorzaak.
 15. tweerande: tweeërlei.
 22. derven: missen, ontberen; als na der tijd: volgens de tijd.
 23. dat: nl. *ghelijc dat*
 25. meist: grotendeels, vooral, voornamelijk.

161.r.a. 1 alle lichamelike dijnc gheschepen; niet zij en had/den vanden be-
ghinne tghoont dat hem ghenouch was of dat tharer naturen diende,
hoe wel sij inde ghestande niet waren dat zij namaels wesen zullen,
ende dat en es gheen ghebrec van quade.

5 Forma boni livore carens, Tu cuncta superno
Ducis ab exemplo, pulchrum pulcherrimus Ipse
Mundum mente gerens similique ymagine formans.

Du hebs de weereld uut eewigher vreught
Ghevormet, schone na Dijn ghelijke
10 Uut hoghen exemplen vulcommelijke.

Hier ende inde twee naeste, volghende versen tast Philosophie de
formele cause des scheppens der weereld, also zou boven de finale
oft hendelike ghetast heift, segghende: "O, Heere, Du hebs dwerc
der vlietender of der vloyender, corruppeirlijker materien, etc.,
15 dats te zegghene dese weereld, gheschepen ende gevormet ter ghe-
lijkenessen des uppersten exempels, want Du, de Allerschoonste zijn-
de, hebs uut eewicheden de schone weereld in Dijn ghedochte ghedre-
ghen na dbeelde, van welken Du dese uitwendighe, schone gheschepen
hebs."

20 Dbeelde ende tghelijke van eenigher dijnc representeert ende tooght
de zelve, daer zou na gheschepen es, also naer als zou can, ghelijc
de zone den vader ende de dochter der moeder doet. Ende also es ooc

-
2. *hem ghenouch was*: hen voldeed; *tharer naturen diende*: tot hun aard be-
hoorde
3. *ghestande*: gesteldheid.
7. *ymagine*: Lees: 'in ymagine'.
12. *also*: zoals.
14. *vloyender* = *vloeyender*.
15. *gevormet* = *gevormet* (zgn. 'epanthetische' -n-. Zie: van Loey (1969).
§ 52.)
18. *schone* nl. *schone weereld*.
20. *tghelijke*: het beeld, de afbeelding; *representeert*: vertegenwoordigt;
tooght: toont, laat zien.
21. *de zelve, daer zou na*: dat, waarnaar zij; *also naer als*: zo goed als.

- 1 dese neder weereld een beelde ende ymage der verstandelijker we-
 reld die int Godlijke ghedochte rust. Ende al schijnt dit patroon
 na der uytwendicheit niet verchiert, noch schoone van eenighen beel-
 den of figuren, alzo duutwendighe weereld es, nochtan eist verstan-
 5 delic, onzienlic ende onuutsprekelic schone. Ende omme de schoon-
 heit ende verchierttheyt te beschrivene, ne waren alle creaturen niet
 ghenouch. Zou es sulc datse nye ooghe ghesien, nye oore ghehooren.
 noch herte wel overdijncken conste.
 Ende daeromme zeide Plato in Thymeo 'dat de Schepper der weereld
 10 alzo zwaer ende staerc of twivelic om vinden es, alst Hem, vonden
 zijnde, onmoghelic es ghenouch weirdegheleic utghesproken tziene.
 Es dan dbeelde van menigher creature in hemele in daerde zoo ghe-
 lieflic ende schone als wij sien, zo moet Hij wel schone ende ghe-
 lieflic wesen, daer alle dese schoonheit af commen es.' Alle borne
 15 es in de fonteyne claerst.

161.r.b.

- Alle Kerstine ende andre filosofhen, vanden anbeghinne der wee-
 reld sprekende, hebben twee weerelden ghe/stelt: een verstandelijke,
 beeldelijke weereld, ende een ghemaecte lichamelic. Deerste weereld
 es voor dandre gheweist van eewicheden ende ne heift gheen verschil
 20 van Gode, ende dit es de weereld der weerelden, maer dander weereld
 es de weereld der hemelen, der planeten, ende der elementen, ende
 der gheminghelder creaturen die vanden vier elementen commen zijn
 ende in een ghebrocht ter ghelijke vander upperster, eerster weereld.
 Ende beeldewijs of ghelijkerwijs was dese leste weereld in deerste,
 25 dats in Gode, ghelijc in tghedochte des wercmans de beelde der dijn-

-
1. *verstandelijker weereld*: Ideeënwereld.
 3. *na der uytwendicheit*: aan de buitenkant, wat betreft de buitenkant.
 4. *duutwendighe weereld*: de uiterlijke, empirische wereld, deze wereld.
 7. *datse*: se is lijdend voorwerp.
 9. *Plato*: In: *Timeaus*, 28C6-29A9 (*Calo*. p.21. r.11-23.).
 10. *zwaer ende staerc of twivelic*: zwaar en moeilijk of lastig; *vonden*: ge-
vonden.
 11. *ghenouch tziene*: met voldoende eerbied uitgesproken te worden.
 12. *in hemele*: bijwoordelijke bepaling bij *creature*.
 14. *borne*: bronwater.
 16. *Kerstine*: Christenen.
 17. *ghestelt*: gesproken over, beschreven.
 22. *gheminghelder*: gemengde.
 23. *in een ghebrocht*: (de andere wereld is) samengesteld; *ter ghelijke van*
naar het beeld van de, ter gelijkenis van de.
 24. *beeldewijs of ghelijkerwijs*: als beeld of afbeelding.

- 1 ghen rust die hij namaels maken wille. De beilde dan der ghemaec-
ter weereld uut eewicheden in Gode gheweist es ende werter ooc em-
mermeer. Ende ute dien patroone of beelde zijn ghesproten alle
creatures bij tijdliker ordene, bij waerften ende altemet, na den
5 loope der hemelen ende des tijds, ende na dat elc harer betaemt
ende voughelic es. Ende dit beelde Gods, als in Gode, es gheheeten
voordachticheit. Ende Augustinus, libro viii Questionum, questio-
ne septuagesimaprima, heitet 'ydee', segghende 'dat zelve Godlike
beelde niet anders es dan eene ongheschepene vorme ende redene der
10 dijnghen, de welke vorme ende redene in eenen eewighen state int
Godlike ghedochte rustende bliven. Ende hoe wel zij niet gheboren
zijn, noch nemmermeer faillieren zullen, na hemlieden eist noch-
tans al ghevormet ende ghemaect, ende al gheprendt zo wat ghe-
schiet in hemel ende aerde. Ende aldus zijn alle creatures bij re-
15 denen ende goeden bescheede ghemaect, ende de meinsche niet bijder
redenen oft omme derzelver redenen wille dat een coe oft paerd. En-
de dese redene ne mach' (zeit hij) 'niewers in anders dan int ghe-
dachte Gods rusten, want Hij gheen dijnc achtervolght, noch schaut,
noch merct voorder noch naerder dan in Hemzelven.
20 Eist dan dat de redenen van allen creatures die wesen zullen, int
Godlike ghedochte besloten zijn, zo moeten zij onveranderlic ende
eewich wesen. Ende daeromme zijn dese principale redenen, die Pla-
to 'ydee' of 'beelde' noumt, niet allein ydeen of beelden, maer
ooc zekere, warachtighe naturen die onveranderlic ende onberoerlic
25 bliven.'

2. *ende werter ooc emmermeer*: en zal er ook voor altijd zijn.

4. *bij waerften ende altemet*: door de volgorde van de tijd, soms, en nu en dan.

6. *voughelic*: passend betamelijk.

7. *Augustinus*: In: *De diversis quaestionibus LXXXIII*, I, quaestio xlvi (Migne, Patr. lat. 40, kol. 30.).

11. *rustende bliven*: blijven rusten.

13. *gheprendt*: geprent, gedrukt.

15. *bij goeden bescheede*: op rationele wijze.

16. *omme wille*: om dezelfde reden als; *dat een coe oft paerd*: als een koe of een paard gemaakt is.

17. *niewers in anders dan int*: nergens anders in dan in.

18. *achtervolght*: volgt.

19. *voorder noch naerder*: verderweg noch dichterbij.

23. *principale*: voornaamste, hoofd-.

1 Ende dese eewighe beilde, int Godlike ghedochte rustende, es ghe-
 heiten 'mundus architipus' of 'de wijsheit Gods', bij welker Hij
 alle dijnc gheschepen heift. 'Ab archos princeps et typos figura,
 quasi principalis figura mundi.'

5 De ghemaecte weereld es schone gheseit in drie manieren, te we-
 tene: in perfectien, in vormen, in loopen, in disposicien of in
 bestiere. -In perfectien bijder vulcomenheit der drie punten,
 daer alle dijnghe ghestand af hebben, als zijn: lingde, breidde,
 diepte of hoochde, alse primo Celi staet; ende ooc bijder perfec-

161.v.a. 10 tien van haren deelen/ of leden, also ghij in dit lied noch horen
 sult. -Zo es zou schone van vorme ende van maecsele, want rond,
 ende, also de Philosophe zeit, 'zo es de ronde figure onder alle
 andre figuren de allervulmaecste ende der Godliker beelden ghe-
 lijckst, int welke beghin noch hendsel es. Zou es schone na vul-
 15 maectheit van lope, want het lieflic es den loop des firmaments,
 der sterren, ende der planeten schauwen, bij welker ommeloop dach
 ende nacht gheschien, winter, zomer, haghel, snee, ghetidelic en-
 de al de verandertheden die wij zien, also wel der velde, der blou-
 men, der planten, der bomen, der vruchten, als anders van ghelijken
 20 diverschelic; tghesichte ooc der stiller zee, der velden, der bos-
 schen, der watren, der voghelen, der beesten, der creaturen. Al de-
 se schoonheden begrijpt dese weereld, omme dat de meinsche, die o-
 versiende ende merkende, inden daghe zijre ellenden Gode van allen
 bedancken zoude.
 25 Ooc seit Augustinus: 'Ende wat schoonhede es in dat vaderland, ende

6. *in disposicien of in bestiere*: wat betreft leiding of bestuur.

7. *In perfectien*: wat betreft volmaaktheid.

8. *ghestand af hebben*: hun gesteldheid van hebben, hun bestaan aan te dan e hebben.

9. *primo Celi*: Aristoteles, *De Caelo*, I.1. (268a.22-24.).

14. *hendsel = hendel*: einde.

17. *ghetidelic*: op gezette tijden.

18. *also wel als*: zowel als.

22. *begrijpt*: bevat.

23. *zijre ellenden*: van zijn ongeluk.

25. *Augustinus*: In: *Enarratio in Psalmum CXLVIII* (?) (Migne, *Patr. lat.* 37: 1946-1947.).

vaderland: nl. het hemels vaderland.

- 1 wat weilden es den meinsche daer voorhouden, als men int pelgrimage
 zoetheden ende schoonheden zo vele vindt? Tvrij eyghene land
 moet schone wel wesen, naer dat tpelgrimage zoo schone valt. Es'
 (seit hij) 'niet schone danghesichte der liefliker creaturen, der
 5 meinschen, der voghelen, ende der dieren, in dwelke, also de Pro-
 pheet tught, men billics hem verheughen zal ende Gode dancken;
 niet datmen der selver mesbruken zal, -al zijn zij alle omme ons
 ghemaect-, maer es redelic te verstane ende matelic. Zijn dan,
 seit hij, 'dese schone ende ghenoughelic, zo moeten de gheestelike,
 10 verstandele naturen die boven den schonen hemele zijn, te rechte
 wel schone ende ghenoughelic wesen.'
- Dese neder weereld es dan schone in haerselven ende in hare ghe-
 deele ende daer toe vanden Allerschoonsten commen. 'Ende tselve
 zoude zou bicants zwichende tughen', alzo Augustinus, xii. De Ci-
 15 vitate, capitulo iiii., seit: 'Zou nes,' seit hij, 'leeelic, noch
 onghedeghen omme der serpenten ende andre ontfigureerder dieren
 wille diemer inne vindt, noch omme der quaetheit wille diere in
 gheschiet, want de selve serpente ende andre onghedeghene dieren
 te menigher groter nutschap dienen als ter medicinen ende ghe-
 20 zondde der meinschen die emmer goet ende profitelic es.' Zij zuve-
 ren ooc ende purgieren de lucht van quaden humeuren, verbiten en-
 de vernielen menigherande ghedierte ende ander quic dat nozelic
 es, ende doen andersins in de ghemeentocht der weereld menighe vro-
 me, al en es zou ons niet cond. 'Ghelijc ooc,' seit hij, 'de zwarte
 25 te vaerwe die up haerselven niet schone en es, bider witter vaer-

-
1. es voorhouden: wordt vertoond, krijgt te zien, is beschoren.
 2. Tvrij eyghene land: het geheel vrije, onafhankelijke land.
 5. de Prophset: nl. *Jesajah*, 65:18 (?).
 8. maer matelic: maar dit moet met rede en mate worden opgevat.
 14. bicante: bijna; Augustinus: In: *De Civitate Dei*, XI, iv, 2. (Migne, *Patr. lat.* 41, kol. 319.)
 15. seit hij: Augustinus: idem, XI, xxii (Migne, *Patr. lat.* 41, kol. 335.)
 16. onghedeghen: misvormd, slecht; ontfigureerder: mismaakt.
 20. ghezondde: gezondheid.
 21. purgieren: reinigen; quaden humeuren: slechte vochten; verbiten: bijten dood.
 22. quic: (on)gedierte; nozelic: schadelijk.
 23. andersins: anders; vrome: voordeel, nut.
 24. al cond: al is ons dat ook niet bekend; seit hij: Augustinus: idem, XI, xxiii, 1 (Migne, *Patr. lat.* 41, kol. 336.).

161.v.b.

- 1 wen te pointe ghestelt, schone ende chierlike picture maect, also
 zijn ooc einige leelike ende onghedegheene creatures onder de ghe-/
 meentocht der weereld schone gherekent, hoe wel zij in hemzelven
 niet chierlic zijn.' Het en gheschiet ooc gheene quaetheit alsheils
 5 die niet tot eenighen profite dient.

- De meinsche dan 'microcosmus' of 'de nederste weereld' gheheiten
 es, gheschepen na tghelijke ende beilde Gods ende ooc na dbeelde
 der weereld. -Na dbeilde Gods, want ghelijc inden hemele een
 Prinche es ende een Heere, onder welken vele deelen ende lede
 10 zijn die van Hem houden, also es inden meinsche een siele als
 heere ghestelt die al den lichame gouverneirt. -Ende voort: ghe-
 lijc de weereld rond es, de hemelen ende planeten al des ghe-
 lijcs, also zijn ooc alle de leden des meinschen upt ronde ghe-
 maect diese wel besiet. Merct of thooft, de oghen ende andre
 15 leden des meinschen alle niet meist upt ronde vallen; ende also
 zouden met rechte de meinschen rond ende van goeder trauwen sijn.
 Plato in Tymeo scrijft vele vanden wesene der sielen der weereld,
 danof disputerende met Socrates, zinen meester, ende met twee
 van zinen discipulen, deen gheheiten Crisa, ende dander Hermo-
 20 crates.

- Dese Hermocrates, na toverlijden van Platone lesende in zine
 bouken, bevand hoe hij ghescreven hadde dat onse siele na dit
 leven tot eenen andren, beteren commen zoude, uut den welken en-
 de omme te gheringher daer te wesene, hij up eenen hoghen muer
 25 clam, ende willins van boven neder vallende, nam also hemzelven

-
1. *te pointe ghestelt*: in een goede verhouding gebracht met, op de juiste wijze gemengd.
 10. *van Hem houden*: in betrekking tot Hem staan.
 12. *al des ghelijcs*: en dergelijke.
 13. *upt ronde*: overeenkomstig, naar het ronde.
 14. *diese wel besiet*: voor degene die ze goed bekijkt.
 15. *niet vallen*: niet voornamelijk neerkomen op iets ronds.
 18. *danof*: daarover.
 19. *Crisa*, nl. Critias.
 23. *uut wesene*: uit dien hoofde en om er des te sneller te zijn.
 25. *willins*: opzettelijk, willens.

1 dlijf.

Perfectasque iubens perfectum absolvere partes.
 Tu numeris alimenta ligas, ut frigora flammis,
 Arida convenient liquidis, ne purior ygris
 5 Evolet aut mersas deducant pondera terras.

Zulc wilsTu wesen al hare deele,
 De elemente voughsTu gheheele,
 Tcoude ten heeten, theete ten couden,
 Zo dat zij gherechte reghel houden.

- 10 Hier tast Philosophie de materiael cause ende de principale lede
 der weereld, segghende: "Ic anroupe, Heere, over minen disciple
 Dijn ghenade die met Dinen bevele dese lichamelike, vulmaecte weer-
 reld van vulcommenen deelen of leden, te wete: vanden vier elemen-
 ten, gheschepen hebs, stellende hoe delementen ondervought ende ghe-
 15 ordent zijn, ende ghebonden met zekeren proporciën ende ghevough-
 ligheden, zo dat de ghone die coud zijn, metten heeten staen ende
 accorderen; de droghe metten natten. Ende Ghij hebt, o Heere, dat
 zoo bewaert, als dat tvier, dwelke licht ende veirdich es, niet ho-
 gher clemt dant hem betaemt, noch daerde, overmids haer zwaerheit,
 20 niet meer en daelt dant ooc behoort. Ende aldus houden zij alle ma-
 te ende ne versliten, noch vernielen als na der gheheelheit deen
 dander niet, maer houden/ eendracht ende minne tsamen."

162.r.a.

-
3. *alimenta*, nl. 'elementa'
 4. *ygris*: Lees: 'ygnis'.
 11. *disciple*: leerling.
 12. *die* verwijst terug naar *Heere*.
 14. *ondervought*: geordend.
 15. *ghevoughligheden*: evenredigheden, verhoudingen.
 16. *staen ende accorderen*: in betrekking staan en overeenstemmen met.
 18. *bewaert*: ten uitvoer gebracht; *veirdich*: vlug.
 20. *houden zij alle mate*: nemen zij iedere verhouding in acht.
 21. *als na der gheheelheit*: wat betreft hun eenheid.

- 1 Ende seit wel 'Zulc wilsTu wesen', dats schone ende vulmaect. De
Philosophe, v. Methaphysica, seit 'einighe dijnc vulmaect zijnde,
alsmen hare utwendelike gheine lede noch deele ghenemen can, of
als zou van al haren deelen ende leden vulcommen es.' Aldus es de
5 weereld vulmaect, want gheine grootheit buten der weereld es, daer
mense meerder of groter af maken mochte, etc. Item: 'Einighe dijn-
ghen zijn vulmaect gheseit na consten ofte crachten, ghelijc een
medecijn oft ander coonstenare in ziner coonsten ghein meerdren
heift, noch ghein ghebrec in ziner coonsten.' De dijnc heet ooc
10 vulmaect diemen deelen mach na grootte, lingden, ende diepten. En-
de also staet primo Celi 'dat de weereld van vulmaecten leden vul-
commen es, dats vanden vier elementen.' Men heet ooc de dijnc
vulmaect die machtich ende staerc es jeghen hare contrarie ende
wederzake. Ende also es de weereld vulmaect ende delementen mede,
15 want zij deen dandre na harer gheheelheit nemmermeer versliten,
noch corrumperen, want al mach dwater in luchte verkeerren etc.,
alst daghelics gheschiet, nochtan deen element ne werdt nemmer-
meer vanden andren ghanselic of alles vernielt. Al verkeert dwa-
ter teener stede in luchte, ter andre stede verkeert de lucht we-
20 deromme in watre, overmids dat hare generacien ende corrupcien
ringwijs gheschien. Men heet ooc enighe dijnc vulmaect, ter wel-
ker men gheinen graed van vulmaectheden meer ghevoughen mach, en-
de aldus alleine es God vulmaect.
Plato vraeght 'waeromme wij tghoont dat wij aerde heeten, meer aer-
25 de dan water heeten, naer datmen alle aerde in watre verkeerren mach?'

-
2. *De Philosophe*: Aristoteles, *Metaphysica* 5, 16 (1021b.12-18.).
3. *utwendelike*: aan de buitenkant, van buitenaf.
6. *mense*: men haar (nl. de wereld).
7. *consten*: vaardigheden.
11. *primo Celi*: Aristoteles, *De Caelo* I. (268b.7-10)
24. *Plato*: ?.
25. *naer datmen*: volgens.

- 1 Ende andwordt datmen de ghemeine aerde niet properlic sal 'aerde',
maer 'aerdin' heeten', -dwelke de Philosophe, v. Methaphysica, ooc
willende schijnt-, maer dat es te verstane niet vanden elementen
in hemzelven, maer vanden ghonen dat een deel daer van was, ende
5 mixte of gheminghelt worden es. Ende al vindtmen in daerde ein-
gherande hitte, die nesser maer in als accident, ende nes metter
essencie vander aerde niet ghemeine, noch gheminct, maer alleine
ghevoughet, ende al en es daerde na haren uppersten deele niet
10 zuver noch puer, zou eist lichte omtrent haren midde waert; en-
de tghelike machmen vanden andren elementen segghen. 'Ende in elc
element' (alzo Macrobius seit) 'es emmer wat daer mede dadt hem met-
ten andren ghelieven of voughen mach, want dwater metter aerden ghe-
lijct in coude; tvier metter aerden in also velen als sij droghe
zijn; dwater metter lucht in vuchtigheden; ende de lucht in hit-
15 ten metten viere.' Ende dese vier qualiteiten of proprietheiden
ende condicien zijn den elementen toe gheschepen ende an gheboren.
Alanus, in Anteclaudianus: 'God heift,' (zeit hij) 'alle dijnghen
in sekeren ghetale, onder zekere ghewichten, ende onder eene ghe-
stadighe mate gheschepen.' Ende dese proporcie ende ghevough-
20 licheit staet ooc in tghoont, dat elc heurer vanden andren wat ont-
leent of neemt, want de twee middele elementen, als water ende/
lucht, nemen elc twee qualiteiten vanden andren naesten elementen,
ende eene vanden utersten, want de lucht neimt vanden viere sub-
tijlheit ende lichtheit, ende vander aerden plompheit of dicheit,
25 ende eene vanden viere als roerlicheit. Ende aldus zijn de elementen

162.r.b.

-
2. aerdin: ? *De Philosophe, Aristoteles, Metaphysica* 5.3. (1041a.26-31.).
6. nesser maer: is er slechts.
11. Macrobius: In: *Commentarii in Somnium Scipionis* I.6, 25-27.
12. ghelieven: behagen, welgevallig zijn, aangenaam zijn.
15. proprietheiden ende condicien: eigenschappen en gesteldheden.
17. Alanus, In: *Anticlaudianus* V.5. (Migne, *Patr. lat.* 210, kol. 534, nr. 3).
20. staet ooc: bestaat ook in.
22. naesten: dichtstbijzijnde.
24. dicheit: dikheid, uitgebreidheid.
26. Paul: hier wordt een verspreiding van hemelbeloften

- 1 in wat ghelijken ghevought. Zij houden ooc deen dandre tharer natuerliker stede, want dwater ende daerde die grouf sijn ende zwaer, houden de lucht up waerd; ende tvier ende de lucht die subtiel zijn ende licht, beletten dwater ende daerde int up waerd risen. 'Ende
- 5 daeromme' (alzo de Philosophe seit) 'es daerdrijc in hemzelven rond ende dwater mede, om dat de leden ende deelen van beiden elc de nederste wesen willen ende dringhen of drommen natuerlic jeghen een ende elc jeghen andren om nederst te zine'; uut welken ghedringhe ende ghedrome de rondheit comt.
- 10 Ende ghij en sult niet wanen dat de lichamen der creaturen van pueren elementen gheschepen zijn, of dat de elementen (als elemente) in de composicien der lichamen terden. maer sult houden dat int formeren ende maken van eenighen mixte zekere qualiteten werken ende concurreren die den qualiteten der vier elementen gheliken. Ende
- 15 dese vier elementen zijn al tghoont gheheiten, dat onder de hulpe of cappe des hemels es, daer de mane in staet. Ende al comt uten steene ende stale vier, daeromme ne salmen niet wanen dat formelic vier in einich van beeden zij, want sulc vier uter cracht vanden slaghe spruut, bij dat de lucht die tusschen den stale ende den
- 20 steene es, uter hitte vanden slaghe ontsteken werdt ende verwaermt boven harer ghemeener cracht, mids welken zou verandert ende verkeert int element, daer zou naest toe gheneghen es ende allergheelijcst mede valt, 'want,' (also de Philosophe seit) 'in de ghelijcste dijnghen es tverandren lichtst.' Dwater dat wij ooc inden wintre
- 25 an de pylaren vervrosen sien, ne comt uten steene niet die van bin-

-
1. *in wat ghelijken ghevought*: gelijkelijk samengevoegd.
 5. *de Philosophe*: Aristoteles, *De Caelo*, II.14. (297a.9.- 297b.13.).
 7. *drommen*: dringen, drukken; *natuerlic*: van nature; *jeghen*: tegen.
 9. *ghedrome*: gedrang.
 10. *wanen*: denken, menen.
 12. *in terden*: in de samenstelling der lichamen treden; *houden*: het voor waar houden.
 17. *formelic*: qua vorm.
 21. *boven harer ghemeener cracht*: boven haar normale vermogen, meer dan zij aan kan.
 22. *naest toe gheneghen*: het dichtst naar overhelt/toeneigt.
 23. *de Philosophe*: Aristoteles, ?

- 1 nen droghe es ende coud, maer verdicter ende in grosseirter an
 bij toe doen van coude, te wete: vander lucht die den uppersten
 deele des steens ghenaeet. Die werdt uut crachte vander coude ver-
 dict ende zo vergrouft dat zou eer lanc in watre verkeert.
- 5 Ende dat de text na dLatijn stelt dat 'delementen in zekeren ghe-
 tale ghebonden staen', te dien accordeert Scripture, segghende 'dat
 God alle dijnghen in ghetale, maten, ende ghewichten ghescheppen
 heift'. Ende dit ghetal staet in een vande ghelijkenisse ende vriend-
 scap die delementen tzamen draghen, hoe wel zij vele contrarie zijn.
- 10 Ende dat blijkt, want also vele als daerde zwaerder es dan dwater,
 so es dwater ooc zwaerder dan de lucht, ende de lucht dan tvier;
 ende in also velen als tvier lichter es dan de lucht, so es ooc de
 lucht dan dwater, ende dwater dan daerde. Ende dese proporcie ende
 ghevouchlicheit heift ooc in de generacie ende corrupcie der elemen-
 ten stede (also de filosofhen segghen), want ghelijc uut eener hand-
 vol aerden ghegenereert werden tien handvollen waters, also werden
 ooc uut eener handvol wa/ters tien handvullen luchten, etc. Ende al-
 dus staen de aerde ende tvier in de proporcie vanden dertichsten
 deele, ende dwater ende tvier vanden twintichsten deele, ende tvier
 20 ende de lucht vanden tiensten deele. Ooc es de aerde wel tienwaerft
 materialer, grover, of dicker dan dwater, ende dwater dan de lucht,
 etc. Ende seit wel 'Zulc wilsTu wesen hare deele', dats niet alleene
 de elementen, maer ooc de mixten ende tghoont dat vanden elementen
 commen es.
- 25 Ende dese scheppenesse gheschiet na de ghelijkenisse des Scheppers,

162.v.a.

-
1. *verdicter ende in grosseirter an*: wordt er dikker en vergroft (?) er aan
 6. *Scripture*: In: *Wijsheid*, 10:21.
 8. *staet is; een vriendschap*: een van de overeenkomsten en vriend-
 schappelijke betrekkingen.
 9. *vele*: in hoge mate, voor een groot deel.
 12. *also velen als so*: in zoverre als in zoverre.
 22. *Ende seit wel*: En (de tekst) zegt terecht. (cf. G.28.1.).

- 1 so dat de ghone die Hem meist ghelijken, inder creacien ende inder
naturen dedelste ende dallerhoochste zijn, alzomen hier dedelste
ende de meeste heit die den princhen naest bestaen. De meinsche als
na den anschijne es Gode ghelijc, want 'Hij' (also de Rechte tughen)
5 'dansichte na de maniere der hemelscher schoonheit gheschepen heift'.
Voort de siele als na haren drien crachten: wille, verstantesse, en-
de memorie, es Hem ghelijc. 'Ooc es zou' (also Thomas in Summa Genti-
lis seit) 'inden lichaem ende over al, ghelijc God over al de weereld es.'
Ende ghelijc alle creaturen wesen ende leven hebben van Gode, alzo
10 heift de meinsche leven ende wesen van hare. Ende ghelijc de Godli-
ke substantie in drien personen staet, also staet de siele in drien
principalen crachten. Ende ghelijc uten Vader de Zone, ende de Heli-
ghe Gheest uut Beiden procedeirt, alzo comt ooc uut verstantesse wille
ende uut beiden memorie. Ende ghelijc dese drie personen zijn een
15 God, alzo es eene zelve siele verstandele, ghedinckende, ende van
wille vry. Dus zijn in de siele drie zonderlinghe crachten, daer zou
Gode mede ghelijct, ende want alzo vele manieren van ghelikenissen
tusschen hare ende Gode zijn. Zo heift de meinsche na de leere voor-
seid billics tot Gode een licht bekeeren, niet alleene na dinder-
20 licheit der crachten van binnen, maer ooc na der uwendicheit der
ghewerken van buten. 'Ende daeromme,' seit Augustinus in Manuali,
'dijnen wij Hem te ghelikene, dat Hij ons begheiren sal, want na-
tuerlic deen ghelijc dander mint', also de Philosophie, octavo et
nono Ethicorum, tught. Hieromme seit Augustinus: 'Zulc alstu dij
25 selven Gode stels ende dij selven Hem waerd hebs, zulc saltu te

-
3. *de meeste heit*: de aanzienlijkste noemt; *die bestaen*: die in zee-
nauwe betrekking tot de koning staan.
4. *als na den anschijne*: wat betreft gelaat, uiterlijk.
de Rechte: In: *Wijsheid*, 2:23.
5. *dansichte*: het gelaat.
7. *Thomas*: Thomas van Aquino, *Summa contra Gentiles* II. lxxii.
19. *billice*: billijkerwijs; *een licht bekeeren*: een eenvoudig omkeren.
21. *Augustinus*: In: *Manuale* I.18. (Migne, *Patr. lat.* 40, 959).
22. *dat*: opdat.
23. *de Philosophie*: Aristoteles, *Ethica Nicomachea* VIII & IX (55a5 - 72a15).
24. *Augustinus*: In: ?
Zulc hebs: Zoals U zichzelf tegenover God opstelt en tegenover Hem
gedraagt.

- 1 dij waert vinden Gode.¹

Tu triplicis mediam nature cuncta moventem
Connectens animam per consona membra resolvīs.

Der sielen tusschen drien nateuren

- 5 HebsTu den middel doen ghebeuren.

162.v.b.

- Boven heift Philosophie de Godlike macht, wijsheit, ende goedheit angheroupen na der wijse dat sij in de lichamelike dijnghe herlichten, ende hier anroupt zou alle drie de selve crachten na der wijse dat sij in de gheiste/like ende verstandele dijnghe schinen, segghende: "Du hebs, o Heere, ghemaect ende gheschepen, niet alleine de lichamelike weereld, maer hebs haer ooc een siele ghegheven die middel es van drievuldigher naturen, alle dijnghe roerende. Ende dese hebsTu der weereld na de ghevoughelicheit van haren leden ghedeelt."

- Als einighe segghen: de siele der neder weereld of der middel
15 weereld, te wete: des meinschen, es middel tusschen den inghelen ende den beesten, ende es van drievuldigher naturen, want sou drie gheistelike crachten heift, ende ooc drie lichamelike. De gheistelike zijn verstantesse, wille, ende ghedinckenesse; dandre zijn groeylicheit, beseffelicheit, ende redelicheit, of groeylicheit, begherlicheit of grammelicheit of wederstandlicheit; of sou es middel
20 inden meinsche ghestelt, te wete: int herte, uten welken zou alle de leden regiert, also de coppe haer nette doet, inden middel zijnde.

4. *nateuren* = *natueren*.

5. *den middel doen ghebeuren*: (aan de ziel heeft U) het midden laten behoren/toekomen.

7. *herlichten*: naar voren komen.

13. *na de ghevoughelicheit*: in overeenstemming met.

19. *cf.* de vegetatieve, sensitieve, en rationele ziel.

20. *grammelicheit*: kwaadheid, toorn; *wederstandlicheit*: tegenstand, weerzin

22. *coppe*: spin; *nette*: web.

- 1 Maer andre verstaen den text vander siele der weereld ende segghen
 dat Boecius met deser siele den Helighen Gheist verstaet die de
 goedheit Gods es, bij welker alle dijnghen groeyen, bloeyen, be-
 seffen, ende leven hebben; of zij verstanen de natuerlike cracht me-
 5 de die elker creaturen anheboren es, bij welker sou wesen of leven
 heift. Andre segghen dat de siele der weereld van drien naturen es
 na de drie crachten der dijnghen, want einighe dijnghen zijn die
 cracht hebben van ewighen wesene, als God ende de intelligencien;
 andre hebben eene gheneghene cracht te niet-wesene, als alle licha-
 10 melike, stervelike dijnghen; andre hebben een middel cracht tusschen
 desen twee, als de meinsche die na der zielen Gode ende den inghe-
 len in ewelic te sine gheleken es, ende na den lichame den sterve-
 liken, broosschen creaturen. Andre verstaent vander sielen der heme-
 len, te wete: vanden intelligencien ende edelen sielen, of vanden
 15 crachten die den hemel roeren ende middel zijn tusschen den aller-
 uppersten creaturen, als tusschen cherubin ende seraphin, ende onser
 sielen. Andre segghen dat de siele der weereld niet anders es dan de
 minne die God ten creaturen waert heift, bij welker Hij hemlieden
 leven ende wesen gheeft, als bij einigherande maniere van sielen.
 20 Ende dese minne heift haren keer wederomme te Gode waert, ghelijc
 den loope des hemels die altyds wederomme ten pointe keert, daer
 hij in beghan.
 Vander zielen der weereld scrijft Plato in Tymeo vele, dwelke ic
 omme der hoocheit wille vander materien die my onthoocht, hier ach-
 25 ter late.

2. *met verstaet*: onder verstaat.

9. *eene gheneghene cracht*: een vermogen met de neiging tot.

12. *in ewelic te sine*: ten opzichte van eeuwig-zijn.

16. *als*: zoals, namelijk.

24. *onthoocht*: te boven gaat.

1 In desen texte dan hebdi der punten viere: eerst dat de siele
der weereld drevoldich van naturen es of van drevoldigher naturen;
dat zou een middel es; dat zou ghevought ende roerende es; ende ghe-
deelt bij ghelijken leden.

5 Ende seit merkelic 'ghevought', te wetene: met scheppene ende be-
stierne; maer neemtmen de siele der weereld over de natuerlijke
cracht die den creaturen angheboren es, zo es zou ghemaect gheweest
ende onverscheidelic den dijnghen toe ghevought, want zij in wesene
163.r.a. also langhe bliven/ als de zelve cracht in hem ghedeurt.

10 De text na dLatijn heet hier tGodlike ghedochte 'diepe', alst wel
es, ende dat blijkt bijden worde 'profunda' gheseit 'quasi procul
a fundo', want zo diepe, dat gheene creature, meinsche, noch inghe-
le ten afgronde Ziner diepten gheraken can.

Ende na dLatijn es hier de siele der weereld gheseit 'de hemelen
15 formerende na dymage of dbeilde des Godlics ghedochten', want zou
in allen tijden de lichamen der hemelen in sulker hebbelicheit ende
figure bereidt, alst God voorsach uut eewicheden; of na dien dat
zou tGodlike ghedochte schaut ende contempleirt, zo bewijst of voor
beteekent zou in de sterren ende planeten zo wat te gheschiene of te
20 ghevallene staet, zo dat een expert astronomien de selve toe commene
dijnghen daer in als in eenen spieghel wat voor bekennen zoude mo-
ghen, ware hij wel wijs. Ende dat en repugneert der contingencien
ende twivelicheit haers ghevallens of achterblivens niet, der a-
vonturen, noch der vryheit des willen, want ghelijc God met onfa-
25 lender wijsheit alle toe te commene dijnghen siet, dwelke der vry-

5. *merkelic*: opmerkelijk, belangwekkend.

6. *neemtmen over*: neemt men voor, interpreteert men als.

8. *onverscheidelic*: ondeelbaar, onafscheidelijk.

16. *hebbelicheit bereidt*: geschiktheid brengt.

17. *nadien*: naardien.

18. *contempleirt*: beschouwt; *bewijst*: toont, geeft aan.

19. *voor beteeckent*: van te voren aanduidt.

20. *toe commene*: toekomstige.

21. *voor bekennen*: van te voren kennen.

22. *ware hij wel wijs*: als hij erg geleerd zou zijn; *repugneert achter-
blivens niet*: is niet in strijd met de kontingentie en onzekerheid
van hun gebeuren of achterwege blijven.

24. *avonturen*: toeval.

1 heit des willen, noch der avonturen niet en ghemoedt, alzo mach Hij
 ooc Zelve toe te commene dijnghe voorsegghen ende voor bewijzen,
 of die bijder ziele der weereld in de planeten ende sterren scriven,
 teekenen, ofte representeren zonder de selve teinigher noodzake be-
 5 trocken tziyne.

Ende dat hare de siele ringwijs omme ten eersten beghinne keert
 na de wijze des loops des hemels machmen ooc verstaen vanden natuer-
 liken potencies ende crachten der redeliker zielen die in hare als
 tharen hoofde keeren, ende inden meinsche die eene minder wereld es,
 10 eene selve nature maken; of men macht verstaen vander redeliker zie-
 len zelve die, van Gode inden lichame gheschepen, wederkeert te Hem
 als tharen eersten anbeghinne ende dat na de wijze des loops des he-
 mels die, al wendt hij principalic vanden oosten ten westen, nochtans
 altyds int ooste keert. Aldus keert ooc de lichaem die vander aerden
 15 comt, ter aerden weder, maer de groeylike nature der planten ende
 der boomen, ende de beseffelicheit die inden beesten es, neemt met
 haren suppoosten fijn, want zou werdt aerde, vier, water, lucht,
 hoe wel Thomas in Summa contra Gentiles seit 'de meininghe van Pla-
 tone gheweist sijnde dat de groeylike ende beseffelike siele ghelijc
 20 der redeliker sielen eewich zijn'; maer de verstandele, redelike
 siele keert te Gode, want deen ghelijc altyds tandre gheirt, ende
 ghelijc deen contrarie dander schuut, also vliet ooc God donghelij-
 ke siele. 'Ende hieromme,' als Cicero super Somnium Scipionis seit,
 'sal eenyghelic oufenen ende antieren gherechticheit ende ontfer-
 25 micheit, want al zijn zij onder vader ende moeder groot ende in

1. *ghemoedt*: in strijd is met.

4. *representeren*: weergeven; *de selve tziyne*: zonder dat deze (toekom-
 stige dingen) betrokken worden op enige noodzaak.

6. *hare keert*: zich draait.

9. *minder wereld*: nl. microcosmos.

17. *suppoosten*: MNW. VII., 2433. "Waarschijnlijk is de bet. *iets dat men*
onderstelt of zich denkt, iets denkbeeldigs, iets dat in werkelijkheid
niet bestaat".

fijn: einde.

18. *Thomas*: Thomas van Aquino, *Summa contra gentiles* II. lxxxii.

23. *Cicero*: In: *Somnium Scipionis* 14:14.

24. *antieren*: cf. hanteren; *ontfermicheit*: barmhartigheid.

163.r.b.1 groter weerden, zij nochtan' (seit hij) 'in Gode/ ende in Zinen
creatures meest, ende als een zeker wegh ten hemele waert, daer
gheene aerdscheit alsheels gheclemmen can.'

Que cum secta duos motus glomeravit in orbes,
5 In semet reditura meat mentemque profundam
Circuit et simili convertit ymagine celum.

Zou deelt haer bij ghelijken leden
Ende keert tot harer eerster steden
Rondomme naer des hemels wijze.

10 Hier handelt Philosophie vander deelinghen der zielen der weereld;
van haren lope; vanden ondersouke des Godlics ghedochten; ende van-
der ymagineirliker wederkeeringhe tharen eersten state.

Ende zeit eerst dat 'Zou', te wete: de ziele der weereld, 'haer
deelt bij gheliken leden', want zou den lichame levende maect ende
15 hare ghelijc; niet al in eender wijze of maniere, maer na dat elc
lichame begripen mach. Zou deelt den lichame hare cracht bij gheli-
ken leden, want zou gheeft den planten ende den bomen groeyen ende
bloeyen; den beesten beseffen ende ghevoelen, ende den meinsche ver-
stannesse, redene, ende memorie. Ende daeromme seit Plato 'dat zou
20 alle dijnghen haerselven ghelijct in also velen als elcs nature der
goetheit Gods ontfanghelic es.' Ende de natuerlike lichamen zijn
hier gheseit 'deele of lede' der weereld, want ghelijc de meinsche

-
1. *zij nochtan*: zij (zijn) nochtans.
4. *motus*: Lees: 'motum'.
12. *ymagineirliker*: beeldgewijs, naar het beeld.
15. *niet al*: niet helemaal; helemaal niet; *na dat*: naarmate.
16. *begripen mach*: kan bevatten, aan kan.
19. *Plato*: In: *Timeaus*, 29E2-29E3 (*Calc.* p.22. r. 19-20).

- 1 van diverschen leden es, also es ooc uut diverschen lichamen de
 weereld vergadert; ende dese leden zijn gheseit 'ghevoughelic'
 of 'accorderende' der zielen in also velen als zij gheorganizeirt
 ende bereid zijn omme te vulbringhene de wercke der zielen. Men
 5 mocht ooc vander redeliker zielen verstaen, want hare tusschen drie
 naturen de middel ghebeurt. Het es eene groeyende siele die groeyen,
 bloeyen, ende wassen doet, als in de planten ende bomen die bij za-
 de hare ghelijke voort bringt; ende eene beseffelike siele die in
 de stomme beesten es die hemlieden wesen, leven, groeyen, bloeyen,
 10 tasten, smaken, horen, zien, ende ghevoelen gheeft; ende eene rea-
 delike siele die tusschen den voorseide twee zielen es, want zou
 der eener ende der andre ghelijct; maer in den meinsche verliesen
 deerste twee zielen haren name ende zijn 'machten' ofte 'natuerli-
 ke potencies' gheseit. Of men mach den text verstaen vander zielen
 15 int generale die tusschen wesene ende niet-wesene middel es. Vele
 dijnghen hebben wesen ende gheen siele, als steene, goud, selver;
 ende tghoont dat ooc gheen wesen heeft, ne heeft gheen siele. Sou
 es ooc middel, want sou in allen lichamen den middel heeft, want, al
 es sou inden lichame der meinschen gheheel ende over al, zou houdt
 20 nochtan principalicst int herte stede.
- 163.v.a. De siele als na harer substantie nes noch deellic, noch/ verscheede-
 lic, maer wel na der ordene ende maniere die zou heeft ten lichame
 waert; of zou es ghedeellic na den lope der hemelen die vanden oos-
 ten der Godliker dijnghen onderwijlen ten westen der tijdliker
 25 dijnghen slaet, et e converso, want de selve twee lopen des hemels

2. *vergadert*: samengesteld.

6. *de middel ghebeurt*: komt het midden toe. (cf. G. 33.5.).

9. *es die*: Lees: 'es ende die'.

18. *den middel heeft*: het midden houdt.

21. *als na*: volgens, wat betreft.

24. *onderwijlen*: over en weer, beurtelings.

- 1 de redelicheit ende zinlicheit bediedende zijn; of men mach seg-
ghen dat de ziele te diverschen dijngnen begheirte draeght, ende
naer de ghedeelicheit ende diverscheit der zelve begheirten zeit-
men dat zou ghedeelic es; of zou es deelich ghelijc dat hare eene
5 generaliteit bij diverschen differencien of leden deelt.
Ende aldus es de ziele ooc ghezeit 'weder thaerselven waert kee-
rende', 'niet bij lichameliker roerlicheit, maer bij einigherande
bekeeringhe van kennessen, ghedijnckenessen, of begheirten', also
Calcidius zeit; of dit wenden ende keeren gheschiet na den wesene
10 ende levne dat zou metten lichame heeft, alst boven blijct.

Tu causis animas paribus vitasque minores
Provehis et levibus sublimes curribus aptans
In celum terramque seris, quas lege benigna
Ad Te conversas reduci facis ingne reverti.

- 15 Du voerdse metTij ten hoogsten prise,
Ghelikelic voughDij dneder leven.
Uut rechter minnen hebsTu ghegheven
Dat zou ooc wederkeert tot Dij.

- 'Du voerdse, etc.'. Of Philosophie segghen wilde: "O, Heere supple
20 die al dit wonder wercs, Du voerd met Dij ten uppersten prijse van
glorien, supple de redelike ziele met lichten waghnen. Du does uter-
lic de ziele weder keeren te Dij met wederbringhenden lichte of

-
1. *bediedende zijn*: beduiden, betekenen.
4. *hare deelt*: een algemeenheid haar deelt door verschillende onder-
scheiden (cf. de 'boom van Porphyrius', hierboven, p.7.).
8. *bekeeringhe*: omkering.
9. *Calcidius*: In: *Commentarius Timear* c.101. (*Calc.* p.152. r.4-6.).
10. *alst boven blijct*: cf. hierboven, G. 36.6.- 36.24.
15. *ten hoogsten prise*: tot de hoogste beloning.
16. *voughDij*: stelt Gij samen.
19. & 21. *supple*: namelijk, kortom.
20. *weres*: bewerkstelligt.
21. *uterlic*: uiteindelijk.

1 viere."

Hier bewijst Philosophie hoe God de ziele wederomme betrect te Hem;
ende bijden 'mindren' of 'nedren levne', daer de text af spreict,
verstaen einighe de redelijke ziele, andre de ziele der beesten,
5 der planten, ende der bomen, want de zielen commen vander aerden
ende willer ooc wederomme toe.

Of Philosophie segghen wilde: "O, Heere, Du en hebs niet alleene
der ghanser, gheheeler weerd eene ziele ghestelt, maer hebs
ooc met ghelijken causen dleven der minder creaturen, dats de
10 menschen, ghevoordert ende hem eene ziele ghegeven die Ghij met
lichten waghnen wederomme voers te Dij."

163.v.b.

Ende uten ghenen dat hier de text na tLatijn stelt 'Tu causis pa-
ribus, etc.', so verstaen einighe Boecium hier ghevolghet hebbende
Platone die zeide dat God also vele sielen als sterren an den heme-
15 le staen, inden eersten anbeghinne schiep, ende eenyghelike ziele
bij harer sterren stelde; ende dat Hij vanden beghinne ze/keren
tijd oordineerdde dat elke ziele in haren lichame dalen zoude ende
dien regieren ende, haer regiment ende officie vulcommen hebbende,
vrij wederomme ten hemele keeren; ende willen dit hier uut onsen
20 texte na dLatijn wat nemen ende zonderlinghe uten ghone dat Plato
in Tymeos scrijft: 'Gode gheordonneert hebbende de zielen ghelijc
den ghetale der sterren, ende die deen den andren ghecompareert',
bij welken men verstaen mach dat der zielen met ons ende na den
meinscheliken begripe gheen ghestaect ghetal en es, nichtemeer dant
25 der sterren die an den throne staen; of ghelijc de sterren in haren

10. *ghevoordert*: opgeroepen.

14. *Platone*: Zie regel 20.

16. *zekeren tijd oordineerdde*: een zekere tijd bepaalde.

19. *ende willen*: nl. 'ende sij (t.w. de *einighe* uit regel 13.) willen!.

20. *wat nemen*: naar voren halen.

Plato: In: *Timeaus* 41D10-41E1 (*Calo*. p.36. r.18-19.).

23. *met ons*: ten opzichte van ons, voor ons.

24. *ghestaect*: vastgesteld, bepaald; *nichtemeer dant der sterren*: evenmin als
aan de sterren (een bepaald getal toekomt).

23.- 41.3. Zinsbouw: *Bij welken men verstaen mach dat of dat*.

18. *officie*: taak.

- 1 lope ghetijde houden, ende dien vulcommen, dat ooc de zielen also
haren termijn ende tijd dlichame regieren, ende, dat ghedaen, we-
deromme met lichten waghene tot Gode keeren.

- Bij desen lichten waghene verstaen einige de schauwelike scien-
5 cie, bij welker men hier met kennessen tot Gode clemt; andre ver-
staner deughden ende goede ghewerken mede die als einigherande wa-
ghenen tot Gode voeren; andre lichame selve die de ziele, bestieren-
de, voert haer ende daer, ghelijc de waghene zijn wagen doet.

- Ende de text seit wel 'ghelikelic' ofté 'met gheliken causen', want
10 ghelijc God Cause ende Schepper es der zielen der weereld, also es
Hij ooc der zielen der meinschen; ende ghelijc vander zielen der
weereld de voorme haer ghelijcheit ofte eenheit ende eenselvicheit
es de loop des firmaments, ende de vorme van harer diverscheit de
dolende loop der planeten, also es ooc de vorme der eenheit of een-
15 selvicheit der meinschelijker zielen de loop van redenen, uten wel-
ken in hare wijsheit wast, ende de vorme van diverschen de zin-
licheit, uter welken weilde, druc, rauwe, ghiericheit etc., ende
andre diversche beletten rijzen als 'camerieren die' (also Plato
seit) 'elken bekeuren na harer manieren, ende den viere ten rech-
20 ten gheleken zijn'; of men macher minne ende caritate bij verstaen
die den meinsche doen voncken ende branden als eenich vier.
Bijden nedren causen verstaet Philosophie de redelike ziele, de sel-
ve 'nedre' of 'mindre' heetende in comparacien vander generaler
zielen der weereld; of zou verstaten de ziel vanden stommen bees-
25 ten mede.

-
1. *ghetijde houden*: de tijd besturen/regelen.
 2. *haren regieren*: (dat de zielen ook zo gedurende) hun termijn en tijd het lichaam besturen.
 7. *de ziele* is onderwerp van de bijzin.
 12. *haer = harer*; *eenselvicheit*: eenheid, gelijkheid.
 13. *diverscheit*: verschil.
 16. *wijsheit* is onderwerp van de bijzin.
 17. *weilde*: genot, genieting; *druc*: bedruktheid, angst; *rauwe*: smart, droefheid.
 18. *beletten*: beletsels, belemmeringen; *camerieren*: hofdames, kamenieren. Plato: In: *Timeaus* 42B1-42B2 (*Calc.* p.37. r.6-7.).
 19. *bekeuren*: opwekken, prikkelen.
 20. *macher = mach er* (nl. de *gheliken causen* uit r.9.).
 22. *nedren causen*: worden hiermee de *vitasque minores* (G. 39.11.) bedoeld?

1 Ende om dat de ziele na harer scheppenesse hemelsch ende Godlic
es, ende de lichame aerdsch, grof, ende zwaer, zo heedt hier Philo-
sophie na dLatijn de ziele 'hoghe' of 'edel' ende niet 'aerdsch',
ende den waghene 'licht'; of men mach segghen dat God de zielen e-
5 del ende licht gheschepen heeft omme met lichten waghene wederom-
me te Hem ghevoert te zine. Ende dese waghene moghen wesen ghelo-
ve, hope, ende caritate, of alle andre deughden die als een wagen
ten hemel voeren. Ende Alanus, Antecaudianus ii., stelt 'dat ze-
164.r.a. ven ghezusteren desen lichten wagen maken', daer bij/ verstaende
10 de vii. liberale sciencien, bij welken men deur vaert zo wat inden
hemel ende inder aerden es. Dese wagen werdt met vijf paerden,
dats metten vijf zinnen, voort ghetrocken die redene bestiert als
waghene.

Bijden 'zade', daer de text af spreict, machmen verstaen de cau-
15 sen van aller generacien ende corrupcie die eens deels boven, ende
eens deels hier beneden gheschiet. Ende daeromme staet ii. Phisi-
corum 'dat de zonne ende de man den meinsche winnen', de zonne o-
ver haerzelven ende onder dander planeten die met haren influencien
tzaed bereiden ende disponeren, ende de meinsche die als eene ma-
20 teriale of werkende cause de stoffe gheeft; of dit zaed machmen zeg-
ghen inden hemel zijnde als vander zielen wegghen die van Gode in
den lichame gheschepen werdt, ende in den lichame als inder aerden
gheworpen.

Ende bij dat de text stelt 'lege benigna', dat te zegghene es 'bij
25 eener goedertiere wet', zo zalmen verstaen de natuerlike wet die

-
8. *Alanus*: In: *Anticlaudianus* II.7. (Migne, *Patr. lat.* 210, kol. 505-506 (nr. 341.).
10. *deur vaert*: doorl66pt.
16. *Phisicorum*: Aristoteles, *Physica* II.2. (194b.13-14).
17. *winnen*: voortbrengen, veroorzaken.
19. *disponeren*: gereed maken, beschikken.

- 1 eenenygheliken an gheboren es, inhebbende dat elc andren doe of
niet en doe, also hij wilde dat hem gheschiede; of de wet der goe-
dertierenheit Gods, bij welker Hij gheweirdicht den meinsche Ziner
ghenaden gheheelich tzine.
- 5 Ende bijder 'wederbringhende viere', daer dLatijn af spreict, mach-
men verstaen anxt ende vreesse die den viere wel gheleken zijn, daer-
men tgoud in zuvert, want also werden de meinschen gheprouft ende
ghezuvert int vier van tribulacien ende vernoye; of men macher me-
de verstaen tvier der purgatorien, of minne ende caritate die den
10 meinsche verlichten, alst vier alle duuster dijnghe doet. Karitate
ontfonct therte als einich vier, ende daeromme zijn tvier ende ca-
ritate in velen gheleken, want ghelijc tvier hitte gheeft, clae-
rhe, ende licht, zonder welke niemand lang gheleven can lichamelic,
also en can ooc 'zonder caritate niemand ter zielen gheleven ghees-
15 telic, noch ghezalicht sijn', also dApostele taught.
- De ziele der weereld es dan de Helighe Gheist, ende de zielen
der hemelen zijn dintelligencien die de hemelen roeren, bij welker
ommeloop ghebeurt zo wat hier in der tijd gheschiet, want van Gode
bijden loope der hemelen als bij einigherande instrumenten alle
20 cracht hier neder ghezonden es, also de Philosophe in primo Metha-
physica dat willende schijnt.
- Ende ooc alle wesen, leven, groeyen, bloeyen, dwynen, sterven, gene-
reren, corrumpieren comt ons bij middele der hemelen van Gode toe;
niet dat zij yemande noodzake doen dan den zotten alleene die zon-
25 der wederstand, noch ommesien altijds harer eerter ghenijchtheit

-
3. *gheweirdicht*: zich verwaardigt, zo genadig is om.
8. *tribulacien ende vernoye*: kommer en kwel.
9. *tvier der purgatorien*: het vagevuur.
14. *ter zielen*: naar de ziel, m.b.t. de ziel, wat betreft de ziel.
15. *dApostele*: In: I. Korinthe 13: 1-3.
20. *de Philosophe*: Aristoteles, *Metaphysica* I.7. (1072a1 - 1073a10).
22. *dwynen*: verdwijnen.
24. *noodzake doen*: noodzaken.
25. *(zonder) ommesien*: zonder ergens acht op te slaan.

- 164.r.b.
- 1 volgen; maer den wijsen doen zij cleenen pand, hoe wel het hard
es eenpaerlic jeghen de stranghe ghenijchtheit vechten. Ende dese
zelve crachten Gods/ (als dese ymagineren) commen ende dalen hier
neder deur alle de lichamen der hemelen als deur vele middelen en-
5 de handen, ende laten elke dijnc in hare naturen vry ende ne ghe-
ven niemande bedwanck die willins der ghenijchtheit niet en volght,
want in eenenygheliken zulke vryheyt es, dat hijre hem wel voor
hoeden mach; maer vele ziner met cleener gheweilde verwonnen ende
dats hare ghebrec, want alzo Ptholemeus seit: 'De wijse man es al-
10 ler sterren heere, overmids dat hij met wijsheden zine quade lus-
te verbreken can, den welken de zotte navolghen meist', ghelijcmen
van Ypocras, den hoghen meister, leest die, hoe wel hij van naturen
weghen tot dieften zeere gheneghen was, hem dies nochtan hoedde alle
zinen tijd. Ende daeromme seit noch tghemeen woord dat de wijse
15 man up de sterren macht heift ende domineert in alzo velen emmer
als hij, overmids wijsheden, zine lust breict, wederstaende der
quader gheneghentheit. De ghenijchtheit dan en gheeft gheinen nood,
hoe zeere men ooc gheneghen zij, men wachtes hem wel up datmen wil-
le. De wijse moghen hem ooc jeghen tghedreech der sterren ende der
20 planeten te tijde voorsien, alzo Joseph in Egipten dede, want hij,
voorsiende den dieren tijd die commen soude, vii. jaren te voren
daer jeghen zijne ghereedscap van coorne maecte.

Ons text seit hier na dLatijn dat 'God wedertrect te Hem, etc.'.
Nu, trecken beteikent gheweld of cracht, ende te dien propooste
25 seit lichte dApostele 'dat de crachtighe alleene den hene! rapen,

-
1. *doen zij cleenen pand*: geven zij weinig last, doen zij weinig afbreuk.
 2. *eenpaerlic*: gelijkmatig, aanhoudend.
 3. *als dese ymagineren*: zoals deze (nl. de genoemde voorbeelden) laten zien.
 4. *deur vele handen*: op vele manieren (cf. *MNW.* III, 100)
 8. *ziner*: zijn er; *met cleener gheweilde*: met weinig kracht/verleiding.
 9. *Ptholemeus*, In: ?
 11. *verbreken*: verbreken, beëindigen.
 13. *tot dieften*: tot diefstal; *hem hoedde*: hij hoedde zich nochtans heel zijn leven voor deze kleptomanie.
 14. *tghemeen woord*: algemene uitdrukking, spreekwoord.
 15. *domineert*: meester is
 17. *gheeft gheinen nood*: noodzaakt niet, dwingt niet.
 18. *men wachtes hem wel up datmen wille*: men moet zich er wel voor hoeden. wat men wil, men moet er wel voor waken wat men wil.
 19. *hem voorsien*: tegen de bedreiging tijdig maatregelen nemen.
 20. *Joseph*: Zie: *Genesis* 41: 47-50.
 22. *ghereedscap*: voorbereidselen, benodigdheden.
 24. *te dien propooste*: met dat doel.
 25. *dApostele*: I *Korinthe*, 6:9.

- 1 ende datmen trike der hemelen met crachte ende ghewelde vercri-
ghen moet'; ende eldre: 'Nyemand comt te My, es hij vanden Vadre
niet ghetrocken'. De Vader dan trect met voorcommender ende navol-
ghender ghenade, met insprekene ende uitsprekene diverschelic: zon-
5 der Hem ne connen wij niet ghecommen ten vaderlande; Hij es de Wegh
tHemSelven waert; ende zo wat wij goeds beghaen of doen, gheeft Zij-
ne ghenade. Ende daeromme seit de Metriste: 'God croont in ons diet
wel besiet, Zijns Zelfs giften, ende anders niet'; want wij maer
een instrument Zijner ghenaden zijn die in ons werct. Ende Christus,
10 an den cruce verheven, heeft alle dijnghen tot Hem ghetoghen, te we-
tene: den meinsche uut svyands hand ende uten kaerker der verlorent-
heit. Wij moeten dan alle ghetrocken wesen, niet met crachte, maer
metten bande van minnen, ende metter gracen ende goedertierenheit
Gods die ons, stridende, verwinnen doet, de crone ghelovende, maer
15 ghevende den ghonen alleene, die int ghevecht persevereren. Ende
hier af spreekt Christus tot zente Eustace, als hij ghedoopt was,
ende zeyde 'dat hem een staerc ende zwaer/ strijd nakende was, ende
de viand zwaerlic jeghen hem verbolghen', want sulc zwaer bekeuren
meist inder eerster bekeeringhe valt, mids dat hij ghein strijdens
20 heift van node jeghen de ghone, die hij vredelic ende gherust be-
zidt, ende zonder slach of stoot verwinnen mach. Of leset aldus:
'Du voerse ghelijc ten hoochsten prise als met lichter vrecht,
dats dminder leven. Goedertierlic hebs hare ghegheven, etc.'.
- 25 Da, Pater, angustam menti conscendere sedem

164.v.a.

2. eldre: *Johannes* 14:6.

3. voorcommender: vrijwillig en zonder enige verplichting gegeven; navolghender: direkt volgende.

4. insprekene: het inwendig tot de geest spreken, inblazing, inspiratie.

7. de Metriste: Boethius, *Consolatio* IV. metrum 6.; diet: voor degene die

11. svyands: van de duivel; verloretheit: verderf, nietigheid.

14. ghelovende: belovende.

15. maer alleene: maar (de crone) alleen gevende aan degenen; persevereren: volharden.

18. zwaerlic verboghen: zeer kwaad; bekeuren: beproeven.

20. heift van node: hoeft.

ad 7. De overeenkomst is niet letterlijk, in de vert. van de Gent.: (G.290. r.b. 11-16: "Boven al in den trone Zijne, es Hij gheseten die dit bestiert wijselic, ende ooc al regiert als rechter wet, oorspronc ende hend, so wat bij loope hem omme wendt. Hij vestichtt ende doett stand ontfaen").

- 1 Da fontem lustrare boni, da luce reperta
In Te conspicuos animi defigere visus.

Och, Vader, den wegh wilt leiden my
Vul van deughden ter fonteyne

- 5 Ghef Dij te siene met oghen reyne.

- Hier stelt ende formeirt Philosophie haer ghebed ende bidt Gode dat haren discipule drie dijnghen ghebeuren moghen, ende twee andre van hem benomen wesen. Eerst bidt zou den Vader inder eewicheit dat Hij hem verleene te clemmene ter edeler stede, daer zalicheit
10 es; item dat hij moghe claerlic schouwen ende sien de fonteyne van allen goede, daer alle goetheit ute vloeyt; item dat hij sijn ghesichte, dats zine redene ende verstantnisse, claerlic daer inne vesten moghen, dats dat hij in de kennesse vanden uppersten goede persevereren ende vulstandich wesen moghen. Dus bidt hij om dupperste
15 goed te vindene, kennene, ende daer inne te persevererene.

- Bijden woorde 'angustam', dat int Latijn staet ende also vele als 'edele' ende 'claer' bediedt, zalmen tsiege of tstoel Gods verstaen, dwelke siege hoghe, edel, ende nauwe es, ende zo besneden oft enghe, datter gheene creature uut propren lichte toe gheraken. De wegh es
20 ooc 'nauwe' oft 'enghe' gheseit die ten eewighen levne leedt. Ende danof staet Antecaudianus v. 'dadt zeere twivelic ende hard daer toe gheraken es, ende daer van gherasch of licht faillieren. De toeganc ghebeurt', seit hij, 'lettelen, maer de val hem alte velen of

10. *item*, nl. op de tweede plaats.

12. *vesten*: vestigen.

14. *vulstandich*: standvastig, volhardend.

16. *angustam*: smal, eng, nauw. ('augustam' = 'gezegend', 'verheven', 'geheiligd').

18. *besneden*: nauw, eng; welgevormd, volmaakt.

19. *uut propren*: uit zichzelf.

21. *Antecaudianus*: Alanus de Insulis, *Articlaudianus* V.2. (Migne, *Patr. Lat.* 210, kol. 530. (nr. 367)).

22. *gherasch*: snel, vlug; *faillieren*: in gebreke, missen, mislukken, eindigen.

23. *ghebeurt* *lettelen*: komt weinigen i... toe.

- 1 alte licht; ten welken siege cume yemand ghecommen can, vander sel-
 ver' (seit hij) 'faelt menich hoghe man. Dese wegh es lettelen deur-
 schinich of claer, maer hem alte velen voorghesloten, alte nauwe ten
 deughden, ende breed ten valle; ten welken ooc', seit hij, 'gheen e-
 164.v.b. 5 delheit van bloede,/ gheen voorspoed, gheluc, gheld, noch schat,
 tijdlic lof, staertheit, noch macht ghecommen can, maer de cracht
 eens ghestandichs ghedochten, ghemaecte of vercreghene edelheit int
 herte wesende, ynderlike cracht van deughden, rijcheit van zeden,
 ghewillighe aermoede, versmaetheit van eeren ende state. Dit zijn
 10 alle' (seit hij) 'weghe diere toe leiden, ende den wegh deurgancke-
 lic ende lijdelic maken.' Item Sedulius in Invocatione: 'Bewijst
 ende tooght my, o Heere, de zalighe stad; haer wegh es enghe ende
 leidter harde lettelt of weynich toe.'
 Dit stighen, clemmen, ende verheffen te deser stad ende siege Gods
 15 nes anders niet dan dat de meinsche vander sinlicheit hem verheffe
 tzijner ymaginacie ende fantasie, van danen tot redenen, ende van
 danen tot verstannessen, ende voort toter schauwelicheit ende con-
 templacien Gods. Of Philosophie segghen wilde dat Boecius ende een-
 yghelic ander, up de tijdljke dijnghe verslegghen, hem schuldich
 20 es daer af te keerne ende zijne affectie te verheffene ende up te
 rechtene te Gode waert ende, -bij experiencien tghebrec der tijd-
 liker dijnghe bevonden hebbende, te wetene: dat zij dupperste goed
 niet en gheven, maer lieghen-, Gode met minnen vast an te clevene.
 Ende aldus mach hij ooc uter consideracien der tijdljke dijnghe
 25 die haren Schepper vertoghen ende presenteren, einichsins ter ken-

-
1. *cume*: nauwelijks.
 2. *faelt*: schiet tekort, mist.
 3. *voorghe-sloten*: versperd.
 6. *tijdlic lof*: vergankelijke eer.
 8. *ynderlike*: innerlijke.
 10. *deurganckelic ende lijdelic*: toegankelijk en dragelijk/verdraagbaar.
 11. *Sedulius*, wschl. Sedulius Scotus (Zie Potthast (1957), dl. II).
 19. *up verslegghen*: stuk gelopen op de temporalia; *hem keerne*: zich daarvanaf moet keren
 21. *bij experiencien*: door ervaring; *tghebrec*: de tekortkoming(en).
 23. *lieghen*: liegen.
 25. *vertoghen*: tonen, laten zien.

- 1 nessen Gods gheraken. Ende dits eene maniere van contemplacien of
 schauwelichede, bijder welker de meinsche uter consideracien der
 gheschepener dijnghe ter kennessen Gods gheraken mach, ende dat
 bijden stappen der uutwendigher zinnen die alle deen ten andren
 5 leiden, ende deen dandre verhoghen. Ende vanden graden ende stap-
 pen van schaulicheden hebdij eldre upt rijm 'Wiltu met reynher-
 ten schauwen, etc.'. Ende in elke creature machmen Zine macht,
 wijsheit, ende goetheit merken: men vindt Gode in Zijnen creaturen,
 ghelijcmen de coonst des wercmans vind in zijn werc, want dwerc
 10 de coonste representeert. Ende te deser ende ghelijker contempla-
 tien zijn heydene, paeyene, ende alle generacien uut natuerliken
 lichte gheroicht.

- God es hier eener fonteynen vul deughden gheleken, want de fon-
 teyne, in haerzelven staende, zuver es ende claer ende overvloyende,
 15 up dat zou uut eenen inspringhende gronde comt, maer tselve borne
 verandert in de beken ende waterloope na de nature des gronds,
 daert overloopt. Dus es God bij wat ghelijkenessen te sprekene
 als een over lopende, springhende fonteyne, zuver ende claer stur-
 tende dwater der gracen Zijner overvloyentheit up alle creaturen
 20 als in einigherande beken ofte waterlope diverschelic, daer de Sel-
 ve Zine gracie ende ghenade na de maniere ende dispositie der va-
 ten haer in/ ontfaet, want alle dijnc ontfanghen werdt na de manie-
 re der moeder ende der vaten, daer zou inne daelt, alst blijft bij
 24 eenen selven zonneshijn dat in diverse materien diverse effec-

165.r.a.

-
5. *verhoghen*: verheffen.
 6. *Wiltu met reynher herten schauwen*: Boethius, *Consolatio* IV. metrum 6.
 9. *de coonst des wercmans*: de vakbekwaamheid/kennis van de werkmans.
 11. *pāeyenē*: heidenen; *uut natuerliken lichte*: a. *lichte* kan opgevat worden
 als zelfstandig *nww.*; b. *lichte* kan opgevat worden als bijwoord.
 12. *gheroicht*: a. geraakt, gekomen; b. gerechtigd.
 14. *overvloyende* = *overvloeyende*.
 15. *inspringhende*: inspringende, ingaande.
 21. *vaten*: vat (ook voor: lichaam als bewaarplaats van de ziel).
 22. *haer in*: hierin.
 24. *zonneshijn dat*: zonneshijn die.
 ad 6. De overeenkomst is niet letterlijk in de vertaling van de Gent.:
 (G. 290.r.a.17-18): "Wilstu met rechten sinne den wetten Gods ende
 Sine minne ..."

1 ten werct.

Van deser fonteyne staet Johannes quarto: 'Zo wie van desen borne drijnct, ne zal niet dursten in eewicheden'; ende Alexandri ultimo: 'Ic begheire te drijnckene van eener ander fonteyne die, eens ghedroncken ofte ghesmaect, jeghen alle tweeste durste es medicine.'

5 Ende dlicht, daer de text naer af spreict, es deewighe wijsheit Gods dat alle herten verlicht die supple begheiren verlicht te zine.

Ende men zal hier noteren dat hope ende bede duterste, leste succours ende toeverlaet zijn, daer de meinsche hem up ghetrauwen mach, 10 ende de twee vlerken ofte leidren, daermen alleene tot Gode mede clemt. Dit schauwen ende ghebruken Gods, daer de text af spreict, es vulcommene salicheit die Boecius gheirne vercrighen soude, want hijse inde tijdlke dijnghe nieuwers en vindt dan beeldewijs.

Disiice terrene nebulas et pondera molis

15 Atque Tuo splendore mica; Tu namque serenum,
Tu requies tranquilla piis, Te cernere finis,
Principium, vector, dux, semita, terminus, idem.

Jaeght daerdsche, lastighe deimsterheit

Licht, Ruste Die bes, ghef paeyselicheit,

20 Dij schauwen es dhende dat ic meen.
Beghin, wegh, middel in Dij zijn een.

Hier bidt Philosophie zekere belette van haren discipule gheweirt

2. *Johannes*: In: *Johannes* 4:14.

3. *Alexandri*: Gautier de Châtillon, *Alexandreis* X, 459-460.

5. *tweeste*: tweede.

8. *succours ende toeverlaet*: hulp en toeverlaat.

10. *leidren*: a. geleiders, gidsen; b. ladders.

18. *lastighe deimsterheit*: lastige duisternis (*lastigh* staat hier ook in verband met 'last', 'zwaarte', cf. r.14. *pondera*).

19. *Die = Dij*. — *of Du?* (enclitisch).

20. *meen*: beoog.

21. *middel*: midden. (als vertaling voor *semita?* : middelweg).

- 1 te zijne, dats te segghene 'versteect ofte verdrijft, etc.'. Dese
aerdsche lasten ofte dese wolken ende deemsternessen, daer de text
af spreict, ne zijn niet el dan de zorgen ende belemmertheden der
5 tijdliker dijnghen die tverstandelike ghesichte des meinschen be-
letten dlicht Gods te ziene ofte inden meinsche te schijnene, ende
zijner als een scherm ofte wolke jeghen.

- Of Philosophie hier segghen wilde aldus: "O Heere, Du bes een Licht
dat alle herten verlicht ende zonder dwelke niemand in den donckeren,
stranghen weghe deser ellenden ghelicht werden mach. Du bes, Heere,
10 Ruste, maer niet allerande ruste, als diemen int ghebruuc der tijd-
lijker dijnghen stelt, niet ruste die in ledicheden ofte traecheden
staet ende verdrietelic es; maer bes Ruste van allen labeure, van
allen aerbeide, van al dat doch verdrieten mach. Du bes, Heere, een
165.r.b. eewich, payselic Vrede, ende eene/ Ghesaticheit, daer de salighe
15 alleene in rustende zijn, (alse Augustinus, vi. De Civitate Dei,
zeit) 'want trike der hemelen den salighen alleene toe behoort,
maer trike der aerden behoort beide goede ende quade toe'. Du bes,
o Heere, dHende dat alle meinschen begheiren, buten welken niets
niet alsheils begheirlics es. Du bes de Wegh of de Voerman die den
20 meinsche bij gracen voers, daer hij bij naturen niet ghecommen
can. Du bes de Leedtoghe die ons ter eewigher fonteyenen leeds. Du
bes de Wegh, want te Dij ne can niemand dan deure Dij of bij Dij
gheraken."

- Ende na dese drie beden zijn hier ooc drierande crachten ghestelt:
25 Eerst want hij ghebeden heeft te moghen clemmene, etc., zo stelt de

-
1. *versteect*: verstoot, verjaag.
3. *niet el dan*: niets anders dan.
9. *stranghen*: enge.
12. *verdrietelic*: lastig, onaangenaam.
14. *payselic*: vredig, rustig; *Ghesaticheit*: Ingetogenheid, Rust
15. *Augustinus*: In: *De Civitate Dei* V. xxi (Migne, *Patr. Lat.* 41., kol. 17.
21. *Leedtoghe*: Voerman.

- 1 text dat Hij een Voerman es, de Leedtoghe, de Wegh, diene daer voe-
ren ende leeden sullen, of zonder welke niemand tot Hem ghecommen
can. Hij heeft ghebeden verlicht te zijne, ende te dien propooste
stelt hij, verandwordende, dat God een Licht es, diene verlichten
5 mach. Heeft derdewaerf ghebeden dat de kennesse Gods in hem ghedue-
rich wesen moghe; daeromme stelt hij, achtervolghende, dat God dHende
ende Ruste van allen dijngien es, want in sulc een Hende machmen vrede-
lic ende rustelic staen ende persevereren.
Ende want wij tot Hem zonder clærheit niet gheraken moghen, zonder
10 ruste ende vrede ende zonder ghenoucheit, zo moeten wij dese zelve
pointen met beden an Hem vercrighen. 'Hij wil doch an ghebeden zijn'
(also de Propheete tuught). Ende want Hij een Licht ende Claerheit
es, zo verleent Hij der zielen verlichtinghe ende vreught. Want Hij
Ruste es, zo gheeft Hij hare ghesaticheit ende zoetheit van ghebruke.
15 Ende want Hij dHende van allen es, so verleent Hij hare ghenoucheit
ende verzaedtheit vulhooptelic ende vulcommelic.
Up dwoord 'dhende' zuldij noteren datmen dhende van einigher dijnc
nemen ende verstaen mach dlaeste of dusterste van einigher dijnc,
als dhende van eenen stocke of weghe; of tsliten ende tfalen van
20 einigher dijnc, ende also es de dood gheseit dhende des levens.
Tghoont heedt ooc dhende, daeromme of omme de gracen van welken
men einighe dijnc of maect of doet, ende in deser lester manieren
es God dHende van allen dijngien, want ghelijc zij alle van Gode
commen, also willen zij ooc wederomme te Hem, etc..
25 God es dan ons Beghin, ons Schepper, ons Middel, want onse Gheleeder,

-
1. *diene*: die hem (nl Boethius).
4. *verandwordende*: antwoordende.
6. *achtervolghende*: vervolgens, achtereenvolgens.
10. *ghenoucheit*: rijkdom, overvloed.
12. *de Propheet*: nl. *Jesaiah* 66:23 (?).
16. *verzaedtheit*: verzadiging; *vulhooptelic*: in grote hoeveelheid.
25. *Gheleeder*: Leidsman

- 1 onse Wegh, daer deure wij tot Hem gheraken, ende dHende, daer wij
 alle na haken. Ende aldus sluudt hier Philosophie dat Hij dHende,
 dats Salicheit, es ende dat die schauwen tghoont es, dat zou be-
 gheirt. Ende want sulke begheirde dijnc rechte salicheit es, so
 5 blijkt emmer dat God Salicheit es.

Of leset aldus: Beghin, Wegh, Middel, Gheleeder zijn Een.

-
2. *haken*: verlangen; *sluudt*: besluit, konkludeert.
 3. *die*: nl. *Salicheit*; of moet gelezen worden: 'Die' (nl. God), dan is er
 inkongruentie met het onderwerp van de bijzin: *Hij*.
zou: nl. *Philosophie*.

↓
 dan God es 'die'
 moeten staan (zie 494)
 -11-

Noten over de interpunctie in de tekstuitgave
in verhouding tot de incunabel

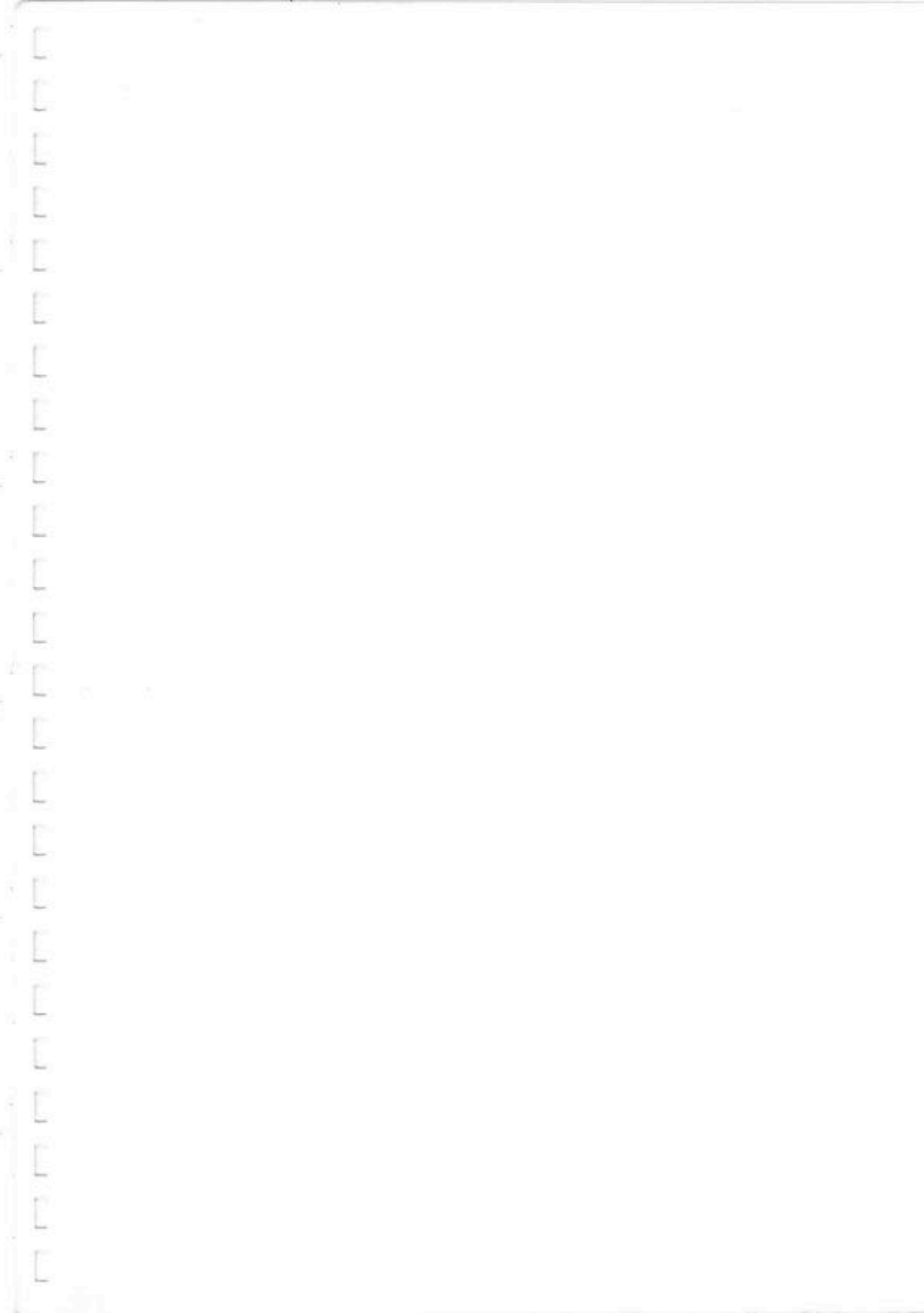
G.1.4.	<i>moveri.</i>	inc.: 'moveri:'
2.10.	De ruimte ontbreekt in inc.	
2.11.	<i>anroupt, so</i>	inc.: 'anroupt.' ruimte 'zo'
2.18.	<i>zoude.</i>	inc.: 'zoude:'
2.22.	De ruimte ontbreekt in inc.	
2.24.	<i>deught. Ende</i>	inc.: 'deught' ruimte 'Ende'
3.19.	<i>weerd; vanden</i>	inc.: 'weerd. S vanden'
3.20.	<i>aerden; vanden</i>	inc.: 'aerden. Vanden'
3.21.	<i>tijds; vander</i>	inc.: 'tijds. Vander'
3.25.	<i>es; of</i>	inc.: 'es. S Of'
4.4.	<i>failleren</i>	inc.: 'faillieren'
4.5.	<i>ziele; maer</i>	inc.: 'ziele. Maer'
4.17.	<i>Salomon</i>	inc.: 'S Salomon'
4.23.	<i>verliest.</i>	inc.: 'verliest:'
4.25.	De ruimte ontbreekt in inc.	
5.6.	<i>waert; of</i>	inc.: 'waert Of'
5.7.	<i>dipperste</i>	inc.: 'dnpperste
5.8.	<i>regioen, want</i>	inc.: 'regioen. S want'
5.9.	<i>zijn</i>	inc.: 'zijn.'
6.1.	<i>zijn. Ende</i>	inc.: 'zijn S Ende'
6.3.	<i>gheseit,</i>	inc.: 'gheseit.'
6.4.	De ruimte ontbreekt in inc.	
6.6.	<i>niet, bij</i>	inc.: 'niet S bij'
6.14.	<i>gheeft; ende</i>	inc.: 'gheeft. Ende'
6.20.	<i>Vorme</i>	inc.: 'vorme:'
6.21.	<i>zijn. Ende</i>	inc.: 'zijn. S Ende'
6.23.	De ruimte ontbreekt in inc.	
7.7.	<i>can'. Ghelijc</i>	inc.: 'can ghelijc'
7.13.	<i>also</i>	inc.: 'S also'
7.15.	De ruimte ontbreekt in inc.	
7.22.	<i>ganhelic, want</i>	inc.: 'ganhelic. S want'
8.6.	<i>es, want</i>	inc.: 'es S want'
8.7.	<i>moeten, ende</i>	inc.: 'moeten.' ruimte 'Ende'
8.12.	De ruimte ontbreekt in inc.	
8.17.	<i>ghemaect</i>	inc.: 'ghemaect:'
8.24.	<i>Plato</i>	inc.: 'Platot'
9.15.	De ruimte ontbreekt in inc.	
10.2.	<i>es. Also</i>	inc.: 'es. S also'
10.5.	<i>rond. De</i>	inc.: 'rond. S De'
10.10.	De ruimte ontbreekt in inc.	
10.14.	<i>bestiert</i>	inc.: 'bestiert' ruimte
10.15.	<i>Ende</i>	inc.: 'S Ende'
10.24.	<i>int</i>	inc.: 'int'
11.2.	<i>gheroert</i>	inc.: 'gheuoert'
11.4.	<i>andre. Ende</i>	inc.: 'andre ende'
11.11.	<i>Of</i>	inc.: 'S Of'
11.15.	De ruimte ontbreekt in inc.	
12.9.	<i>doen? Zijn</i>	inc.: 'doen zijn'
12.12.	<i>suls? Gheefstu</i>	inc.: 'suls gheefstu'

12.11.	<i>quaden, och</i>	inc.: 'quaden. Och'
12.16.	<i>dienen, ende</i>	inc.: 'dienen' Ende'
12.18.	<i>alzo</i>	inc.: 'Alzo'
13.7.	<i>willende</i>	inc.: 'willeude'
13.10.	De ruimte ontbreekt in inc.	
13.13.	<i>want</i>	inc.: 'want'
13.15.	<i>maer</i>	inc.: 'Maer'
13.17.	<i>hadde</i>	inc.: 'Hadde'
13.19.	<i>moghen. Of</i>	inc.: 'moghen of'
13.21.	<i>wilde, -ja</i>	inc.: 'wilde. Ja'
13.24.	<i>dus</i>	inc.: 'Dus'
13.25.	De ruimte ontbreekt in inc.	
14.5.	<i>ende</i>	inc.: 'Ende'
14.6.	<i>Ende</i>	inc.: 'ende'
14.19.	<i>werdt. Zou</i>	inc.: 'werdt zou'
15.7.	<i>also</i>	inc.: 'also'
15.9.	De ruimte ontbreekt in inc.	
15.16.	<i>heeft; ofte</i>	inc.: 'heeft. Ofte'
16.1.	De ruimte ontbreekt in inc.	
16.4.	<i>want</i>	inc.: 'want'
16.5.	<i>als</i>	inc.: 'als'
16.10.	<i>Gode.</i>	inc.: 'gode:'
16.20.	De ruimte ontbreekt in inc.	
16.25.	<i>es. Ende</i>	inc.: 'es. ende'
17.4.	<i>stelt, ic</i>	inc.: 'stelt. Ic'
17.14.	<i>stelde?</i>	inc.: 'stelde'
17.23.	<i>zijns. Wie</i>	inc.: 'zijns: wie'
18.2.	<i>vraghen, want</i>	inc.: 'vraghen want'
18.5.	<i>wille, antwoorde</i>	inc.: 'wille. Andwoorde'
18.12.	<i>eewicheit, in</i>	inc.: 'eewicheit. In'
18.13.	<i>valt. Ende</i>	inc.: 'valt ende'
18.20.	<i>bedocht. Ende</i>	inc.: 'bedocht Ende'
18.21.	<i>daerome</i>	inc.: 'daerome'
19.3.	<i>heeft. Anders</i>	inc.: 'heeft Anders'
19.5.	<i>hadde, alzomen</i>	inc.: 'hadde. Alzomen'
19.13.	<i>Alle</i>	inc.: 'Alle'
19.15.	<i>navolghende</i>	inc.: 'navolghene'
19.17.	<i>verre. In</i>	inc.: 'verre In'
19.21.	<i>goedertierheit</i>	inc.: 'goedertiierheit'
20.4.	De ruimte ontbreekt in inc.	
20.8.	<i>nam, alzo</i>	inc.: 'nam Alzo'
20.11.	<i>aldus: eist</i>	inc.: 'aldus Eist'
20.16.	<i>zijn: enighe</i>	inc.: 'zijn Einighe'
20.19.	<i>quaet; andre</i>	inc.: 'quaet. Andre'
21.19.	De ruimte ontbreekt in inc.	
21.22.	<i>de zone</i>	inc.: 'de zoge' (wschl. een inktspat)
22.2.	<i>rust. Ende</i>	inc.: 'rust Ende'
22.4.	<i>es, nochtan</i>	inc.: 'es Nochtan'
22.17.	<i>ghe/stelt: een</i>	inc.: 'ghestelt. Een'
22.18.	<i>weereid, ende</i>	inc.: 'weereid.' ruimte 'ende'
22.18.	<i>lichemelic. Deerste</i>	inc.: 'lichemelic. Deerste'
22.20.	<i>Gode, ende</i>	inc.: 'gode. Ende'
22.1.	<i>wille. De</i>	inc.: 'wille de'
23.4.	<i>ordene</i>	inc.: 'ordenene'
23.5.	<i>tijds, ende</i>	inc.: 'tijds' ruimte 'Ende'
23.10.	<i>dijghen, de</i>	inc.: 'dijghen. De'

23.11.	<i>bliven.</i>	inc.: 'bliven;
23.14.	<i>aerde. Ende</i>	inc.: 'aerde § Ende
23.16.	<i>redenen oft</i>	inc.: 'redenen. Oft'
23.21.	<i>zijn, zo</i>	inc.: 'zijn.' ruimte 'zo'
23.21.	<i>onveranderlic</i>	inc.: 'onvranderlic'
23.24.	<i>naturen</i>	inc.: 'naturen.'
24.4.	<i>De ruimte ontbreekt in inc.</i>	
24.9.	<i>alse</i>	inc.: 'Alse'
24.9.	<i>staet; ende</i>	inc.: 'staet. Ende'
24.11.	<i>maecsele, want</i>	inc.: 'maecsele.' ruimte 'want'
24.11.	<i>rond, ende</i>	inc.: 'rond. Ende'
24.14.	<i>es. Zou</i>	inc.: 'es § zou'
24.20.	<i>diverschelic; tghesichte</i>	inc.: 'diverschelic. Tghesichte
24.21.	<i>creaturen. Al</i>	inc.: 'creaturen § Al'
25.5.	<i>dieren, in</i>	inc.: 'dieren. In'
25.13.	<i>commen. Ende</i>	inc.: 'commen. § Ende'
25.15.	<i>seit: 'Zou</i>	inc.: 'seit § Zou'
25.19.	<i>dienen als</i>	inc.: 'dienen Als'
25.21.	<i>humeuren, verbiten</i>	inc.: 'humeuren.' ruimte 'verbiten'
26.1.	<i>maect, also</i>	inc.: 'maect Also'
26.4.	<i>zijn. 'Het</i>	inc.: 'zijn: Het'
26.5.	<i>De ruimte ontbreekt in inc.</i>	
26.15.	<i>niet</i>	inc.: 'met'
26.15.	<i>vallen; ende</i>	inc.: 'vallen. Ende'
27.22.	<i>De ruimte ontbreekt in inc.</i>	
28.3.	<i>can, of</i>	inc.: 'can Of'
28.7.	<i>crachten, ghelijc</i>	inc.: 'crachten § ghelijc'
28.14.	<i>wederzake. Ende</i>	inc.: 'wederzake ende'
28.18.	<i>vernielt. Al</i>	inc.: 'vernielt. Al'
28.22.	<i>mach, ende</i>	inc.: 'mach. Ende'
29.2.	<i>heeten, -welke</i>	inc.: 'heeten. Dwelke'
29.10.	<i>segghen. 'Ende</i>	inc.: 'segghen ende'
29.14.	<i>vuchtigheden</i>	inc.: 'vuchtigheden'
30.8.	<i>sine'. uut</i>	inc.: 'zine Uut'
30.9.	<i>De ruimte ontbreekt in inc.</i>	
30.23.	<i>want</i>	inc.: 'wat'
31.3.	<i>ghenaect. Die</i>	inc.: 'ghenaect die'
31.4.	<i>De ruimte ontbreekt in inc.</i>	
31.6.	<i>staen', te</i>	inc.: 'staen § Te'
31.8.	<i>heift'. Ende</i>	inc.: 'heift.' ruimte 'Ende'
31.9.	<i>zijn. Ende</i>	inc.: 'zijn ende'
32.2.	<i>zijn, alsomen</i>	inc.: 'zijn: alzomen'
32.8.	<i>seit) 'inden</i>	inc.: 'seit) Inden'
32.8.	<i>es.' Ende</i>	inc.: 'es ende'
32.17.	<i>ghelijct, ende</i>	inc.: 'ghelijct. Ende'
32.18.	<i>zijn. Zo</i>	inc.: 'zijn zo'
33.7.	<i>herlichten, ende</i>	inc.: 'herlichten. Ende'
33.13.	<i>ghedeelt. " Als</i>	inc.: 'ghedeelt. als'
33.17.	<i>lichemelike. De</i>	inc.: 'lichemelike de' 33.20 ;of inc.: 'Of'
34.1.	<i>weerd ende</i>	inc.: 'weerd. Ende'
34.3.	<i>es, bij</i>	inc.: 'es. Bij'
34.4.	<i>hebben: of</i>	inc.: 'hebben. Of'
34.25.	<i>De ruimte ontbreekt in inc.</i>	
35.1.	<i>viere: eerst</i>	inc.: 'viere. Eerst'
35.4. & 35.9. & 35.22.	<i>De ruimtes ontbreken in inc.</i>	

35.9.	<i>ghedeurt.</i>	inc.: 'ghedeurt'
35.22.	<i>wijs. Ende</i>	inc.: 'wijs ende'
36.2.	<i>bewijzen, of</i>	inc.: 'bewijzen. Of'
36.5.	<i>De ruimte ontbreekt in inc.</i>	
36.10.	<i>maken; of</i>	inc.: 'maken. Of'
36.12.	<i>anbeghinne ende</i>	inc.: 'anbeghinne S Ende'
36.22.	<i>schuut, also</i>	inc.: 'schuut. Also'
37.2.	<i>meest, ende</i>	inc.: 'meest. Ende'
37.12.	<i>De ruimte ontbreekt in inc.</i>	
37.14.	<i>lichane</i>	inc.: 'lichane'
37.16.	<i>mach. Zou</i>	inc.: 'mach zou'
37.17.	<i>leden, want</i>	inc.: 'leden' want'
37.21.	<i>es.' Ende</i>	inc.: 'es ende'
38.3.	<i>gheorganizeirt</i>	inc.: 'ghierganizeirt'
38.4.	<i>zielen. Men</i>	inc.: 'zielen men'
38.6.	<i>ghebeirt. Het</i>	inc.: 'ghebeurt S Het'
38.7.	<i>bloeyen</i>	inc.: 'bloeye'
38.20.	<i>nochtan</i>	inc.: 'uochtan'
38.20.	<i>De ruimte ontbreekt in inc.</i>	
38.23.	<i>waert; of</i>	inc.: 'waert. Of'
39.1.	<i>zijn; of</i>	inc.: 'zijn. Of'
39.4.	<i>es; of</i>	inc.: 'es' ruimte 'of'
39.7.	<i>roerlicheit</i>	inc.: 'roerliccheit'
39.8.	<i>begheirten', also</i>	inc.: 'begheirten Also'
39.9.	<i>zeit; of</i>	inc.: 'zeit Of'
39.13.	<i>seris,</i>	inc.: 'seris''
39.14.	<i>reverti.</i>	inc.: 'reverti''
39.21.	<i>supple</i>	inc.: 'supple''
40.4.	<i>siele, andre</i>	inc.: 'siele. Andre'
40.6.	<i>De ruimte ontbreekt in inc.</i>	
40.11.	<i>De ruimte ontbreekt in inc.</i>	
40.11.	<i>te Dij."</i>	inc.: 'te dij:'
40.16.	<i>stelde; ende</i>	inc.: 'stelde. Ende'
40.19.	<i>keeren; ende</i>	inc.: 'keeren' Ende'
40.21.	<i>scrijft: 'Gode</i>	inc.: 'scrijft S Gode'
40.22.	<i>ghecompareert', bij</i>	inc.: 'ghecompareert: Bij'
40.25.	<i>staen; of</i>	inc.: 'staen: Of'
41.3.	<i>De ruimte ontbreekt in inc.</i>	
41.5.	<i>clemt; andre</i>	inc.: 'clemt. Andre'
41.7.	<i>voeren; andre</i>	inc.: 'voeren S Andre'
41.8. & 41.21. & 41.25.	<i>De ruimtes ontbreken in inc.</i>	
41.11.	<i>meinschen; ende</i>	inc.: 'meinschen' ende'
41.13.	<i>firaments, ende</i>	inc.: 'firmaments Ende'
41.14.	<i>planeten, also</i>	inc.: 'planeten. Also'
41.16.	<i>zinlicheit,</i>	inc.: 'zinlicheit''
41.17.	<i>ghiericheit</i>	inc.: 'ghiericheit:'
41.18.	<i>rijzen als 'camerieren die'</i>	inc.: 'rijzen. Als camerieren' Die'
41.20.	<i>zijn'; of</i>	inc.: 'zijn. Of'
41.24.	<i>weereid; of</i>	inc.: 'weereid' ruimte 'Of'
42.4.	<i>'licht'; of</i>	inc.: 'licht' Of'
42.6.	<i>te zine.</i>	inc.: 'te zine:'
42.7.	<i>caritate, of</i>	inc.: 'caritate: Of'
42.13. & 42.23.	<i>De ruimtes ontbreken in inc.</i>	
42.20.	<i>gheift; of</i>	inc.: 'gheift. Of'
43.2.	<i>gheschiede; of</i>	inc.: 'gheschiede. Of'

43.8.	vernoye; of	inc.: 'vernoye. Of'
43.10.	verlichten, alst	inc.: 'verlichten. Alst'
43.11.	vier, ende	inc.: 'vier. Ende'
43.13.	licht, zonder	inc.: 'licht: ' ruimte 'zonder'
43.15.	sijn', also	inc.: 'sijn. Also'
43.22.	genereren;	inc.: 'genereren:'
44.4.	hemelen als	inc.: 'hemelen. Als'
44.8.	mach;	inc.: 'mach:'
44.20.	planeten	inc.: 'plaueten'
44.22.	De ruimte ontbreekt in inc.	
44.23.	dlatijn dat	inc.: 'dlatijn § dat'
44.24.	cracht, ende	inc.: 'cracht Ende'
44.25.	dapostele	inc.: 'dapostele:'
44.25.	rapen, ende	inc.: 'rapen. Ende'
45.2.	moet'; ende	inc.: 'moet. § Ende'
45.7.	ghenade. Ende	inc.: 'ghenade. § Ende'
45.8.	niet';	inc.: 'niet. ' ruimte
45.9.	werct. Ende	inc.: 'werct. § Ende'
45.15.	persevereren. Ende	inc.: 'persevereren. § Ende'
45.16.	was, ende	inc.: 'was Ende'
45.25.	angustam	inc.: 'angustam:'
46.8.	Eerst	inc.: '§ Eerst'
46.10.	& 46.11.	inc.: '§ Item'
46.11.	ghesichte,	inc.: 'ghesichte:'
46.15.	De ruimte ontbreekt in inc.	
46.23.	lettelen	inc.: 'leitelen'
47.8.	wesende,	inc.: 'wesende:'
47.9.	state. Dit	inc.: 'state. § Dit'
47.11.	maken. ' Item	inc.: 'maken. § Item'
47.12.	stad;	inc.: 'stad:'
47.18.	wilde dat	inc.: 'wilde § dat'
48.3.	mach, ende	inc.: 'mach. Ende'
48.5.	verhoghen. Ende	inc.: 'verhoghen ende'
48.5.	graden ende	inc.: 'graden. ende'
48.19.	overvloyentheit	inc.: 'overnloyentheit'
49.2.	quarto: 'zo	inc.: 'quarto § zo'
49.3.	eewicheden'; ende	inc.: 'eewicheden. Ende'
49.5. & 49.7.	De ruimtes ontbreken in inc.	
50.5.	ziene	inc.: 'ziene. ' ruimte
50.7. & 50.23.	De ruimtes ontbreken in inc. 50.22. want	inc.: 'waut'
51.3.	zijne, ende	inc.: 'zijne. Ende'
51.6.	moghe; daeromme	inc.: 'moghe § daeromme'
51.8. & 51.24.	De ruimtes ontbreken in inc.	
51.13.	Want	inc.: '§ Want'
52.4.	es, so	inc.: 'es § so'
52.5.	es.	inc.: 'es:'
52.5.	De ruimte ontbreekt in inc.	

Literatuurlijst van de vermelde
en aangehaalde werken

1. Aristoteles, *Opera omnia, cum indice nominum et rerum absolutissimo*. Ediderunt F. Dübner, C. Bussemaker, Aem. Heitz. Parisiis, 1848-1921. 5 dln.
2. Barrett, H.M., *Boethius. Some aspects of his times and work*. Cambridge, 1940.
3. Boethius. A.M.S., *Philosophiae consolatio*. Ed. Bieler. Turnholti, 1957. Corpus Christianorum, Series Latina 94.
4. [Boethius, A.M.S.], *Boethius. The consolation of Philosophy*. Transl. with an intr. by V.E. Watts. Harmondsworth, 1969. Penguin Classics.
5. Boethius. A.M.S., *De vertroosting der wijsbegeerte*. Opnieuw uit het Latijn vert. en van een inl. voorz. door J.W. Schotman. Amsterdam, 1924. Wereldbibliotheek 26.
6. [Calcidius], *Timeus a Calcidio translatus commentarioque instructus*. In societatem operis coniuncto P.J. Jensen. Edidit J.H. Waszink. Londen etc., 1962.
7. Cappelli, A., *Manuali Hoepli Lexicon abbreviaturarum. Dizionario di abbreviature Latine ed Italiane*. Milaan, 1973.
8. [Cato], *Disticha Catonis*. Recensuit et apparatu critico instruxit M. Boas. Opus post M. Boas mortem edendum curavit H.J. Botschuyver. Amsterdam, 1952.
9. Copleston, F., *A history of philosophy*. New York, 1962. 8 dln.
10. Courcelle, P., *La consolation de philosophie dans la tradition littéraire. Antécédents et Postérité de Boèce*. Parijs, 1967.
11. Curtius, E.R., *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*. Bern, 1948.
12. Duinhoven, A.M., *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast. Deel I*. Assen, 1975. Diss. Utrecht.
13. Dwyer, R.A., *Boethian fictions. Narratives in the Medieval French versions of the Consolatio Philosophiae*. Cambridge, 1976.
14. Galteri de Castellione, *Alexandreis*. Ed. M.L. Colker. Patavii, 1978.
15. Gerritsen, W.P., 'Dese fabule es elken toeghescreven...De Gentse Boethiusvertaler en de mythe van Orpheus'. In: *Ntg* 73 (1980), p. 471-491.
16. Gerritsen, W.P., 'Viermaal Boethius. Poëtische en prosodische aspecten van de Carmina in Boethius' *Consolatio* in de vertalingen van Vilt (1466) tot Coornhert (1585)'. In: *Versl. en meded. van de Kon. Acad. voor Nedl. Taal- en Letterkunde*. Gent, 1981., I., 1-14.

17. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. Leipzig, 1930.
18. Gilson, E., *La philosophie au Moyen Âge*. Parijs, z.j.. 2 dln.
19. Grabmann, M., *Die Geschichte der scholastische Methode*. Freiburg in Breisgau, 1909. 2 dln.
20. Haring, N.M., 'Four commentaries on the *De Consolatione Philosophiae* in Ms. Heiligenkreuz 130!! In: *Medieval Studies* 31 (1969), p. 287-316.
21. Hoek, J.M., *De mnl. vertalingen van Boethius' De Consolatione Philosophiae*. Harderwijk, 1943.
22. Huet, G., 'La première édition de la *Consolation* de Boèce en Néerlandais.' In: *Mélanges Julien Havet*. Parijs, 1895. p. 561-569.
23. Huygens, R.B.C., 'Mittelalterliche Kommentare zum *O qui perpetua*. In: *Sacris erudiri* 6 (1954), p. 383-398.
24. Jeaneau, E., 'Un commentaire inédit sur le chant *O qui perpetua* de Boèce. In: *Rivista critica di storia della filosofia* 14 (1959), p. 65-81.
25. Jourdain, M.C., 'Des commentaires inédits de Guillaume de Conches et Nicolas Triveth sur la consolation de la Philosophie de Boèce.' In: *Notices et extraits de la Bibliothèque impériale et autres bibliothèques*. Parijs, 1862. Deel 20, nr. 2., p. 40-82.
26. Klingner, F., *De Boethii consolatione Philosophiae*. Berlijn, 1921.
27. Lausberg, H., *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. München, 1973. 2 dln..
28. Loey, A. van, *Middel nederlandse spraakkunst*. Groningen, 1969. Deel I, Vormleer.
29. Lovejoy, A.O., *The great chain of being. A study of the history of an idea*. New York, 1965.
30. Machiels, J., *Meester Arend de Keysere 1480-1490*. Gent, 1973. Uitgeg. ter gelegenh. van het Dirk Martens-jaar.
31. Macrobius, A.T., *Commentarii in Somnium Scipionis*. Edidit I. Willis, accedunt quatuor tabulae. Leipzig, 1970.
32. Maius, A., 'In Boethium de Consolatione philosophiae Lib. III. Metr. IX. Commentarius'. In: *Classicorum auctorum e vaticanis codicibus editorum*. Rome, 1831. Dl. 3, p. 331-345.
33. Migne, J.P., *Patrologiae cursus completus, sive bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica, omnium ss., patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum, qui ab aevo apostolico ad tempora Concilii Tridentini (1216) floruerunt*. Parisiis, 1844-1890. Series Latina, Accurante J.P. Migne. 221 dln.
34. Moll, W., 'Bisschops Adelbolds kommentaar op een metrum van Boethius.' In: *Kerkhistorisch Archief, verz. door N.C. Kist en W. Moll*. Amsterdam, 1862. Dl. 3., p. 198-213.
35. Obertello, L., *Severino Boesio*. Genova, 1974. Accademia Ligure di scienze e lettere.

36. Ovidius Naso, P., *Metamorphoses en elegische gedichten*. Een bloeml. met inl. en toel. noten door J. Hondius e.a.. Groningen, 1968. 2 dln.
37. Patch, H.R., *The tradition of Boethius. A study of his importance in Medieval culture*. New York, 1935.
38. Plato, 'Timeaus'. In: *Plato, Timeaus, Critias, Cleitophon, Menexenus, Epistles*. With an English transl. by R.G. Bury. London, 1975. The Loeb classical library, 234., p. 3-253.
39. Potthast, A., *Wegweiser durch die Geschichte des Europäischen Mittelalters bis 1500*. Graz, 1957. 2 dln.
40. Rand, E.K., *Founders of the Middle Ages*. Cambridge, Mass., 1928.
41. Rijk, L.M. de, *Middeleeuwse wijsbegeerte. Traditie en vernieuwing*. Assen etc., 1977.
42. Sassen, F., 'Boethius, leermeester der Middeleeuwen'. In: *Studia Catholica* 4 (1938), p. 97-112, en p. 216-230.
43. Scheible, H., *Die Gedichte in der Consolatio Philosophiae des Boethius*. Heidelberg, 1972.
44. Silk, E.T., 'Saeculi noni auctoris in Boetii Consolationem Philosophiae commentarius'. In: *Papers and Monographs of the American Academy in Rome*. Rome, 1935. Dl. 9.
45. Silvestre, H., 'Le commentaire inédit de Jean Scot Erigène au maître 9 du livre III du 'De consolatione Philosophiae' de Boèce'. In: *Revue d'histoire ecclésiastique* 47 (1952), p. 45-122.
46. Stewart, H.F., *Boethius. An essay*. Edinburgh etc., 1891.
47. Stewart, H.F., 'A commentary by Remigius Autissiodorensis of the 'De Cons. Ph.' of Boethius'. In: *The Journal of theological Studies* 17 (1916), p. 22-42.
- ✓ 48. Strycker, E. de, *Beknopte geschiedenis van de Antieke filosofie*. Antwerpen, 1967.
49. Thomas van Aquino, S. *Thomas Aquinatis doctoris angelici Summa contra gentiles seu De veritate catholicae fidei*. Ed. Io. Franc. Taurini, 1933.
50. Thomas, A., 'Notice sur le manuscrit latin 4788 du Vatican, contenant une traduction française avec commentaire par maître Pierre de Paris, de la *Consolatio Philosophiae* de Boèce. In: *Notices et extraits des Manuscrits de la Bibliothèque impériale et autres bibliothèques*. Parijs, 1917. Deel 41, p. 29-90.
- ✓ 51. *Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12e tot de 16e eeuw*. Tentoonstelling inger. door de stad Brugge in het Gruuthusemuseum 18 juli - 18 oktober 1981. Brugge, 1981.
52. Verwijs, E., en Verdam, J., *Middelnederlandsch woordenboek*. 's-Gravenhage, 1885-1952. 11 dln.
53. Vescovini, G.F., 'Due commenti inediti del XIV secolo al 'De consolatione Philosophiae' di Boezio'. In: *Rivista critica di storia della filosofia* 13 (1958), p. 408-414.

— J. van der Meer met L. p. 24.

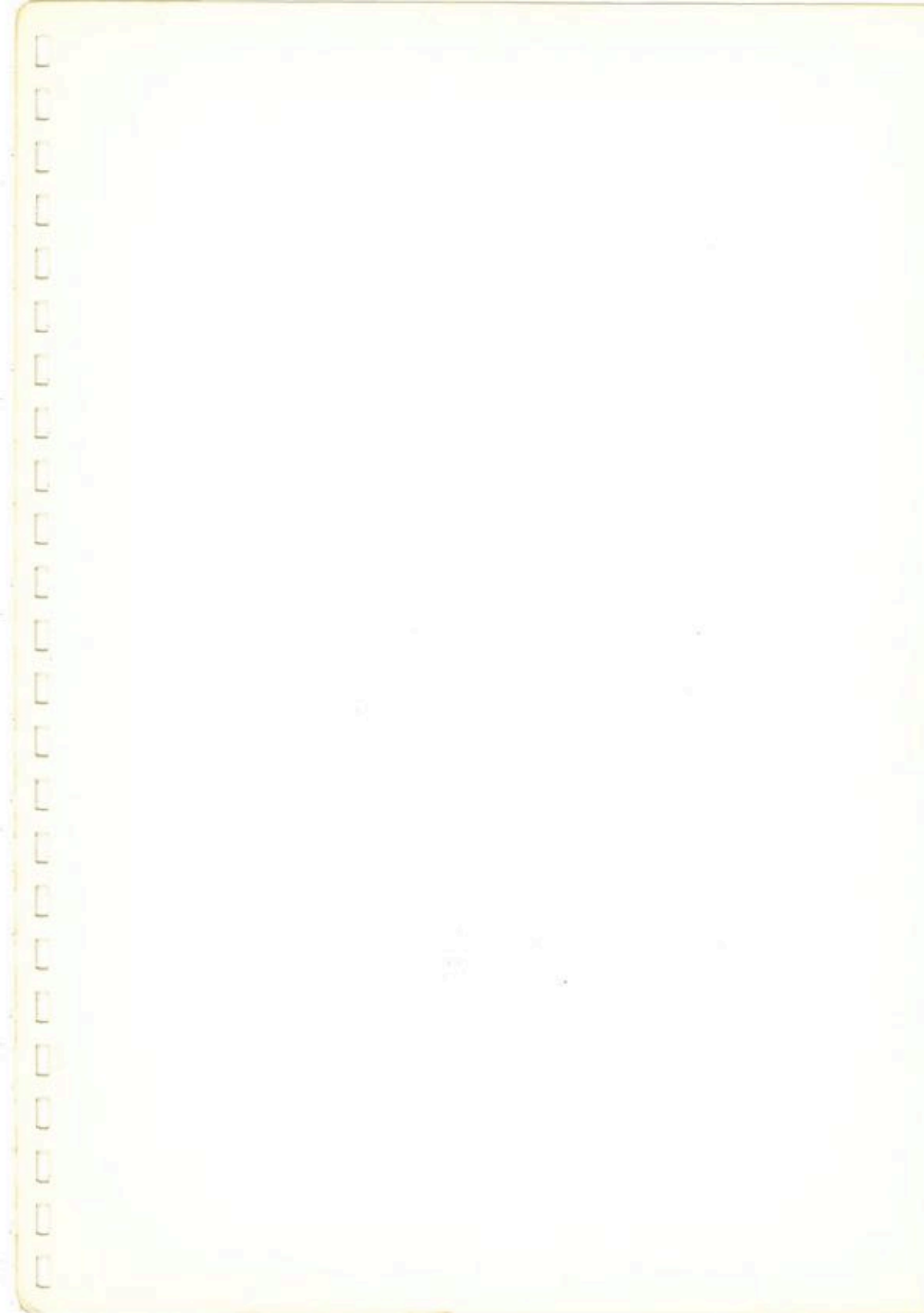
✓ 54. Stone, L.W., 'Old French translations of the cons. Phil. of Boethius: Some unedited mss.' In: *Medium Aevum* 6 (1917) p. 20.

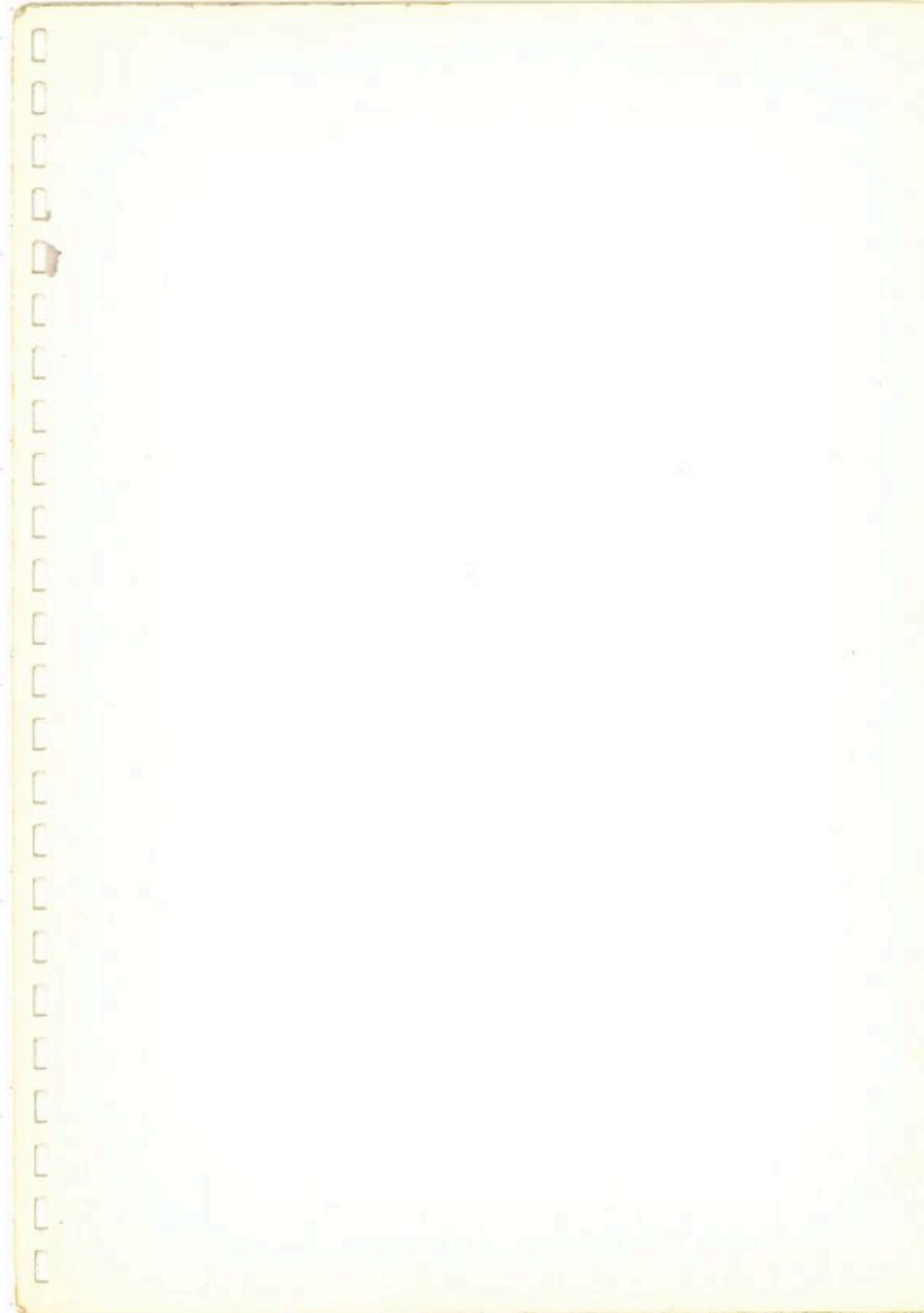
55. Thomas, A. etc., 'Traductions Françaises de la *Consolatio Philosophiae* de Boèce.' In: *Histoire littéraire de la France*. Parijs, 1918. Vol. 27, p. 419-482.

54. Vogel, C.J. de, 'Boethiana I & II'. In: *Vivarium* 9 (1971), en 10 (1972).
55. Vogel, C.J. de, *Theoria. Studies over de Griekse wijsbegeerte*. Assen, 1967.
56. Wilmart, A., 'Analecti Reginensia'. In: *Studi e testi* 59 (1933), p. 259-262.
57. Winden, J.C.M. van, *Caloidius on matter, his doctrines and sources. A chapter in the history of Platonism*. Leiden, 1959.
58. *Woordenlijst van de Nederlandse Taal*. Samengest. in opdr. van de Nederlandse en Belgische regering. 's-Gravenhage, 1954.

Handschrift en oude drukken

59. Hs. Luik, Bibliothèque Générale, 705, 348C.
Regnier van St. Truiden, *Kommentaar op De Consolatione Philosophiae*.
Incipit: "Haec me consolata est in humilitate mea."
Excipit: "... cernentis et intuentis cuncta, scilicet Dei, qui
sit benedictus in saecula saeculorum. Amen"
(Naar: *Conaele* (1967), p. 415/6).
60. Antoine Vêrart, *Le grant boece de consolation nouvellement imprime a paris*.
Links van titelblad: "Le grant boece de consolacion nouvellement
imprime a paris pour Antoine Vêrart 1494 avec fig"
Signatuur K.B. Den Haag: 171D15.
61. Boethius, A.M.S., *De consolatione philosophiae*. Lat. tekst, Nedl.
vert. en komm. . Gent, Arend de Keyser, 3 mei 1485.
Signatuur UB Utrecht: Y oct 1733 (rariora).
62. Boethius, A.M.S., *Boethius Anicius Manlius Severinus De Consolatione philosophiae cum commentario Pseudo-Thomas de Aquino*. Keulen, Hei.
Quentell. 31 oct. 1493.
Signatuur UB Utrecht: X qu 73¹ (rariora).
63. Dionysius a Leeuwis (Dionysius Carthusianus), *Opera minora*. Ed.
P. Blomevena . Ubiorum-Colon, Io Soter, 1532-1540. 3 Vol..
Het kommentaar op *De Consolatione Philosophiae* staat in Vol. 3.
Tom. 1.
Signatuur UB Utrecht: F. Pol. N° 229-231.

IV. Bijlagen

IV.1. Afschrift van een kommentaar op Metrum III.9. van Regnier van St.-Truiden

Het hiernavolgende afschrift is primair bedoeld als basis voor het onderzoek naar de bron(nen) van het kommentaar van de Gent. Gezien de hoeveelheid tijd en kennis die nodig is om een kritische uitgave van dit Latijnse kommentaar te maken, heb ik het bij een afschrift gelaten.

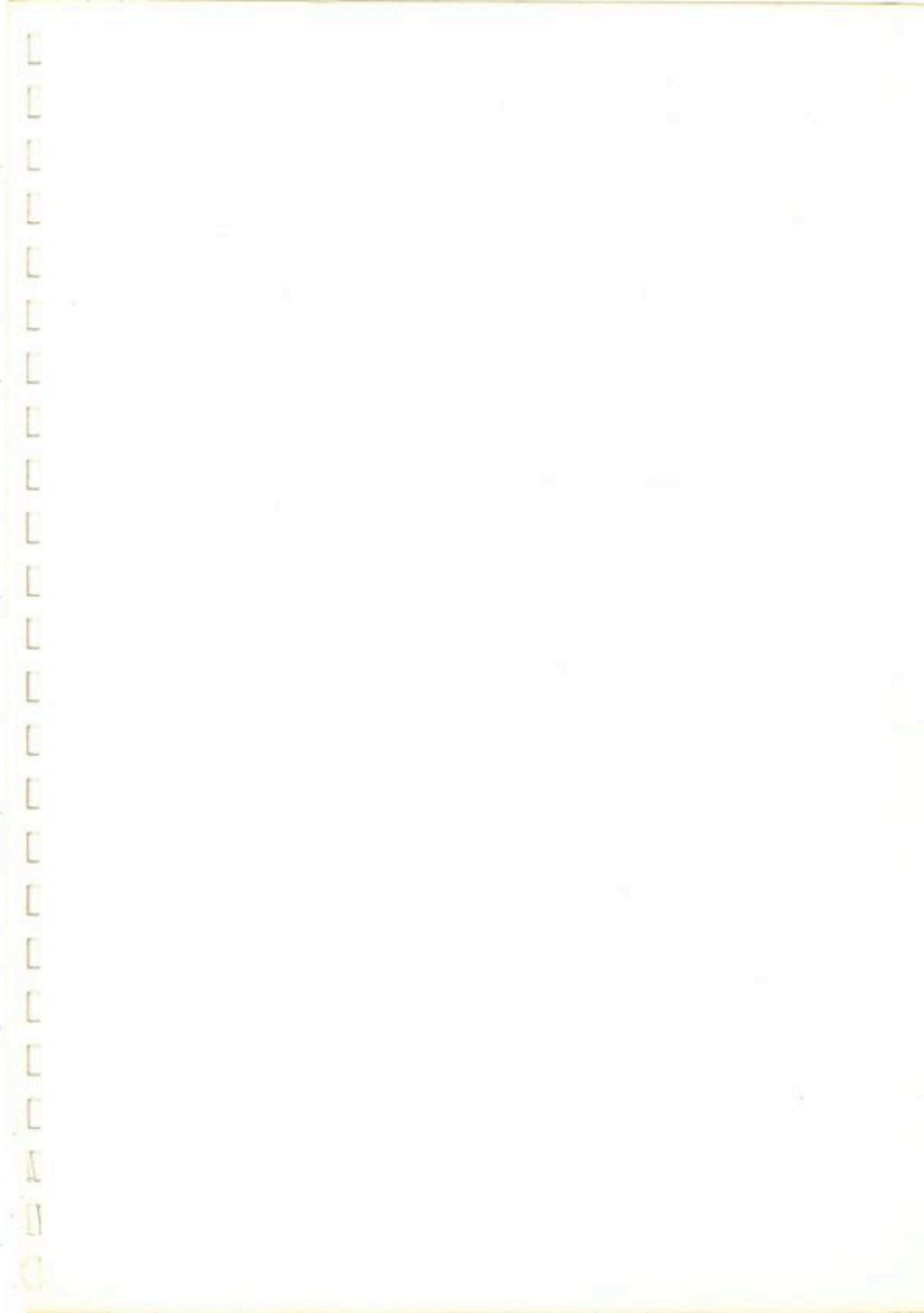
Ik heb de tekst, zoals deze in het handschrift van de Bibliothèque Générale te Luik aanwezig is, zo getrouw mogelijk afgeschreven; geen interpunctie en emendaties aangebracht; alleen in voetnoten gewen op wat mij fouten lijken te zijn; en niet gestreefd naar enige systematisering. Wel heb ik met behulp van Cappelli (1) alle abbreviaturen opgelost, maar, gezien de grote hoeveelheid ervan, nergens aangegeven waar van een abbreviatuur sprake is.

Ook het gebruik van de letters in het handschrift heb ik zo getrouw mogelijk nagevolgd. Het probleem dat hierbij speelt, is dat het moderne alfabet een aantal tekens minder heeft, waardoor ik genoodzaakt ben geweest sommige letters uit het handschrift tot één teken terug te brengen: de verschillende vormen van de "s" en de "r" worden door mij als "s" en "r" weergegeven. De "u" en de "v" zijn als kleine letter van elkaar onderscheiden, maar vallen als hoofdletter in één teken samen. Dit teken geef ik weer met "U". De verhouding in het gebruik van de letter "t" tegenover de "c", de "m" tegenover de "n", de "u" tegenover de "v", en de "i" tegenover de "j" zou niet zoveel moeilijkheden hebben opgeleverd, als er in het handschrift geen abbreviaturen waren voorgekomen. Wat betreft de "u"- "v" en de "i"- "j" verhouding heb ik in de opgeloste abbreviaturen het handschrift gevolgd naar de plaatsen waar dezelfde woorden voluit geschreven worden. Wat betreft de "t"- "c" en "m"- "n" verhouding heb ik bij de oplossing van de abbreviaturen gekozen voor "t" en "m", tenzij de 'huidige' konventies voor het Latijn anders zijn (b.v. "competens", maar "conveniens"). De naam "Boecius" geef ik (naar R. 94.v.a.16.) steeds met "c" weer. De in het handschrift voorkomende cijfers heb ik dikwijls in letters weergegeven.

Tenslotte: in de voetnoten geef ik aan waar de kopiist zijn eigen
verschrijvingen verbetert; wat hij heeft doorgehaald; en wat hij
in de kantlijn heeft toegevoegd.

Noten

(1) Cappelli (1973).

Rond- cunctulaties op basis van Pericles
en Pericles

Rond- cunctulaties van Boetius
Verdeling in zinnen (intelligente)

R. 87.r.a.

- 47 O QUI PERPETUA MUNDUM.
Hoc est nonum metrum huius tertii
49 quod est heroycum exametrum.

R. 87.r.b.

- 1 Heroycum dicitur quia facta heroum scilicet magnorum hominum
qui post mortem presentabantur, deificati, quondam tali
metro describebantur. Exametrum dicitur quia sex pe
dibus constat scilicet quatuor primis indifferenter dactylis uel
5 spondeis, quinto dactylo et sexto spondeo uel trocheo.
Et continuatur ad precedentia sic: postquam in fine precedentis
prose ostensum est quod diuinum auxilium sit inuocandum,
In hoc metro ipse boecius sub persona propria uel sub
persona philosophie potius pro ipso boecio inuocat diuinum aux
10 ilium, sine quo nec docere quisquam nec doceri potest, nisi enim,
ut ait gregorius, nisi enim iustus fuerit qui docet inuocandum
lingua eius laborat, sed quoniam non debet peti ab aliquo
quod sit contrarium sapientie potentie bone voluntati seu
iustitie. Unde catho: quod iustum est petito uel quod
15 videatur honestum, Nam stultum est petere quod ^{possit} ~~possit~~
iure negari. Ideo philosophia primo ostendit sapientiam potentiam
et bonitatem dei et quod merito debeat auxiliari boecio.
secundo format suam petitionem. Secunda pars est ibi: Da pater
angustam. Item diuiditur prima pars in duo, nam primo ostendit
20 sapientiam potentiam et bonitatem dei secundum quod relucet
in rebus sensibilibus et corporeis, secundo in rebus insensi
bilibus et incorporeis. Secunda ibi: tu triplicis mediam

47. De O beslaat drie regels.

49. Onder deze regel staat: *notandum est in nono metro.*

12. eius staat boven tussen *lingua* en *laborat* in geschreven.

Primo igitur ostendit sapientiam potentiam et bonitatem dei in gubernatione et creatione mundi et partium eius et tangit quatuor causas mundi. Unde secundum hoc diuiditur in quatuor partes: Primo tangit causam efficientem; secundo causam finalem, idest, ^{ibi} Quem non externe; tertio causam formalem, ^{ibi} tu cuncta superno; quarto causam materialem ^{ibi} perfectum ^{que} iubens. Dicit igitur primo sic: O tu sator idest creator celi et terre qui regis et gubernas mundum istum sensibilem ratione perpetua et sempiterna, et qui mandato tuo creasti tempus transitorium ad imitationem eui seu eternitatis immutabilis, et qui es in te immutabilis, principium tamen omnium mutationum et motuum, semper assiste ^{hic} boecio. Unde hinc sunt quatuor particule: Prima de mundi gubernatione; secunda de celi et terre creatione; tertia de temporis productione; quarta de dei creatoris immutabilitate et creaturarum mutatione. Unde circa primam particulam notandum § quod per rationem intelligit sapientiam dei per quam omnia creata sunt et creata reguntur. Uel per rationem intelligit prouidentiam rerum secundum quam omnia ordinatim antequam fierent seu fiant in mente diuina prouisa sunt nec vnquam aliquid aliter quam preuisum est contingere potest. § secundo notandum quod proprie differentia est inter 'eternum' et 'perpetuum'. Nam 'eternum' dicitur quod nec principium habuit nec finem habebit, ut solus deus; 'perpetuum' vero quod ab illo principium habuit sed finem non habebit, ut anima rationalis et angeli. Unde Ebrardus: Eternum vere sine principio, sine fine;

R. 37.v.a.

1 perpetuum, cui principium, sed fine carebit. Et igitur in

26. idest, lees: 'ibi'.

28. perfectum, lees: 'perfectas'.

42. Voor prouisa staat pros doorgehaald.

- littera hec 'perpetua' potest legi dupliciter: vno modo
 per synonymicem pars pro toto, scilicet 'perpetua' pro 'eterna' nam
 ratio per quam deus regit mundum, cum sit idem essentia-
 liter cum ipso deo, etiam non proprie 'perpetua' Sed 'eterna' est.
 aliter potest dici quod ratio ista in se eterna est sed in
 comparatione ad ea que reguntur, habuit initium non secundum
 esse, sed secundum esse regens et secundum talem respectum 'perpetua'
 dici potest. § Tercio notandum quod per hoc quod philosophia dicit deum
 gubernare mundum ratione et non themeritate fortune
 tangit diuinam sapientiam. Per hoc etiam tangit petitionis
 sequentis instantiam, nam cum totum mundum deus guber-
 net et dirigat, boecium etiam qui pars mundi est, regere
 et ad summum bonum dirigere debet. § Circa secundam parti-
 culam est notandum quod tantum ponit deum esse creatorem
 celi et terre ut etiam dicit in symbolo apostolorum petrus:
 'Credo in deum patrem omnipotentem, creatorem celi et
 terre' quia ista duo sunt tamquam termini et principiora cor-
 pora, alia vero intermedia sunt colligata istorum,
 ut postea patebit. Secundo modo potest legi ut per celum
 angeli, per terram homines et animalia intelligantur,
 et sic esset methologia figura, ponens continens pro
 contento. Tercio modo potest legi quod ponat celum tamquam do-
 mum uel patriam ad quam omnis homo contendere debet;
 terram uero tamquam exilium uel peregrinationem qua recte
 eundo ad celestem patriam peruenitur. Quarto modo ut per
 celum intelligat speras celestes et speram ignis,
 per terram uero solidam, nam ignis et terra sunt tamquam
 mundi principalia fundamenta. unde plato in thimeo:
 'vt igitur exemplari cuius emulationem mutuabatur,
 etiam numero similis esset, idcirco duo nec innumerabiles

Hec (ut ex armet u. l. 6. 6.)

2. Voor hec staat *perpetuum* doorgehaald.

mundi, sed vnicus a deo factus est, et quia corpor-
 lentus visibilis ^{visibile (4)} que et contiguus erat merito futurus,
 sine igne porro nihil visibilem sentitur nec vero
 35 tangi quidquam potest sine soliditate. Soliditas por-
 ro nulla sine terra, Ignem terram que corporis mun-
 di fundamenta iecit deus, hec, ille. Quinto modo potest le-
 gi ut per "terrarum" intelligantur duo inferiora elementa
 scilicet terra, per "celi" duo superiora scilicet aer et ignis,
 40 ut in principio genesis: In principio creauit deus
 celum et terram etc. § Circa eandem particulam notandum quod
 sator ponitur ibi per metaphoram sumptam ab animā ad
 creatorem, Nam sicut ille qui seminat ad hoc iacit
 semen suum, ut multiplicetur et surgat, ita deus
 45 dicitur sator elementorum qui de nihilo creauit, et
 ex eis quasi ex semine mixta producuntur. Ideo que deus
 humani corporis et aliorum mixtorum non creator
 sed factor dicitur. Sed instaret aliquis contra ordinem quia

R. 87.v.b.

1 (quia) in primo versu facit mentionem de gubernatione,
 in secundo vero de creatione. prius tamen est mundum fieri quam
 gubernari. Respondendum quod licet naturaliter prius fiant res
 quam gubernentur, tamen quia per dispositionem rerum et guber-
 5 nationem cognoscimus rationem originis earum, Ideo non or-
 dine naturali sed ordine artificiali seu cognitionis
 procedens prius de gubernatione quam de creatione men-
 tionem fecit. § Circa tertiam particulam scilicet qui tempus ab
euo etc primo notandum quid sit tempus. Vnde temporis vna
 10 est descriptio sic sibi competens quod nulli parti Et est

(sic complet.)

32. Achter vnicus staat ad doorgehaald.

45. qui, oorspronkelijk que, maar hersteld.

1. quia (sic!); voor de staat iets onleesbaars doorgehaald.

(4) Op basis van Prof. N. en Calch.

- talibus; tempus est spacium successionis quod cum mundo
 incepit et cum eo desinet. Secundo describitur sic quod dif-
 finitio eius cuilibet parti temporis competat tali modo: tempus est
 dimensio more et motus mutabilium rerum. et
- 15 hec secunda descriptio concordat dictis philosophy quarti physicorum
 capitulo quartodecimo ubi habetur quod tempus est numerus motus secundum
 prius et posterius. § Secundo notandum quod eum seu eternitas
 est mora immutabilis rei, idest solius dei, et non dicitur
 fuisse uel futuri esse ut tempus, sed semper immutabiliter
 20 et presentialiter esse. et licet tempus diuidatur in presens, pre-
 teritum et futurum eius que sint partes: Annus, mensis,
 dies, hora, tamen eum dicitur indiuisibile non mutabile,
 sed permanens. § tertio notandum quod tempus dicitur esse seu
 ire ab euo, idest ad similitudinem eternitatis, sicut enim eterna
 25 illa substantia que est deus, esse, habet immutabile per ipsum eum
 permanens, sic substantie create mutabiles et transitorie
 habent esse caducum per ipsum tempus transitorium. Uel dic
 quod tempus dicitur ire ab euo, nam cum creator omnipotens
 mundum istum sensibilem creasset ad similitudinem
 30 mundi Arcitipy qui per eum est in mente di-
 uina, videns quod natura huius sensibilis mundi tran-
 sitorij cum euo immutabili non concordaret, ipse
 creator tempus esse iussit cum quo mundus iste
 sensibilis velud mundus Arcitipus cum euo concor-
 35 daret. et hoc concordat cum sententia platonis iam ponenda
 § quarto notandum quod notabiliter dicit tempus ire non esse, nam
 esse temporis non est permanens, quia partes eius non
 sunt simul nec ipsum diuisibile est in partes actu existen-
 tes, ut tangit philosophus quarti physicorum capitulo tertidecimo, sed
 40 est magis esse successuum quod non proprie esse, sed

15. Onder *hec* staat *ex* doorgehaald.

29. Voor *creasset* staat *ad* doorgehaald.

succedere uel ire dicitur eo quod partes ipsius temporis
 sese continuo succedant et per ipsum nunc indiuisibile
 copulantur vt vult philosophus eiusdem libri capitulo quin & decimo.
 § quinto notandum quod notabiliter dicit Iubes nam deus ipse
 45 non elaborando, sed precipiendo, precipiendo inquam
 non vocis oraculo sed voluntatis ^{ad idem tempus} cuncta cre
 auit. Ex quo enim dixit fiat lux genesis primo,
 extunc capit reuolutio temporis esse et facta est lux.
 Unde psalmista: Ipse dixit et facta sunt; ipse ^{manusculis} mendiuit

R. 88.r.a.

1 et creata sunt. § Sexto notandum quod hec tertia particula tracta
 est a platone versus finem primi libri thymei,
 vbi sic inquit: Operi scilicet mundo cum
 euo societas congruere minime videbatur. Quapropter
 5 ymaginem eius scilicet eui mobilem numero et serpentem
 facte a se machine deus sociabat. eam
 que tempus dicitur Euo intacto et in singularitate perse
 uerante, dies enim et noctes et menses et annos
 qui ante celestem exornationem non erant, tunc nas
 10 cente mundo iussit existere. Que omnia partes
 sunt temporis. Nos que hec cum euo assignamus idem
 solitarie nature non ^{ratione} partes indiuidue rei fin
 gimus dicimus enim fuit est erit. Ast illi scilicet
 euo esse solum competit, iuxta veram, sinceram
 15 et rationem scilicet fuisse vero et fore deinceps non compe
 tit, hec, quippe geniture temporis proprie. Motus
 enim sunt, vnus pretereuntis, al ter imminentis, non eui
 sed temporis, Eui quippe mansio perpetua est, et immutabilis,

45. Achter het eerste *precipiendo* staat *inquam* doorgehaald, waarschijn
 lijk had het tweede *precipiendo* ook doorgehaald moeten worden.

49. *mendiuit* is nauwelijks leesbaar; onder deze regel staat verder
 nog: *nota ubique*.

3. Voor *Operi* staat nog een(s) doorgehaald *Operi*.

14. Achter *esse* staat nog iets onleesbaars doorgehaald.

ergo neque iunior se neque senior, Nec fuit,
 20 nec erit, nec patietur eorum aliquid que sensibilis
 natura patitur, Sed sunt hec omnia vices temporis imi-
 tantis eum. Hec ille. Unde etiam Calcidius in commento:
 'deus autem ante institutionem temporis et per eum est, simula-
 crum est enim tempus eui.' Et sequitur postea: exemplum est
 25 intelligibilis mundus per eum. Id vero quod ad
 exemplum est institutum, sensibilis scilicet mundus, Per tempora
 Et temporis quidem proprium, progredi. Eui propria
 mansio, Semper que in idem perseueratio. Temporis item
 partes: dies, noctes, menses, et anni. Eui partes
 30 nulle. Temporis item species: preteritum, presens, futurum.
 Eui substantia vniformis in solo perpetuo que
 presenti. Mundus igitur intelligibilis est semper. Hic si
 mulacrum eius semper fuit est erit.' Hec Calcidius.
 § Circa quartam particulam notandum quod deus 'stabilis' dicitur, id est
 35 immobilis, quia nulla specie motus mouetur, non enim generatur
 uel corrumpitur, cum sit sine principio et sine fine; neque
 augmentatur neque diminuitur, quia quantitate impar-
 tibilis est et potentia immensus et infinitus; nec alteratur, quia nihil
 recipit varium et nihil habet occiduum; neque secundum locum
 40 mouetur, quia vbique totus est et vbique presens. Et teste
 Alano: Principium sine principio, finis sine
 fine, Immensus sine mensura, sine robore fortis.
 Absque vigore potens, sine motu cuncta gubernans.
 Absque loco loca cuncta replens, sine tempore durans.
 45 etc. Anticlaudianus quarto. Item ipsum deum primum
 motorem immobilem esse testatur philosophus octavi physicorum
 capitulo octavo et approbatur sententia anaxagore
 dictis: Intellectus primus mouebit, cum sit immobilis

41. Achter Alano staat Immensus doorgehaald.

R. 88.r.b.

- 1 et imperabit, cum sit immixtus. §⁵ secundo notandum quod licet nul
la specie motus deus proprie sit mobilis, tamen me
thaphorice seu transsumptiue triplex motus sibi as
signatur secundum Jhoannem sarracenam supra celestem
5 Ierarchiam capitulo quarto^u ibi sic dicit secundum quod the
osophus philosophatur: triplex est dei motus, idest rectus
et obliquus et circularis. Rectus quippe motus eius
inflexibilis intelligendus est et irreuocabilis processio
operacionum et ex ipso omnium generatio. Obliquus vero
10 motus eius scateralis processio et fertilis status. Cir
cularis autem id ipsum et media et extrema
continens et in ipsum ab ipso provenientium conuersio.
§ tertio notandum pro obiectione que fieri posset eo quod terra
non moueatur. Similiter nec anima rationalis nec spiritus
15 quia secundum philosophum octavo physicorum nullum impartibile
mouetur. Dicendum quod illa littera das cuncta moueri
potest exponi tripliciter. Uno modo vt ibi sit accommo
data distributio, scilicet ut sit sensus 'das cuncta moueri',
verum est cuncta que mouentur, sicut ibi Jhoannis primo:
20 'Illuminat omnem hominem' etc, non enim sensus quod omnis qui
venit in mundum illuminetur, sed quod omnis veniens in
mundum qui illuminatur, a deo illuminetur. Alio modo exponatur
sic das cuncta semper alia a te moueri semper aliqua
specie motus. § Vnde notandum quod secundum quod vult Boecius
25 supra cathedrias aristotelis tres sunt species motus
principales, scilicet immutatio, commutatio et transmutatio. Immutatio
est aut ex non esse in esse, et tunc est generatio que est ingressus
in substantiam. Aut ex esse in non esse, et tunc est corruptio

5. Voor *Ierarchiam* staat nog een doorgehaald ge.

- que est egressus a substantia. Commutatio vero est ex esse in esse
 30 aut per qualitatem aut per quantitatem. per qualitatem quidem
 et tunc est alteratio; per quantitatem vero aut in maius et tunc
 est augmentum, aut in minus et tunc est diminutio.
 Transmutatio vero est de loco ad locum uel in eodem
 loco mutatio. Mouentur igitur cuncta aliquo predictorum mo
 35 tuum. tertio modo potest legi hec particula consequenter ex particula
 precedente ut sit sensus 'tu stabilis es' quia cum
 euo immutabili permanes sed cuncta alia que
 sunt, ^{facis} factis uel loco uel tempore moueri, nam corporalia
 omnia uel tota uel in partibus loco simul et tempore mo
 40 uentur; Spiritualia vero, ut anima, tempore tantum a preterito
 in presens et a presente in futurum incessando mouentur.
 Et hec expositio magis concordat auctoritate platonis pre
 dicte et ~~et~~ dicto beati augustini unde ⁱⁿ de ciuitate
 dei capitulo quarto ^{dicens}: Quis non videat quod tempora non
 45 fuissent nisi creatura fieret que aliquid aliqua motione
 mutaret Cuius motionis et mutationis. cum aliud
 atque aliud que simul esse non possunt cedit atque succedit
 in breuioribus uel productionibus morarum inter
 uallis, tempus sequeretur. In eternitate autem nulla

R. 88.v.a.

- 1 mutatio est, tempus sine aliqua mutabilitate autem non est.[§]
 Ultimo notandum circa hanc primam partem quod philosophia hic per
 creationem, gubernationem, et motum tangit diuinam po
 tentiam et sapientiam, propter et per que deus facere potest meri
 5 to id quod philosophia peteret. Quasi diceret: O deus, tu gu
 bernas totum mundum, ergo scis mentem boecij

30. Het tweede per staat linksboven een doorgehaald *usl*.

36. Voor *es* staat *est* doorgehaald.

37. Achter *euo* staat *permi* doorgehaald.

gubernare; tu potuisti mundum creare, potes
 ergo mentem boeciij in melius reformare. Et quia
 cuncta mouentur, non est mirum, ut mens boeciij lap-
 10 sa sit. Immo spes est temporis successu et te pro-
 piciante ipsam mentem reformari. Componitur sic. CON-
 STRUATUR: O sator (idest o creator)
 terrarum que pro et celi, ut expōitum est uel ut
 dicetur parte sequente; qui sator gubernas (idest regis)
 15 mundum ratione (idest prouidentia) perpetua (idest eterna) et
 o sator, qui lubes (idest imperando facis) tempus (idest suc-
 cessionem rerum) ire (idest variari et succedere) ab euo
 (idest ad similitudinem eternitatis) et o sator, qui manens
 (idest per eum stans) stabilis (idest immobilis) das (idest facis)
 20 cuncta semper creata moueri (idest mutari) semper loco uel tempore.
 Da semper quod peto. Sequitur Quem non externe etc
 QUEM UON EXTERNE. In hac philosophia tangit
 causam finalem mundi, ut concludat quod deus boni-
 tate sua concedere debeat quod philosophia petit. proprium
 25 enim est summi boni velle et debere facere quod
 iustum est et honestum. philosophia autem nihil petit nisi iustum
 et honestum. Dicit ergo sic: O deus, ego inuoco te qui
 creasti opus, scilicet mundum materie fluitantis, non
 coactus nec motus aliqua causa externa que distin-
 30 gueretur a te, sed solum bonitate infinita a qua peni-
 tus liuor seu inuidia relegatur. Unde hec pars tres
 habet particulas: Prima est externarum causarum remotio;
 secunda operis materie fluitantis inductio; tertia est
 forme summi boni expressio. § circa primam parti-
 35 culam notandum quod nos ad agendum aliquid aut maiorum
 timor compellit aut amicorum amor inducit aut

22. UON lees: "NON"

- carnis voluptas inuitat aut questus vtilitas
 applicat, sed ipsum creatorem non coe
 gerunt esse extrinsecus accidentes, ut mundum
 40 faceret, quia tunc in euo ante temporis creationem et
 mundi extra deum nihil erat. § sed quereretur aliquis
 cum non fuerit aliqua externa causa ad mundi creationem
 requisita, sed fuerit deus semper in ipso euo immuta
 bilis sufficiens causa producendi mundum, quare non prius
 45 mundum creauit. Respondent aliqui: licet deus causa sufficiens
 fuerit ab eterno, non tamen fuit ab eterno causa sufficiens,
 nam cum non causaret, causa non erat, sed quare potius tunc causa
 uit quam prius et Respondent quia tunc voluit et sola voluntas
 sufficiens causa fuit. Sed obicitur si deus tunc voluit
 50 et prius non ergo voluntas dei mutata fuit et sic deus

R. 88.v.b.

- 1 non immutabilis. Responsio: voluntas dei non mutata
 fuit, ymmo ab eterno deus habuit, habet et habebit invari
 atam voluntatem mundum creandi in ^{quo} tunc
 in quo eum creauit. Vel aliter ad questionem potest responderi
 5 quod mundus prius tempore creari non potuit, quia ante
 mundum tempus non fuit quod cum mundo incepit et sic mundus
 prius tempore esse non potuit, nec etiam in ipso euo prius
 mundus creari potuit nam cum ipsum eum sit
 immutabile et impartibile ut plato, in ipso non est prius nec
 10 posterius et sic mundus in euo incepit impartibili nec
 prius incipere potuit. § vltterius notandum quod hoc verbum
 'fingere' ibi ponitur non pro 'simulare' sed pro 'vere facere'
 sicut in evangelio: finxit se longius ire. vel ponitur

38. Voor *applicat* staat *appetat* doorgehaald.

43. Voor *euo* staat *ex* doorgehaald.

3. Voor *mundum* staat *in ill* doorgehaald.

- ibi fingere pro figere seu firmare, vt faciat ipsum
 15 antiteton contra ly fluitantis, vel ponitur ibi fingere
 per methaphoram sumptam a figulo qui dans amphoris
 et pottis formam suam ut in pleribus rotundam
 proprie fingere dicitur; vnde etiam figulus nominatur. sic etiam
 deus mundum sub sperica seu rotunda figura
 20 formauit.³⁸ Circa secundam particulam notandum quod de hac
 materia fluitante varie sunt opiniones quidam enim
 opiniare videntur in principio mundi deum creasse
 omnia elementa confusa inuicem fluitantia et certa loca
 non habentia. hanc autem confusionem vocabant chaos.
 25 Hanc eorum opinionem approbant auctoritate platonis dicentis
 in tymeo: Omne visibile corporeum que motu
 importuno fluctuans neque vnquam quiescens ex
 inordinata iactatione redigit in ordinem.
 Isti etiam pro hac opinione adducunt rationem videlicet deum
 30 hoc fecisse ut ostenderet, nisi sua potentia, sapientia
 et bonitas res ordinaret, quanta rerum confusio
 foret. Huic opinioni consonat ouidius principio Methamorphoseos
 dicens: Ante mare et terras et, quod tegit omnia, celum
 Unus erat toto nature vultus in orbe,
 35 Quem dixere chaos: rudis indigesta et moles.
 Nec quidquam nisi pondus iners congesta et eodem
 Non bene iunctarum discordia semina rerum
 Sequitur: Quam que erat et tellus illic et pontus et aer,
 Sic erat instabilis tellus, innabilis vnda,
 40 lucis egens aer: nulli sua forma manebat,
 Obstabat que alijs aliud, quia corpore in vno
 Frigida pungnabant calidis, humentia siccis,
 Mollia cum duris, sine pondere habentia, pondus

38. *et staat boven tussen erat en tellus ingewchreven.*
quarta, lees: "quanta".

- Hanc deus et melior litem natura diremit;
 45 Nam celo terras et terris abscidit vndas,
 Et liquidum spisso se creuit ab aere celum,
 Que postquam euoluit ceco que exemit aceruo,
 dissociata locis concordi pace ligauit, etc.
 Sed hec opinio falsa videtur, quia adducta auctoritas
 50 male intellecta et ratio male et inconuenienter

R. 89.r.a.

- 1 introducta patet, falsitas opinionis arguitur, nam si
 illa elementa sic fuissent confusa, ipsa fuissent
 corpora uel non corpora, non potest dici quod non cor
 pora fuerint, ex quibus corpora ordinata sint,
 5 nam ex non corpore non potest fieri corpus, ut patet
 primo de generatione. Item Lucretius: ex insensibili
 ne credas quod sensibile fiat, nec potest dici quod
 fuerint qualitates, quia naturaliter qualitas sine subiecto esse
 non potest, nec potest dici quod corpora fuerint, quia cum
 10 omne corpus sunt in loco aut fuerunt in loco, ubi
 nunc sunt, et sic non fuisset confusio aut in loco
 alio quod etiam falsum est, cum extra elementorum loca
 locus non sit. Item quod ratio eorum non valeat de
 claratur, quia si deus hoc fecisset, ut potentiam, sapientiam
 15 et bonitatem ostenderet uel ergo, ut ostenderet angelo
 uel homini, non angelo, quia angelus ex sua natura et
 diuina gratia diuinam cognoscit voluntatem; non etiam
 ut homini, quia nundum homo erat et etiam si, ut osten
 deretur homini, confusio fuisset usque ad hominem
 20 seruata foret, que tamen ante eius creationem dicitur ordina

10. aut, oorspronkelijk autem, maar hersteld.

18. Achter het tweede ut staat deum doorgehaald.

19. Nam, of staat hier: facta ?

- ta) § quod uero auctoritas non sit bene intellecta patet.
 Cum enim plato dicit deum ex inordinata lactatione
 elementa redegissee in ordinem, non ideo dicit quod umquam
 inordinate lactarentur, nullus enim locus erat inor-
 25 dinatus deo cuncta disponente, sed quia ut nunc sunt
 ita tunc a deo erant ordinata. Cum enim terra
 naturaliter tendat deorsum, ignis uero sursum, nisi
 inferiorem locum terra obtineret, ignis uero superi-
 orem, hec semper quereretur inferiorem, hic superiorem, et sic
 30 esset inordinata iactatio. Hanc redegit creator
 in ordiem conferendo terre locum inferiorem, igni su-
 periore, ut hec non haberet quo descenderet nec hic
 quo ascenderet. Ex inordinata iactatione
 non que fuit sed que esse potuit deus elementa rede-
 35 git in ordinem. Ueluti si monitu amici nostri
 aliquid quod contingeret, nisi ipse moneret, fugeremus.
 dicimus tunc: ille liberauit nos ab hoc malo, non quia
 illud malum prius fuit et postea liberasset, sed quia
 nisi ipse ammonitu precauisset, hoc nobis accidisset.
 40 Alij dicunt § materiam fluctuantem esse materi-
 am primam cuiuslibet generationis sub. quam quidam vocant
 matrem, quidam nutriculam, interdum totius generationis
 gremium, Aliquando locum, quidam etiam ylen siluam uel
 necessitatem, quam quidam etiam quidam dicunt semper fuisse et
 45 hij diuersimode. nam ut dicit calcidius: sunt qui textum
 eius et quasi continuationem quandam corpusculis que in
 telliguntur potius quam senciantur. connexus sibi

R. 89.r.b.

31. ordiem, lees: 'ordinem'.

- 1 inuicem assignauit in aliquo modo positis et aliquatenus *fi assignat*
 guratis. Ut democrito et ¹⁰ēpycuro placet. Addunt
 alij qualitatem ut anaxagoras sed hic omnium ma
 teriarum naturam proprietatem que in singulis materijs congestam
 5 esse sentet Alij propter exiguitatem indiuiduorum
 corporum quorum numerus in nullo fine sit subtilitatem
 silue contexi putant ut dyodorus et non nulli
 stoyci quorum corporum sit fortuitus tam cetus quam
 segregatio Isti ergo ponunt omnia fieri ex indiuisibile
 10 tamquam materia prima Qui vero diuisibilem eam ponunt etiam
 in summa dissonant nam pleres stoyci informem
 eam et sine vlla qualitate constituunt Alij formam
 dederunt ut tales philosophus quem ferunt ante omnes
 naturalia secreta rimatum cum inicum rerum aliquid
 15 esse dicat scilicet humectum seu aquam nam inde omnia
 que viuunt nutruntur huic concordire videtur *Homerus: Concordare*
 cum oceanum et thethym dicat parentes geniture
 Cum que ius iurandum deorum constituat aquam quam
 quidem ipse appellat stigem antiquitati tribunes *tribuens*
 20 reuerentiam et iure iurando nihil constituens reue
 rentius Anaximenes inicum rerum dicit aerem
 eraclitus uero ignem Et omnes isti ponunt principium
 rerum seu materiam primam moueri Et sunt tamen alij
 qui immobilem fore dicant et eandem ex omnibus in v
 25 nam molem redactam Unum omnium esse sencentes
 immobile sine ortu et sine interitu ut xenophanes
 mellissus parmenides sed parmenides quidem vnum
 omne perfectum et diffinitum pronunciat mellissus infinitum
 et indeterminatum Empedocles varium et multiforme
 30 quiddam esse siluam docet quatuor diuersis sustentatum

23. Achter *primam* staat nog iets onleesbaars doorgehaald.

- radicibus Ignis aque aeris terre Atque ex hijs
fieri corporum modo concretionem modo discretionem idem que
concretionem quidem vocat amicitiam discretionem vero discordiam
Aristoteles vero tria principia constituit corporee rei
35 siluam speciem carentiam scilicet materiam formam et priuationem
Ea que singula sine duum residuorum connectione consi-
derat licet profiteamur altera sine alteris esse non posse
Idem sine genitura et sine interitu dicit mundum esse diuina
providentia perpetuitati propagatum cuius preclare et sub-
40 tilis sententia libro physichorum declaratur. Omnes tamen
predicte opiniones tantum a veritate discrepant quantum ca-
tholice fidei particulariter repungna-nt. Est insuper de silua
alia opinio et est ebreorum cui magis fauet
religio christiana. ebrei namque siluam generatam
45 esse dicunt, quorum sapissimus moyses, non humana
facundia sed diuina potius inspiratione vegetatus,

R. 89.v.a.

- 1 in genesis sic dicit iuxta interpretationem septuaginta
prudentium: Inicio fecit deus celum et terram terra
autem erat inuisibilis et incumpta item secundum inter-
pretationem Jeronimi: In principio creauit deus celum et
5 terram; terra autem erat inanis et vacua. Cui con-
cordat illud aquile: Caput rerum condidit deus ce-
lum que terram que terra dicit porro inanis erat et nihil.
vnde et symachus: Ab exordio condidit deus celum
et terram terra porro fuit ociosum quid confusum
10 que et inordinatum. Sed origenes asseuerat ita
sibi ab ebreis esse persuasum quod aliquantum sit a

36. *que* (met lange 'e') is hersteld in *que* (met korte 'e').

- vera proprietate deriuata interpretatio fuisse enim in exem-
plari terra autem stupida quadam erat am-
iratione. Omnia tamen hec in hoc concordant ut illa
15 inanis terra generata sit et subiecta vniuerso
corpori, silua. § Circa quod animaduertendum quod illud quod dicitur
in principio creauit deus celum et terram, non debet
intellegi de celo hoc quod videmus et terra hac qua
subuehimur, ut opinantur qui tumultuario contenti
20 sunt intellectu, [sed secundum quod placet calcidio et consen-
tire videtur beatus augustinus primo libro supra genesim].
Nam hoc celum, videlicet firmamentum, factum fuit die secundo.
Vnde genesis primo: Et fecit deus firmamentum diuisit
que aquas que erant sub firmamento ab hijs que
25 erant supra firmamentum (et factum est) ita vocauit que
deus firmamentum celum et factum est vespere et mane
dies secundus. Item hec terra qua subuehimur que etiam
dicitur arida, non in principio sed tercio die legitur
fuisse facta. Vnde genesis primo: Et vocauit deus ari-
30 dam terram. Et sequitur: Et factum est vespere et mane
dies tertius. Sed secundum quod placet calcidio et consentire
videtur beatus augustinus primo libro supra genesim, per celum
intellegi potest species omnium rerum intelligibilium seu
natura incorporea. Per terram vero materia
35 omnium corporum generabilium et corruptibilium, videlicet
hyle, silua, seu materia prima, de qua
dici possunt ea que predictae terre asserunt moyses,
Jeronimus, aquila, Symachus et Origenes. Vnde
terra erat inuisibilis et informis seu incumpta.
40 ^{Hec} hoc est materia prima seu silua corporea. Vetus mun-
di substantia Prius quam effecta dei opificis soller

12. *deriuata* is doorgehaald en voor de kantlijn bijgeschreven.

13. *Achter autem* is *sp* doorgehaald.

20. De zin van *sed t/m genesim* is doorgehaald; deze zin keert terug in regel 31-32. (de haakjes komen niet in hs. voor).

28. De *i* van *die* staat boven een doorgehaalde *y*.

32. *videtur* staat boven een doorgehaald *videlicet*.

34. *materia*, oorspronkelijk *materiam*. De liggende streep boven de *a* is doorgehaald. Voor *natura* staat nog *naturam* in doorgehaald.

36. Voor *hyle* staat nog een doorgehaald *hlen*.

38. De laatste *e* van *origenes* is doorgehaald en erboven bijgeschreven.

cia sumeret formas, Etiam tunc erat decolor
 et omni carens qualitate, Quomodo uero tale est inuisibile, certe
 habetur et informe; Inanis porro et nihil propterea
 45 dicta, Qui cum sit omnium qualitatum receptrix, propriam
 nullam habet ex natura, Silua ergo, ut que cuncta que
 accidunt recipiat in se, 'inanis' appellata est,
 Et utque compleri numquam posse videatur, Porro,

R. 89.v.b.

- 1 quia sit expers omnium, nihil dicta est. 'Ociosa' vero
 et 'indigesta' nominatur a Symacho, Quod quidem
 per se nihil valeat. Ociosa, quod uero habeat opor
 tunitatem suscinendi ordinis ab ex ornante semet
 5 deo mundum moliente Indigesta censetur.
 Quod uero stupida admiratione dicatur in hoc
 anime vis quedam declaratur cum sui actoris ma
 gestate capta stuperet Unde de ista materia
 prima calcidius sic inquit Recta est igitur
 10 nostra opinio neque ignem neque terram neque aquam nec
 spiritum esse siluam Sed materiam principalem et corporis
 primam subiectionem In qua non qualitas non forma
 non quantitas non figura sit ex propria natura Sed vir
 tute opificis hec ei cuncta connexa sint ut ex
 15 hijs vniuerso corpori et singillatim perfectio et
 communiter varietas comparetur. § secundo circa eandem particulam
 notandum quod materia dicitur quasi mater rerum hec autem in
 littera vocatur fluitans non quod ipsa in sua natura
 mutetur vnde calcidius fit porro conuersio iuxta
 20 siluam Non ipsa silua perpetiente mutationem

46. ut quam is hersteld in ut que
 2. Achter a staat ay doorgehaald.

- sed earum que sunt in eadem et continentur ab ea qualitatum
 unde cum ipsa materia continuo alias et alias no
 uas appetat et recipiat formarum et qualitatum
 varietates nec vnquam diu sub eadem forma
- 25 perseueret merito fluitans idest frequenter fluens non
 in se sed in qualitatibus nominatur Uel dicitur materia flu
 itans principaliter propter transmutationem elementorum quibus
 ipsa primo subest ad cuius euidentiam Notandum
 qualiter textitur et retextitur mundus textitur enim hoc modo
- 30 terra extenuata fit aqua. Aqua extenuata
 fit aer. Aer maxime subtiliatus fit ignis
 et Retexitur autem hoc modo quia ignis spissatus fit
 aer Aer spissatus fit aqua Aqua spissata
 fit terra. materia tamen in se manet eadem
- 35 Item ex istis quatuor fiunt corpora mixta que rursus
 in illa resoluuntur. Homo enim per creationem habuit animam
 ex celo per generationem autem carnem et ossa ex terra
 humores ex aqua hanelitum ex aere calorem
 ex igne Ipso autem mortuo caro resoluitur
- 40 in vermes qui denuo in terram humores in aquam
 hanelitus in aerem calor in ignem Anima vero
 creata a deo eiusdem dei initu conservatur incor
 rupta In hac autem resolutione materia prima
 subiacens in se manet eadem quamuis fluitet
- 45 varias formas suscinendo § circa tertiam clausulam
 scilicet verum insita summi etc notandum primo quod ibi ponit
 bonam voluntatem dei seu summam bonitatem esse
 causam finalem propter quam et gratia cuius mundus

R. 90.r.a.

- 1 iste creatus est et creatus gubernatur nam deus
 summa bonitas non inuidus sed motus summa cari-
 tate volens alia a se sua bonitate participare
 mundum creauit aggregatum diuersis generibus
 5 substantiarum quarum quelibet secundum suam capacitatem cum
 diuina bonitate participaret contulit enim lapidibus
 esse arboribus et herbis esse viuere seu vegetare
 brutis esse. viuere et sentire hominibus vero rationem
 et intellectum quibus diuinam bonitatem pro capacitatem com-
 10 prehenderent comprehensam diligerent dilectam mu-
 tarentur. sic que demum eterna gloria fruerentur
 cum igitur in hoc deus fuerit summa caritas carens
 liuore qui sua alijs non participat sed potius
 alienis bonis marcescit ex hoc philosophia vult in-
 15 ferre quod ipse deus pie debeat conferre petita
 § secundo notandum quod notabiliter dicit insita idest naturalis et
 originalis seu indistincta ne quis credat
 ipsam bonitatem esse in deo qualitatem acquisitam ex
 multis operibus virtuosis cum ab inicio non fuisset
 20 ut contingit in hominibus. vnde bonitas dei est ipse
 deus spiritus sanctus a potentia que est pater et sapientia que
 est filius eternaliter procedens cum numquam fuerit deus
 potens ^{non} fuerit sapiens et bonus. Unde cum boecius
 hic dicat insita alanus dicit innata. vnde anti-
 25 claudiani quinto Sed quia te fontem pietatis nouimus
 a quo liuoris stimulum bonitas innata re-
 legat. § tertio notandum quod notabiliter dicit forma sum-
 mi boni nam ipse deus est ipsum bonum ad quod
 omnia bona referuntur in quo quidquid boni desideratur
 30 potest reperiri vt patebit prosa sequente. § vltimo

- notandum circa hanc partem quod hec pars tracta est a platone^p
 in tymeo, vbi sic inquit: dicendum igitur cur rerum
 conditor fabricator^{que} geniture^x Omne hoc insti-
 tuendum putauerit. Optius erat; Ab optimo porro
 35 inuidia longe relegata est, itaque consequenter cuncta
 sibi similia, prout cuiusque natura capax beatitudinis esse
 poterat, effici voluit. Quam quidem voluntatem
 dei^x originem rerum certissimam si quis ponat,
 recte eum putare consentiam. Volens siquidem deus
 40 bona quidem omnia prouenire, mali porro nullius,
 prout^{que} eorum nascuntur natura, fert^x relinqui propaginem,
 Omne visibile corporeum^{que} motu importuno
 fluctuans neque vnquam quiescens, Ex inordina-
 ta iactatione redegit in ordinem, Sciens or-
 45 dinatorum fortunam confusis inordinatis^{que} prestare.
 Hec ille. Componitur, CONSTRUATUR: semper inuoco te,
deum quem cause externe, idest extrinsece, non

R. 90.r.b.

- 1 pepulerunt, idest non incitauerunt uel mouerunt,
 fingere, idest formare, opus, idest mundum. Opus, inquam,
 materie fluitantis, idest quod est ex materia sub diuersis
 formis fluitante. Et reguntur illi generati extra effectus
 5 cause materialis, Verum (pro: sed) forma, idest complementum uel
 perfectio, summi boni, videlicet summe bonitatis, insita, idest
 non inherens accidentaliter, sed indistincta essentialiter,
 forma, inquam, carens liuore, idest inuidia, semper pepu-
 lit te. Et nota quod ille ut supra forma regitur a pepu-
 10 lerit extra pneumaticis. sequitur textus: tu cuncta superno

1. ~~mutauerunt~~, lees: 'mutauerunt'.

9. a, lees: 'aut'.

10. Pneumaticis: de 'p' in pneumatis.

- TU CUNCTA SUPERNO: In hoc fine
 versus et duobus sequentibus versibus Philosophia tangit causam
 formalem mundi, Et dicit sic: O deus, tu fecisti
 opus materie fluitantis, sed tu produxisti et dispo-
 15 suisti illud ad similitudinem exempli superni, nam tu qu-
 es pulcerrimus eternaliter in mente tua geris mundum
 pulcrum ad ymaginem cuius tu mundum istum ~~creasisti~~.
 § unde notandum quod omnes tam christiani quam etiam platonici uel
 alij qui de mundi constitutione locuti sunt, duos mundos
 20 asseruerunt. Unum quidem intelligibilem archetypum
 exemplarem. Alium vero sensibilem corporeum formatum.
 Intelligibilis mundus dicitur species uel ydea que ante
 sensilis mundi constitutionem fuit et per omne eum
 est in mente diuina. Qui quondam mundus non distinguitur
 25 a deo. Mundus uero sensibilis est iste mundus ex cor-
 poribus celestibus ^{elementarijs} et mixtis a deo cre-
 atus ad similitudinem mundi archetypi, sicut enim arti-
 fex aliquis archam uel domum factururus prius totam
 formam seu figuram illius in mente preuidet ad
 30 cuius similitudinem postea opus facit non totum simul, sed
 successiue per partes, ita deus ab eterno formam
 huius mundi et omnium rerum factarum seu fiendarum
 similitudines seu ydeas in mente sua habuit, ante quam
 hunc sensibilem mundum faceret. Sed que in cognitione
 35 dei eterna simul sunt prouisa semper que presentia hec
 seriatim in tempore secundum quod prouisa sunt, constat prouenire.
 § secundo notandum quod iste similitudines in mente diuina ^{existeren-}
 tes diuersis nominibus nominantur. aliqui enim dicuntur proui-
 dentia dei, ut patebit libris sequentibus. Sed beatus Joannis
 40 euuangelista vocat vitam. unde Jhoannis primo: Quod factum est,

23. Voor *sensilis* staat *sensil* doorgehaald.

in ipso vita erat. Item ^Pplato vocat ydeas, cui concor-
 dat beatus ^Aaugustinus libro lxxxij^{um} questionum questione
 lxxi^a. Sic dicens: ydee sunt principales ^{quedam} forme
 uel rationes rerum substantiales atque incommutabiles. Que
 45 ipse formate non sunt et propter hoc eterne et semper
 eodem modo se habentes, que diuina intelligentia continetur.
 Et cum ipse neque oriantur neque ^{intercedunt}, secundum eas
 tamen formari dicitur omne quod oriri et interire potest.

R. 90.v.a.

1 Subiungit: Omnia ratione sunt condita nec eadem ratione
 homo qua equus Hoc enim absurdum est estimare Singula
 igitur proprie creata sunt rationibus Has autem rationes vbi ^{proprie}
 est estimandum esse nisi in ipsa mente creatoris Non enim extra
 5 se positum quidquam intuetur. ac secundum id construet
 aut construebat nam hoc opinari sacrilegium est
 Quod si hec rerum omnium rationes creandarum creaturarum ^{hec}
 in diuina mente continentur Quidquam non nisi eternum
 atque incommutabile possunt esse Ideo hec rationes rerum ^{hec}
 10 principales quas appellat plato non solum sunt ydee
 sed etiam ipse vere sunt et sic incommutabiles manent Hec
 ille est ergo similitudo seu ydea sensibilis mundi in mente
 diuina mundus architypus et dicitur architypus ab
 archos quod est princeps et typos figura quasi prin-
 15 cipalis figura mundi hec autem figura est ipsa.
 diuina sapientia per quam cuncta creata sunt § tertio notandum
 quod mundus iste pulcher dicitur perfectione forma motu
 dispositione. Perfectione quidem triplicis dimensionis vt
 vult philosophus primo celi Perfectione etiam partium ut dicitur

46. *continetur*, lees: 'continentur'.

2. *equus*, lees: 'equus'.

- 20 parte sequente. Forma. quia totus mundus spericus
est spera autem est perfectissimum et pulcerrimum corporum
et in hoc etiam diuinam essentiam mutatur que est sine
principio et sine fine sicut etiam in spera non est reperire
principium uel finem Motu quidem nam pulcrum et
25 delectabile est videre astrorum miliciam ortus et occasus
celebrare Aerem nunc diei claritate nunc noctis
caligine mutari nec non terre faciem nunc niuibus
nunc floribus nunc frugibus variari Item dispositione
videmus enim res non temerarijs casibus flui
30 tare nec temporum vices confundi sed omnem naturam statu
tam sibi legem firmiter obseruare ex quibus omnibus
concludi potest mundum esse opus dei Exceptis enim
propheticis vocibus mundus ipse ordinatissima sui
mutabilitate et mobilitate et visibilium omnium pul
35 cerrima specie quodammodo tacitus et factum se esse et non
nisi a deo ineffabiliter atque inuisibiliter pulcro fieri se
potuisse proclamat vt dicit beatus augustinus vndecimi
de ciuitate dei capitulo quarto Sed obiciet aliquis debet
ne mundus pulcer dici in quo tot venenorum genera *pulcri?*
40 tot que malorum scelera reperiuntur. videtur quod non nam
modicum fermenti totam massam corrumpit et
modici fellis amaritudo multi lactis dulcedinem
immutaret Respondet ipse beatus augustinus eiusdem vndecimi
capitulo vicesimo primo venena ipsa que per incon
45 uenientiam pernicioosa sunt conuenienter adhibita in sa
lubria medicamenta virtuntur Item capitulo vicesimo primo *Verba sunt*
sicut pictura cum colore nigro et loco suo posita
ita vniuersitas rerum si quis possit intueri *possit*
etiam cum pectoribus pulcra est Quamuis per seipsos

29. Voor *casibus* staat *caus* doorgehaald.

33. Voor *sui* staat *sua* doorgehaald.

44. Achter *capitulo* staat *vise* doorgehaald.

48. *intuere*, oorspronkelijk *intuerere*, maar hersteld.

R. 90.v.b.

- 1 consideratos sua deformitas turpet Item
 non procedit similitudo adducta in obiectione cum
 illic fiat indistincta commixtio hic autem non
 § quarto notandum quod ymago dicitur quasi imitago scilicet imi
 5 tans exemplum principale vnde ymago est rei alicuius
 vere existentis forma per equiuocationem non in eadem
 essentia alteri rei impressa utpote homo fusilis
 ad similitudinem viuents hominis factus viuens nam que
 homo dicitur forma materia re et nomine fusilis
 10 vero dicitur homo non materia sed forma seu figura
 non re sed nomine secundum hanc sequentiam mundus iste
 sensibilis fluitans et corruptibilis non vere mundus
 est sed ymago veri mundi intransmutabilis per eum
 manentis Sed obiceret aliquis videtur quod hic mundus
 15 non sit ymago illius nam ille cum non sit quantus
 non est figuratus nam figuram non distinguitur a quantitate
 Respondetur quamuis ille mundus architypus non sit
 quantus uel figuratus nec pulcer sensibilibiter est tamen quantus
 figuratus et pulcer intelligibiliter ineffabiliter et inuisibiliter
 20 vt vult beatus augustinus § quinto notandum quod hec cīausula
 tracta est a platone in tymeō sic dicente Igitur
 opificem genitorem que vniuersitatis tam inuenire
 difficile quam inuentum impossibile digne profari
 certe dubium non est Ad cuiusmodi exemplum animaduer
 25 terint Mundani operis fundamenta constituens vtrum
 ad immutabilem perpetuam que obtinens proprietatem An
 ad factum et elaboratum considerandum est nam si est
 ut quidem est pulcritudine incomperabili mundus opifex

24-25. *animaduerterint*, lees: 'animaduerterit'.

27. *et* staat boven een doorgehaald *uel*.

que et fabricator eius optimus perspicuum est
 30 quod iuxta sincere atque immutabilis proprietatis exemplum
 mundi sit instituta molicio Sin vero quod
 ne cogitari quidem aut mente concipi fas est. Ad
 elaboratum mundus non est pulcer nec opifex
 eius optius Quod cum sit rationis alienum liquet
 35 opificem deum venerabilis exempli normam in constituendo
 mundo secutum Quippe hic generatorum omnium spe
 ciosissimus ille actor optius operis est sui ratione *et*
 prudentia que hijs que semper eadem existunt
 accomodatus Ymago est opinor alterius Item
 40 alibi in eodem Tempus vero celo equeuum est
 ut vna idest simul orta vna dissoluantur. Si modo
 dissolui ratio fas que patietur Simul ut euitatis ex
 emplo similis esset vterque mundus Architypus quippe
 omni euo semper existens est hic sensilis ymago est eius
 45 uel Is est qui per omne tempus fuerit quippe et futurus sit
 Item calcidius Exemplum est intelligibilis mundus
 per eum Id uero quod ad exemplum est institutum
 sensibilis scilicet mundus Per tempora componitur CONSTRUATUR

R. 91.r.a.

1 O deus tu ipse pulcerrius idest optimus gerens idest habens
 mundum pulcrum scilicet intelligibilem et architypum mente
 idest in prouidentia tua que pro et tu formans idest
 fabricans uel creans ymagine idest figura sensibili
 5 simili semper figure intelligibili ducis idest deducis uel
 producis cuncta idest omnia creata ab exemplo superno
 idest ab ydeali similitudine tue prouidentie § vnde notandum

29. Achter *optimus* staat nog *sp* doorgehaald.

37. *optius* staat boven een doorgehaald *maximus*.

38. Achter het tweede *que* staat *siuit* doorgehaald.

45. Staat er een herstellingsteken onder *uel* ?

2. *mente*, lees: 'in mente'.

- quod per istam formam pulcerrimam mundi qua deus
mundum creavit concludere nititur philosophia ipsum deum
- 10 similiter debere ad reformandum animam boecij in melius et *animam*
pulcrius precibus inclinari sequitur perfectum que iubens
PERFECTUM QUE IUBENS: In hac
parte philosophia seu boecius ostendit causam materialem seu
partes principales mundi et illarum connexionem. Et
- 15 dicit sic: O deus, inuoco te, qui iubes istum mun-
dum sensibilem perfectum componi ex partibus perfectis, scilicet ex
quatuor elementis. Deinde ostendit quomodo elementa sint coniuncta,
dicens: O deus, tu ligas elementa certis numeris, scilicet propor-
tionibus similibus uel ad similitudinem numerorum. Deinde ostendit causam
- 20 illius ligature, dicens: O deus, tu ideo ligas elementa
numeris, ut elementa frigida conueniant et compaciendo
iungantur calidis; et elementa sicca conueniant humidis;
et etiam ne ignis, qui est elementum purius et subtilius,
euolet, idest magis sursum ascendat; et ne etiam terra,
- 25 in infimo loco mersa et maxime ponderosa,
possit magis descendere. Unde hec pars tres habet
particulas: Prima est de perfectione; secunda de numerali
ligatura; Et tertia de causa ligature. § pro prima
clausula notandum quod secundum philosophum, *quoniam* methaphysice
- 30 'Perfectum' dicitur multipliciter: vno modo. Aliquid dicitur esse perfectum cui
non est accipere aliquam partem extra, videlicet ex omnibus
suis partibus integratum est, et sic mundus dicitur perfectus
in quantitate, quia ex partibus suis quantitativis integratur,
nec *contingit* sumere aliquam *partem* extra mundum.
- 35 Alio modo ~~quod~~ secundum virtutem et quod est eius quod bene non
habet *excedentium* ad genus, ut perfectus medicus et per-
fectus fistulator quoniam, secundum speciem proprie virtutis in
nullo deficiunt. Alio modo aliquid dicitur 'perfectum' in quan -

11. *perfectum*, lees: 'perfectas'.

12. *PERFECTUM*, lees: 'PERFECTAS'.

13. Voor *causam* staat *parte* doorgehaald.

35. *eius* staat boven tussen *est* en *quod* ingeschreven.

- titate, ut quod diuidi potest uel mensurari secundum
 40 longitudinem, latitudinem et profunditatem et isto modo capit
 philosophus perfectum, Primo celi, dicens mundum componi ex parti-
 bus idest elementis perfectis et ipsum esse perfectum, sic etiam
 potest capi in proposito. Item alio modo potest sumi perfectum
 pro eo quod habet virtutem resistendi omni contrario, ne tota-
 45 liter corrumpatur, et isto modo mundus et elementa etiam dicuntur
 perfecta, nam licet elementorum particule corrumpi possint, tota tamen aliqua
 elementa m

R. 91.r.b.

- 1 regio nec ^{generari} generari potest, nec corrumpi. Adhuc tamen alio modo
 dicitur perfectum, cui nullus perfectionis gradus addi potest
 et isto modo neque totus mundus sensibilis nec elementa sunt
 perfecta, sed solus deus perfectus est § secundo notandum quod hec
 5 prima particula tracta est a platone in tymeo, sic dicente:
 Igitur quatuor illa integra corpora et sine vlla deliberatione
 ad mundi continentiam sumpta sunt Ex omni quippe igni
 et item totis reliquis aere, aqua, terra constructus
 est. Nulla uel corporis uel potencie parte derelicta
 10 contempta que, Propterea que ut perfectum animal esset, utpote
 ex integris corporibus perfectis que conflatum; hoc am-
 plius, ut eterne compos incolumitatis foret. Videbat semper deus
 enim eam esse naturam corporis, ut ei facile importuna
 caloris accessione uel econtra frigoris ^{omnium} que huiusmodi
 15 que in magna sunt violenta et potentia, noceretur,
 Quo consilio quaque ^{regulatione} vnum perfectum ex per-
 perfectis omnibus citra senium dissolutionem que composuit
 formam que dedit ei congruam. § tertio notandum quod de e-

46. *corrumpi possint* is onder deze regel toegevoegd.

1. *generari*, lees: 'generari'.

12. *semper deus* staat boven achter *Videbat* bijgeschreven.

15. Achter *swit* staat nog iets onleesbaars doorgehaald.

lementis varie sunt opiniones. Vnde secundum constantinum elementum
 20 est ^{simpliciter} simpla pars et minima artus corporis; ^{simpliciter} simpla dicit
 quantum ad qualitatem, minima quantum ad quantitatem. cuius ex-
 positio talis est. Elementum est ^{simpliciter} simpla pars, idest cuius non sunt contra-
 rie qualitates, sed, quia hoc tantum videtur habere ossa et alia
 omihomera seu corpora homogenia, igitur, ut remo-
 25 ueat illa, addit minima, scilicet, que ita est pars alicuius
 quod nihil sit pars sui. ergo secundum istum nullum istorum quatuor
 que nobis videntur et elementa reputantur, est elementum,
 videlicet nec terra nec aqua, nec aer, nec ignis. nullum enim
 eorum est ^{simpliciter} simplum qualitate nec minimum quantitate. In terra
 30 enim quam nos videmus, est aliquid calidi, aliquid frigidi,
 aliquid humidi, et aliquid sicci, ut patet. Item ipsa que
 tot ^{regiones} continet, simpliciter minima non est. Consimiliter
 de alijs apparentibus nobis elementis deduci potest. Omnia
 igitur ista secundum eum elementata dicuntur. elementa uero nusquam
 35 per se reperiuntur sensualiter, sed ratione diuisionis intelliguntur
 verbi gratia ut, si omne vinum iam actu aqua permixtum
 foret, Vinum purum sensu reperiri non posset, Sed bene
 ratione diuisionis intellectualis. Et istud videtur confirmare
 auctoritas platonis que querit quare magis illud dicatur
 40 terra quam aqua, cum dissoluatur terra in aquam. Et
 subdit postea: illud non debere dici terram, sed terrenum.
 huic etiam opinioni videlicet concordare
 philosophus quinto methaphysice, sic dicens: Elementum dicitur ex quo
 componitur primo in ^{existente} indiuisibili specie in aliam speciem,
 45 Ut vocis elementa ex quibus vox componitur et in que diuiditur
 vltima. Illa uero non adhuc in alias voces a ipsis
 specie diuersas. Sed et si diuidantur, particule eiusdem
 speciei, ut aque particula aqua, sed non sillabe semper particula

42. Voor hude staat alia est opinio hanc doorgehaald.

R. 91.v.a.

- 1 est sillaba. Alia est opinio dicens elementa esse proprietates istorum
que videntur scilicet calorem frigiditatem siccitatem et hu
morem ut calorem cum siccitate esse vnum elementum
calorem cum humiditate aliud frigiditatem cum humiditate
5 tertium et frigiditatem cum siccitate quartum Sed iste opiniones
videntur repugnare veritati Prima namque est contra philosophum secundo
de generatione et alijs multis locis ubi ista quatuor
corpora vocat elementa de locis et motibus elementorum
determinans nec valet confirmando per auctoritatem platonis
10 vnde non est putandum platonem intellexisse quando dicit
non esse terram sed terrenum de elemento sed de eo quod
fuit pars elementi et postea est mixtam uel disposi
tum ad aliam formam Item licet aliquid calidum in terra
reperiatur hoc tamen non est permixtum essentie terre sed
15 solum iuxta positum Etiam licet in superficie terre mul
ta et quasi dum taxat mixta reperiuntur tamen certa in
timum nuclium terre ipsa terra potest esse pura et sic
de alijs elementis Item diffinitio philosophi non est pro prima
opinionem sed potius contraria sibi ut patet cum exemplificat
20 de aqua diuisa in particulas que sunt aqua nec in
telligit indiuisibile quantitate sed exprimit indiuisibile
specie Item secunde opinioni contrariatur plato vocans elementa
materias cum tamen qualitates non possunt esse materia
ut prius patuit Item contrariatur macrobius qui dicit
25 quod in singulis elementis sint diuerse qualitates nam
creator eorum vnique dedit proprietatem ut in
eo cui inheret similem et cognitam reperiret ut
aqua cum terra frigiditatem Aer cum aqua humiditatem

2. Voor *videntur* staat een doorgehaald *quia*. Het daar weer voor staande
que is in de kantlijn bijgeschreven.

12. *mixtam*, lees: 'mixtum'.

19. *exemplificat* (?).

- ignis cum aere calorem Dicit ergo elementa non
 30 esse qualitates sed illas elementis inherere Dicamus
 igitur quatuor esse elementa totum concavum orbis lune
 replere in quibus tamen reperiuntur diversa genera mix-
 torum ex elementis non quod actualiter sint elementa
 in mixtis sed quia ad generationem mixtorum concurrunt
 35 qualitates dispositiones que sunt consimiles qualitatibus elementorum
 Sed obiceret aliquis videtur quod elementa actualiter sint
 in mixto nam si lapis focarius et calibs
 collidantur ignis esilit et exit quod non esset
 nisi actualiter ibi foret Respondeo ignem non ex
 40 ire sed statim ex collisione generari nam ex im-
 petuoso motu et collisione aer inter illa
 dura corpora comprehensus vltra suam naturam calefacit
 et in ignem convertitur Quoniam ignas minutas parti- calefit/calefacit
qui ignis (hypothese)
 culas a lapide uel calibe cadentes ignit
 45 et accendit § circa secundam particulam est notandum quod ipsa
 dupliciter potest exponi primo sic tu ligas elementa numeris
 idest certis proporcionibus quia deus omnia fecit sub numero
 pondere et mensura Et ponitur ibi numeris pro proportionibus

R. 91.v.b.

- 1 quia omnis proportio est in numeris assignabilis si sit
 rationalis uel saltem est dicta pars proportionis
 assignabilis in numeris et hoc si sit irrationalis
 sed que est hec proportio certe ista quantum terra grauior
 5 est aqua tantum aqua aere et aer igne similiter econuerso
 quanta leuitate ignis superat aerem tanta aer
 aquam et aqua terram Unde ovidius methamorphoseos primo

32. *genera* staat boven iets geschreven wat onleesbaar is doorgehaald.

37. Voor *focarius* staat een doorgehaald *uel* (?).

38. *esilit* = 'exsilit'.

6. De *-te* van *leuitate* staat boven de regel bijgeschreven.

- Imminet hijs aer qui quanto est pondere terre
 Pondere aque leuior tanto est onerosior igne
 10 idest quantum aer leuior est terra plus quam aqua sit
 leuior ipsa terra tanto aer leuior est igne
 et ignis aere grauior etiam hec proportionalitas
 patet in generatione elementorum vnus ex alio nam ut
 volunt philosophi sicut ex vno pugillo terre generantur
 15 decem pugilli aque sic ex vno aque decem
 aeris et ex vno decem pugillo ignis Alio modo *pugilli (pugilli)*
 potest sic legi tu ligas elementa numeris idest ad similitudinem
 numerorum ad euentiam cuius notandum quod numerorum alius
 est linealis alius superficialis et alius solidus
 20 linealis est qui per singulas vnitates suas in
 directum ducitur ut binarius per duas vnitates
 ternarius per tres quaternarius per quatuor et sic deinceps
 nam omnis numerus potest dici linealis in quantum ex
 suis vnitatibus in directum positus representatur
 25 Superficialis numerus est qui provenit ex simplici multi
 plicatione seu ductu binus numeri in seipsum uel
 in alium ut bis duo sunt quatuor bis tria sunt
 sex ergo quatuor et sex et consimiles sunt numeri superfi
 ciales et dicuntur superficiales quia describunt modum
 30 superficiei longitudinem et latitudinem habentis
 ut ponantur sex punta sub tali dispositione ut
 in longitudine sint tres in latitudine duo unde
 si talis numerus proveniat ex ductu alicuius numeri
 semel in se ipsem dicitur quadratus ut bis duo sunt quatuor *by pf-1*
 35 bis tria sunt nouem quater quatuor sunt sedecim
 et sic deinceps et dicuntur quadrati quia possunt scribi
 per vnitates ad modum quadrati ut patet in mar

16. vno, lees: 'vno pugillo aeris'.

37. ut patet in margine, heeft hier een verklarende tekening o.i.d.
 in de kantlijn gestaan? (cf. R. 92.r.a.4-5).

gine Solidus numerus est qui prouenit ex duplici
multiplicatione alicuius numeri in seipsum uel in
40 alium in seipsum ut bis duo bis sunt octo ter
tria ter sunt vigintiseptem octo igitur et viginti
septem sunt numeri solidi et cubiti Exemplum quod in
alium ut bis duo ter sunt duodecim bis tria
quater sunt vigintiquatuor et sic de alijs Duodecim igitur

R. 92.r.a.

1 et vigintiquatuor sunt solidi non cubiti et dicuntur
solidi quia similitudinem corporum possunt in vnitatibus
situari secundum longitudinem latitudinem et profunditatem
sed hoc difficulter in plana figura scribi potest
5 possumus tamen imaginari quod duo tres uel
quatuor numeri superficiales consimiles supponantur
vnus alteri et resultaui longitudo latitudo et
profunditas § vltius notandum quod inter quoslibet super
ficiales numerus eiusdem nature seu habitudinis
10 proximos est inuenire vnum medium proportio
nale verbi gratia ut inter quatuor et nouem qui sunt
duo numeri superficiales consimilis habitudinis quia vterque
quadratis et proximi quia inter eos non cadit alius
quadratus habent ergo vnum medium proportionale
15 vterque scilicet sex nam sicut se habet nouem ad sex ita
sex ad quatuor quia vtrobique est proportio sesquialtra
in quam maior numerus continet ~~et~~ minorem et cum hoc me
dietatem minoris et procreatur iste numerus medius
scilicet sex ex multiplicatione radice minoris quadrati
20 in radicem maioris quadrati ut bis tria sunt

4. *in plana figura*, cf. R. 91.v.b.37.

9. *numerus*, lees: 'numeros'.

- sex vnde radix quadrati est numerus qui
 semel in se ductus quadratum numerum producit ut
 duo sunt radix de quatuor tria de nouem quatuor
 de sedecim et sic deinceps Similiter capiat *duo* aliud
 25 exemplum in superficialibus non quadratis similibus
 conditione ut sex cuius radices sunt vno et tria Item
 vigintiquatuor cuius radices sunt quatuor et sex et sunt isti
 duo numeri consimilis conditionis quia radices vtriusque
 faciunt proportionem sesquialtram multiplicetur igitur
 30 minor radix vnus per maiorem radicem alterius et pro
 ueniat medium proportionale ut multiplicentur duo
 per sex uel etiam tria per quatuor proueniat numerus duode
 narius qui est medius proportionalis inter assumptos
 numeros scilicet vigintiquatuor et sex nam sicut vigintiquatuor
 35 ad duodecim ita duodecim ad sex quia vtroque
 est proportio dupla vnde ista proportionalitas vnus.
 medij inter duos numeros superficiales consimilis habi
 tudinis radicum vocatur siniugia plana sed hoc modo
 non est inter duos numeros solidos inueniendum vnum
 40 medium proportionale sed duo media verbi gratia
 capiamus istos duos numeros solidos cubitos
 proximos octo cuius radix cubita duo et vi
 gintiseptem cum radix cubita ternarius inter
 hos duos numeros solidos non est vnum medium

R. 92.r.b.

- 1 proportionale sed sunt duo scilicet duodecim et decem et octo nam
 sicut vigintiseptem ad decem et octo ita decem et octo
 ad duodecim et duodecim ad octo nam vtroque est

21. Voor *radix* staat nog *radice* doorgehaald.

43. *cum*, lees: 'cuius'.

1. *swit* staat boven tussen *sed* en *duo* ingeschreven.

proportio sesquialtra vigintiseptem enim numerus continet
 5 in se decem et octo et medietatem decem et octo scilicet nouem
 vnde decem et octo et nouem sunt vigintiseptem similiter
 decem et octo continent duodecim et medietatem de
 duodecim scilicet sex consimiliter etiam duodecim continent octo et
 medietatem de octo scilicet quatuor. hec autem duo media
 10 scilicet maius et minus sic inueniuntur multiplicetur radix
 cubita minoris cubiti scilicet duo bis in radicem
 maioris et proueniet medium maius ut bis tria
 ter sunt decem et octo Item multiplicetur radix
 maioris bis in radicem minoris et proueniet me
 15 dium minus ut ter duo bis sunt duodecim vnde hec
 proportionalitas duorum mediorum inter duos so
 lidos numeros seu cubitos dicitur siniugia cubita
 et talis reperitur inter elementa vnde duo extrema
 elementa scilicet ignis et terra que sunt corpora solida
 20 non poterant connecti firmiter sine medio proportionali
 nec sufficebat vnum ut in siniugia plana
 que competit superficialibus et non solidis igitur deus
 ordinauit duo media inter illa duo solida
 scilicet aerem et aquam inter terram et ignem ut esset sin
 25 iugia cubita firmiter adherens § vltius notandum
 quod hec particula et lectura secunda trahuntur a platone
 in tymeo sic dicente Mundus vnicus a deo
 factus est et quia corpulentus visibilis est et contiguus
 erat merito futurus sine igne porro nihil visibile
 30 sentitur nec vero tangi quidquam potest sine soliditate
 soliditas porro nulla sine terra ignem terram que
 corporis mundi fundamenta iecit deus Quoniam etiam
 nulla duo sine adiunctione tertij firme et

indissolubiliter coherent nexum enim me
 35 dio extrema necessitate opus est nexus enim firmissimus
 ille certe est qui et seipsum et ea que secum
 vinciuntur facit vnum hoc porro efficit modus
 et congrua mensura partium cum enim ex tribus
 40 medietas ymo per inde quadrat ut summitas
 medio rursum que ut ymum medio sic
 medietas summo tunc certe medietas a summo
 et item ymo differt rursumque extimis illis ad
 medietatis conditionem atque ad eiusdem familiaritatem
 45 redactis cum medietas quoque extimorum vicem
 suscipit fit opinor ut tota materia vna *sic?*

R. 92.v.a.

1 et eadem ratione societur eoque pacto eadem sibi erunt
 vniuersa membra quippe cum eorum sit vna condicio
 vnus porro effectus membris vnum erit atque idem
 totum Quare si corpus vniuerse rei longitudinem et la
 5 titudinem solam crassitudinem vero nullam habere deberet *diceret?*
 esset que huiusmodi qualis est corporum solidorum superficies
 vna medietas sufficeret ad semet ipsam vin
 ciendam et extimas partes nunc quoniam soliditate
 opus erat mundano corpori Solida porro numquam
 10 vna sed duabus medietatibus vinciuntur Idcirco
 mundi opifex inter ignem terram que aera et aquam
 inseruit liberatis huiusdem elementis salubri modo
 ut que est inter ignem et aera eadem foret
 inter aera et aquam rursum que inter aera et aquam

34. Voor *nexum* staat *neo sum* doorgehaald.

36. Achter *secum* staat *unum*. doorgehaald.

39. Voor *alia* staat *alla* doorgehaald.

41. Achter *sic* staat *summitas* doorgehaald.

43. Boven *ymo* staat *nihil* dat er waarschijnlijk achter moet worden geplaatst.

13. Voor *est* staat iets onleesbaars doorgehaald.

- 15 hec eadem in aque terre que societatem consisteret atque
ita ex quatuor supradictis materijs preclaram istam ma-
chinam visibilem contiguam que fabricatus est amica
partium equilibritatis ratione sociatam quo immortalis
indissolubilis que esset aduersum omnem casum ex
20 cepta fabricatoris sui voluntate Hec
ille Sed obiceret aliquis cum hec proportionalitas non
sit nisi inter solida eiusdem figure cumque ignis et terra
secundum platonem non eiusdem figure sint ignis enim forma
et figura pyramoydes esse dicatur idest in modum py-
25 ramidis excrescat terra vero cubus ~~sit~~ videtur quod
proportionalitas ista geometricalis hic locum non
habeat et Respondet calcidius in commento platonem
huic obiectioni satis fecisse dixit enim similitudinem
non solum in formis et figuris sed etiam in potentijs
30 et qualitatibus queri debere quare similitudo querenda erit in
naturis et qualitatibus ipsorum elementorum iuxta quas faciunt
aliquid aut patiuntur vnde ignis est acutus subtilis
mobilis Acutus quidem penetratiuus subtilis scilicet te-
ner et clarus Mobilis etiam tractu firmamenti
35 Terra uero econtra obtusa corpulenta et immobilis
et licet hec nature sint contrarie tamen habent aliquam ex
contrarietate parilitatem tam enim similia similibus quam dis-
similia dissimilibus comparantur secundum analagiam et rationem
continui competentis sicut enim acumen aduersus obtu-
40 sitatem sic subtilitas aduersus corpulentiam et sicut
subtilitas iuxta corpulentiam ita mobilitas aduersus
immobilitatem dicamus igitur quod deus fecit ista duo
elementa scilicet ignem et terram ad similitudinem cubitorum
numeratorum quales sunt duo numeri predicti scilicet numerus octo habens

19. Voor *casum* staat *causaque* doorgehaald.

20. Voor *sui* staat *simul* doorgehaald.

34. Voor *etiam* staat iets onleesbaars doorgehaald.

38. *analagiam*, lees: 'analogiam'.

- 45 pro qualibet trium dimensionum numerum binarium et
 numerus vigintiseptem habens pro radice seu qualibet di-
 mensionum numerum ternarium sicut ergo isti numeri

R. 92.v.b.

- 1 differunt in tribus suis dimensionibus longitudine
 latitudine et profunditate sic ignis et aqua differunt tribus
 precipue qualitatibus ut iam dictum est Item sicut duo
 numeri medij scilicet duodecim et decem et octo capiunt
 5 quilibet duas dimensiones a proximo cubito et
 vnam a remotiori ut decem et octo capit a viginti
 septem bis ternarium pro longitudine et latitudine et ab
 octo semel binarium pro profunditate ut ter tria bis
 sunt decem et octo similiter ut duodecim capit ab octo
 10 bis binarium et a vigintiseptem semel ternarium sunt enim
 bis duo ter duodecim et sic duo elementa media
 scilicet aer et aqua capiunt quodlibet duas qualitates a
 proximo extremo et vnam a remotiori ut aer
 ab igne capit quod sit subtilis et mobilis a
 15 terra uero vnam scilicet ut sit obtusus consimiliter aqua capit
 a terra duas qualitates cum sit corpulenta et ob-
 tusa vnam uero ab igne cum sit mobilis patet igitur
 qualiter elementa ligantur ad similitudinem numerorum et hoc
 pro secunda particula que concordat cum alano qui dicit
 20 in anticlaudio quod deus est omnia sub numero clau-
 dens sub pondere sistens singula sub stabili
 mensura cuncta coherens § pro tertia particula notandum
 quod causa huius colligationis est conseruatio cuiuslibet elementi
 in suo loco naturali et ut elementa proxima non tantum re

- 25 pugnent sed conueniant qualitate simbola ut
 aer calidus et aqua frigida conueniunt humiditate
 aqua humida cum terra sicca frigiditate similiter
 etiam aer humidus cum igne sicco caliditate preterea
 ignis euolaret nisi duobus crassioribus elementis
 30 medijs teneretur scilicet aqua et aere et hoc quantum
 de se est videlicet nisi indissolubilis celi concauo
 obuiaretur et terra similiter ex eisdem medijs elementis
 circumquaque tenetur bernardus Sunt elementorum graue pondus
 habentia quedam Sunt et eorundem grauitate carentia
 35 quedam Et grauium grauitas leuium leuitate le
 uatur Et leuium leuitas grauium grauitate grauatur
 Unde metamorphoses primo Hanc deus et melior litem *metamorphoseos (typofont)*
 natura diremit. Nam celo terras et terris ab
 scidit vndas et liquidum spisso secreuit ab
 40 aere celum Que postquam euoluit ceco que exi
 uit acervu Dissociata locis concordie pace
 ligauit Ignea conuexi vis et sine pondere
 celi Emicuit summa que locum sibi legit in
 arce Proximus est illi aer leuitate loco que
 45 Densior hijs tellus elementa que grandia traxit
 Et pressa est grauitate sui circumfluus humor
 Ultima possedit solidum que cohercuit orbem.

R. 93.r.a.

- 1 § secundo notandum quod in littera tangitur duplex siniugia Primo
 siniugia cubitorum seu solidorum quia frigora
 scilicet frigus terre precipue connectitur flammis scilicet igni
 duplici medio scilicet aere et aqua secundo tangitur siniugia

39. et staat boven iets onleesbaars wat doorgehaald is.

43. *legit*, lees: 'fecit'.

45. Voor *hijs* staat iets wat onleesbaar is, doorgehaald.

46. *sui*, lees: 'sua'.

47. Onder deze kolom staat *secundo notandum*.

- 5 planorum quia aridunt conueniunt humidis vno
 medio terra enim arida nectitur aeri humido
 per aquam mediam et aqua humida igni sicco nec
 titur per aerem medium construat^{ur} CONSTRUATUR
 O deus semper tu formasti mundum que pro et tu iubens
 10 idest precepto faciens mundum semper perfectum absoluere idest
 explicare uel Absolute et particulAriter reddere
 partes perfectas scilicet elementa tu inquam ligas idest connectis
 elementa idest quatuor corpora simplicia numeris idest proportionibus
 uel habitudinibus ad similitudinem numerorum vt pro quod fri
 15 gora idest elementa frigida conueniant idest copulentur uel
 concordent per compassionem flammis idest calidis elementis
 et ut arida idest sicca elementa conueniant liquidis idest humi
 dis et tu ligas semper elementa ne pro ut non ignis
 purior idest leuior et subtilior inter elementa uel puri
 20 or idest impermixtus non compaciens secum aliud elementum
 non euolet idest extra locum suum uolet quasi diceret
 posuisti ignem in summo ne posset vlt^{er}ius ascendere
 aut pro uel ne pondera idest ne ipsi gradus grauitatis terre
 deducant idest deorsum ducant terras mersas idest in infi
 25 mo loco positas quasi diceret igitur posuisti terras in
 infimo loco ne vlt^{er}ius descendere possent uel dicit
 mersas quasi vellet dicere ligasti aquam ut non mergeret
 cooperiret totam terram sed maneret pars terra sicca
 ad animantium conseruationem sequitur tu triplicis mediam
 30 TU TRIPLICIS MEDIJS Prius philosophia
 inuocando ostendit diuinam potentiam sapientiam
 et bonitatem secundum quod releuet in rebus sensibilibus
 et corporeis hic ostendit diuinam potentiam sapientiam
 et bonitatem prout relucet in rebus non sensibilibus

5. *aridunt*, lees: 'arida'; voor *conueniunt* staat *comp* doorgehaald.
 30. *MEDIJS*, lees: 'MEDIAM'.

- 35 sed intelligibilibus Et diuiditur nam primo facit hoc per
animam mundi secundo per animas humanas secunda pars ibi Tu
causis paribus Item prima in duo primo ostendit connectionem
anime mundi secundo intellectualem sectionem et motum
secunda ibi Que cum secta duos Primo dicit sic O
40 deus non solum fecisti ista corpora sensibilia sed tu
adiunxisti eius vnam animam que est media et triplicis ^{sic}
nature et cuncta mouens et istam resoluis et distribuis
mundo secundum membra sibi concordantia vnde hec pars
quatuor habet particulas Prima tangit animam mundi esse tri-
45 plicis nature secunda tangit ipsam esse mediam tertia ipsam
connexam cuncta mouentem quarta ipsam per membra consona
distributam § pro prima particula notandum quod anima
mundi potest dici spiritus sanctus qui est bonitas diuina

R. 93.r.b.

- 1 secundum quam cuncta viuunt vegetantur sentiunt et intelligunt
uel potest dici vigor rerum viuencium in mundo insitus
rebus ex diuina voluntate seu bonitate secundum quam vigorem
quedam viuencium vegetantur tantum quedam sentiunt vt animalia
25 quedam sentiunt et intelligunt vt homines et secundum hoc anima mundi
dicitur triplicis nature uel aliter potest dici quod anima mundi dicitur
triplicis nature secundum triplicem vigorem rerum quedam enim en-
tia vigorem habent tantum ad semper esse vt deus et intelligen-
cie seu angeli quedam ad non esse vt mixta cor-
10 ruptibilia quedam uero medio modo vt homines qui secundum
animam habent potentiam ad semper fore secundum corpus tamen ad
non fore seu corrumpi Item aliter potest dici secundum quod
verba platonis sonant Et concordat calcidius in commento

39. Voor *duos* staat *motus* doorgehaald.
47-48. Beide regels springen twee letters in.
3. *rebus* ?

- videlicet quod anima dicitur triplicis nature videlicet conflata ex tribus
 15 scilicet ex natura eiusdem ex natura diuersi et ex essentia Omne
 enim ens per hanc animam essentiam habet habet etiam
 quod sit idem numero sibi ipsi et idem specie uel genere cum alijs
 habet insuper quod sit diuersum numero specie uel genere ab alijs
 § secundo notandum quod de hec anima sic dicit plato Itaque
 20 tertium anime genus excogitauit semper deus hoc pacto ex
 indiuidua semper que in suo statu perseuerante substantia
 Item que alia que inseperabilis corporum comes per eadem
 corpora scindere se putatur Tercium substantie genus mixtum
 locauit medium inter vtramque substantiam Eodem que modo
 25 ex gemina biformi et natura Quippe huius pars idem pars
 diuersum vocetur Tercium nature genus commentus est Quid
 medium locauit inter diuinam et item coniugatione
 corporea diuiduam substantiam tria que hec omnia in vnam
 speciem permiscuit diuersa illa natura concretioni atque
 30 adunacioni generum repugnante quibus cum substantia mixtis *admiratione (1)*
 et ex tribus in vnum redactis rusum hoc totum vnum
 diuisit in partes competenter quo singule partes constarent
 ex substantia diuersi et item eius quod idem vocatur geminata
 natura diuisionem instaurans hec ille § circa secundam particulam
 35 notandum quod anima dicitur media dupliciter vno modo quo ad situm
 nam ymaginatur ipsa anima determinatum situm habere in centrum
 seu medium mundi vt sit eque distans ab omni parte
 circumferencie celi sicut aranea in medio sue tele
 residens totam telam aliququaliter tuetur et in quacumque parte
 40 factum motum ipsa sentit sic igitur anima mundi que vbique
 est in centro residere dicitur vt omnes partes equaliter tueatur
 vnde plato eterni dei prospicientia ex perfectis vniuersis
 que totum perfectum que progenuit animam uero in medietate

16. Achter *etiam* staat een doorgehaald *quod sit*.

27. *diuinam*, lees: 'diuersum' of 'diuiduam'.

42. Achter deze regel staat in de kantlijn *plato*.

- 45 eius locavit eandem que per omnem globum equaliter porri
gi iussit Quomodo ut tectis interioribus partibus extima
quoque totius corporis ambitu anime circumdarentur Secundo
modo potest anima mundi dici media quo ad esse inter

R. 93.v.a.

- 1 substantiam indiuiduam et diuiduam ipsa namque anima que est
bonitas dei in se indiuisibilis est et indiuidua diui
dua tamen seu diuisibilis dicitur secundum quod diuisim mundi partibus
applicatur Unde teste calcidio secundum opinionem quorundem anti *quorundam*
5 quorum Indiuiduam plato substantiam censet eminentiorem
et secundum se animam que nulli sit in corperationi obnoxia cuiusque
veneranda puritas nulla corporis contagione violatur
diuiduam vero substantiam illam dicit quia non solum cunctis anima
libus Sed etiam stirpibus et arboribus dat vitalem vigorem
10 vt sit ex hijs duabus secundum rationem Conflatum tertium genus
videlicet ut ipsa anima referatur ad rationabilia Idcirco ne
omnia muta essent et ratione carerent que vitam sortirentur
corpora videlicet Animalia sed esset preterea genus animantium huiusmodi
quod rationis discipline et intellectus capax diuini operis
15 ad mirandam rationem dispositionem que intelligens veneratur
mundani operis auctorem secundum hanc igitur relationem potest
dici media § circa tertiam particulam notandum quod notabiliter dicit
connectens non producens cum plato in tymeo animam
factam a deo dicat in phredrone vero et alijs et
20 alijs libris tamen dicit eam initium non habere quod sic recte
potest solui nam si anima pro diuina bonitate capiatur ipsa sine
inicio est facta tamen dicitur idest per creationem et gubernationem seu
viuificationem rerum in lucem prodita et in effectibus

20. *et alijs* (sic!).

- manifestata sit que dicitur connexa quia cum ante creationem
 25 mundi nihil preter deum fuisset bonitas absoluta fuit
 que post creationem viuificatis corporibus dicitur connexa
 Si autem anima mundi capiatur pro vigo rebus insito
 naturaliter tunc anima facta est et sic connexa rebus ut cum eis
 sit insolubiliter quamdiu enim manet ille vigor manent
 30 et res et econtrario § secundo notandum quod dicit notabiliter cuncta mo-
 uentem nam omnis motus animalis sit ab anima dicit tamen cuncta
 idest omnia que mouentur vt sit non distributio absoluta
 sed restricta § circa quartam particulam notandum quod notabiliter
 dicit per consona membra nam ipsa anima omnia corpora viui
 35 ficat et sibi assimilat non similiter seu equaliter sed secundum quod
 vnumquodque capax est nam plantas facit vegetari
 animalia sentire et homines intelligere Unde plato Itaque
 consequenter cuncta sui similia prout cuiusque natura capax beatitudinis
 esse poterat effici voluit § notandum secundo quod
 40 corpora naturalia dicuntur membra mundi sicut enim ex di-
 uersis membris homo. sic ex diuersis corporibus mundus
 constituitur et integratur hec autem membra dicuntur consona
 Anime secundum quod ad explendum ipsius anime vires ipsa sunt
 disposita et organizata componitur CONSTRUATUR
 45 O deus tu connectens idest applicans semper mundo animam
 mediam idest que est in medio animam dico triplicis nature
 pro demonstrationem essentie idest que habet triplicem essenciam

R. 93.v.b.

- 1 vt preexponitur et animam mouentem idest viuificantem
 cuncta idest omnia que mouentur uel viuificantur tu inquam
 resoluis idest in fondis uel distribuis per membra

27. *vigo*, lees: 'vigore'.

39. Voor *secundo* staat iets onleesbaars doorgehaald.

3. *in fondis*, lees: 'infundis'.

- idest corpora naturalia consona idest secundum quod capacia sunt sequitur
- 5 Que cum secta duos QUE CUM SECTA:
 In hac parte philosophia tangit intellectualem sectionem
 et motum anime. Et dicit sic: o deus, tu resoluis
 animam per membra consona, que anima diuisa in duas partes
 est secundum longum. Et ille partes circumducte
 10 sunt et curuate ^{ad} modum duorum circ^lorum seu or-
 bium intersecantium se oblique. Ipsa etiam sic diuisa
 mouetur circulariter rediens ad pristinum punc-
 tum, perquirat etiam mentem et voluntatem profundam,
 scilicet diuinam, et ad ymaginem seu similitudinem
 15 mentis diuine disponit corpora celestia. Unde
 hec pars continet quatuor particulas: Prima est de sectione;
 secunda de motu; tertia de mentis diuine inquisitione; quarta
 de ymaginali conuersione. § Circa primam particulam
 notandum quod hec verba tracta sunt a platone qui sic dicit:
 20 Omne etiam fere commixtum illud genus essencie consump-
 tum erat huiusmodi sectionibus parcium, tunc hanc ipsam
 seriem in longum secuit et ex vna serie
 duas fecit eam que mediam medie in speciem
 X grece littere coartauit, curuauitque in orbes,
 25 quo ad coirent inter se capita, orbem que orbi
 sic interseruit, vt alter eorum aduerso, alter ob-
 liquo circuitu rotarentur, et exterioris quidem circuli
 motum eundem, quod erat eiusdem nature consanguineus,
 cognominauit; Interioris autem diuersum. Sed instaret
 30 aliquis quia ipse plato in eodem libro Tymeo ipsam
 animam dicit esse inuisibilem et incorpoream; ergo sequitur
 quod non possit secari uel diuidi. Respondetur quod, licet
 ipsa anima non habeat corpus neque materiam, habet tamen

9. Achter partes staat *circumductus* doorgehaald.

- seriem secundum quod intelligitur relata ad singula
 35 corpora que viuificant. Cum igitur in celo principaliter
 sit duplex motus (vnus ab oriente ad occidentem
 qui est primi mobilis, Alter ab occidente in
 orientem qui est proprius planetarum), Idcirco anima ad
 illa mobilia relata in duas series
 40 secta dicitur, non autem in duo corpora uel materias.
 § Circa secundam particulam notandum quod anima dicitur moueri et in
 se reuerti non corporali conuersione, nam ut dicit plato
 in phredrone: ipsa anima immobilis est. Sed dicitur
 conuerti conuersio est cogitationis et recordationis, vt vult
 45 Calcidius: Corpore partente sibi anime gyris et anfrac-
 tibus, sicut corpus nostrum obsequitur motibus anime nostre.
 § Secundo notandum circa idem quod anima mundi dicitur glomerare
 et circuire duos orbes cogitatione, secundum quam

R. 94.r.a.

- 1 cogitationem ipsa mouet primum mobile quod intelligitur
 per exteriorum circulum qui dicitur idem propter
 motus regularitatem ab oriente in occidentem quod
 vocat plato a dextra regione per sinistrum latus
 5 Mouet etiam massam orbium planetarum que de
 signatur per circulum interiorem qui dicitur diuersum propter
 diuersitatem motus planetarum tam inter se quam respectu
 firmamenti ab occidente in orientem quod vocat plato
 in sinistrum Et iste circulus seu orbis per sex
 10 sectiones diuiditur in septem orbos planetarum
 primo manente indiuiso Unde plato atque exteriorum
 quidem circulum quem eundem cognominatum esse diximus

39. Voor *series* staat *sere* doorgedaald.

2. Achter *per* staat *primum mobilem* doorgedaald.

10. *orbos*, lees: 'orbes'.

- a regione dextra Per sinistrum latus usque ad dextrum
 latus inflexit. diuersum uero per dyametrum in sinistrum
 15 latus eidem et simili illi circumactioni virtute pontificio est ^{que}
 rotatus datus vnam quippe ut erat eam et indiuisam
 reliquit Interiorem uero scidit sextes septem que ^{series}
 impares orbes fabricatus iuxta dupli et tripli spa
 cia orbes que ipsos contraria ferri iussit agitatione
 20 ex quibus septem tres quidem pari velocitate quatuor vero
 et sibimetipsis et ad comperationem ceterorum impari dissimilique
 Sed cum ratione motu § tertio notandum quod per hoc quod dicit
 in se reditura intellegit motum circularem Unde plato
 Orbiculata circumicione in seipsam reuertens § circa
 25 tertiam particulam notandum quod ibi potest esse eclipsis per defectum
 huius prepositionis secundum ut sit sensus quod anima mundi circuit
 idest circularem motum orbium facit secundum mentem pro
 fundam idest secundum quod talis motus preuisus est in mente
 diuina Uel aliter potest intellegi quod ipsa mundi que est diui
 30 na bonitas circuit idest perfecte perquirat et ordinat
 quid sit in mente diuina vt secundum ipsam mentem
 mundana corpora regat et viuificet nAm in
 ipsa mente diuino omnium rerum causas dicitur speculari
 et quo ad motum exterioris orbis modum
 35 infallibilis scientie Sed quo ad motum planetarum
 modum opinionis habere vnde plato Causas que omnium que
 pro ueniunt videt et ex hijs que accidunt que sint
 futura metitur Motus que eius rationalis sine voce
 sine sono cum quid sensile spectat Circulus que
 40 diuersi generis sine errore fertur veridico sensu
 et certa nunciante cuncte anime recte opiniones et
 igne credulitate nascuntur Porro cum indiuiduum

17. Oorspronkelijk stond er waarschijnlijk *series* i.p.v. *sextes*, de *x* is door de *r* heen geschreven. Er staat dus eigenlijk *series*.

29. *ipsa*, bedoeld is 'anima'.

33. *diuino*, lees: 'diuina'.

genus semper idem conspexerit ea que sunt motu intimo
 fideliter nunciante intellectus et scientia conualescunt in
 45 hijs ergo manifestat plato nihil esse quod animam lateat
 § secundo notandum circa idem quod mens diuina dicitur profunda

R. 94.r.b.

1 quasi procul a fundo quia nullus homo uel etiam angelus
 fundum diuine mentis a nostro deo recomprehensibilis pertingere
 potest § circa quartam particulam notandum quod anima mundi dicitur for
 mare celum secundum ymaginem diuine mentis Uno modo
 5 quia ipsa anima singulis temporibus corpora celestia in tali
 habitudine et figura disponit secundum quod ab eterno in mente
 diuina preuisum est Uel aliter cum ipsa anima contempletur
 diuina mente quid uidelicet futurum sit ipsa prefigurat hoc in
 astris sicut ut sapiens astrologus ipsa futura velud
 10 ymaginem in speculo perpendere possit nec hoc repugnat
 contingentie rerum casui uel libertati arbitrij nam sicut deus
 in fallibili scientia cuncta preuidet nec hoc predictis repugnat
 vt patebit quinquo huius Ita deus potest illa predicere uel per
 animam mundi in astris prefigurare nec tamen sub necessitate
 15 constringere § vltimo notandum quod de anima mundi sic dicit
 calchidius Ratione concluditur animam ex duplici concretam substantia
 Gemina et natura numerorum potentie continentem viuificantem
 que celestia corpora animalia que in quibus sit ratio et disci
 plina habere omnium rerum conscientiam ex quarum potentijs
 20 ipsa constet hec est illa rationabilis mundi anima que gemina
 iuxta meliorem naturam veneratione Tutelam prebet inferioribus
 diuinis dispositionibus obsequens prouidentiam natiuis impar
 tiens eternorum similitudine propter cognationem beata dissulubi

10. Achter deze regel staat in de kantlijn: *nota bene*.

12. in *fallibili scientia*, lees: 'infallibili scientia'.

19. Achter *omnium* staat iets doorgehaald, wat onleesbaar is.

- lium rerum auxiliatrix et patrona cuius in consulendo
 25 ratiocinando que virtutis in moribus hominis apparent insignia
 qui cultor eximius dei diligentiam mansuetis
 impartit animalibus componitur CONSTRUATUR O
 deus tu resoluis animam per consona membra que Anima
 secta idest diuisa per ymaginationem et relationem ad mota
 30 meat idest vadit cogitatione reditura idest iterum ventura
 in semet idest in pristinum statum propter circulationem cum
 pro quia ipsa semper glomerauit idest circulariter duxit
 a glomus eius glomerauit inquam motum in duos.
 orbes idest in duas reuolutiones circulares que pro et ipsa
 35 semper circuit idest circulariter mouet mentem profundam idest secundum menti
 diuinam uel sic circuit idest circumquaque et perfectè contemplatur uel
 complectitur mentem idest voluntatem uel prouidentiam profundam
 idest incomprehensibilem scilicet diuinam et ipsa semper anima conuertit ide:
 mutat uel disponit celum idest celestia sidera ymagine
 40 idest figuratione simili idest similia significanti sequitur tu causis paribi
TU CAUSIS PARIBUS Hic philosophia manifestat
 diuinam potentiam sapientiam et bonitatem per creationem anime
 humane et vitarum minorum Et dicit sic O deus non
 solum connectis mundo animam vniuersalem Sed etiam paribus
 45 causis tu prouehis animas et vitas minores aptans ipsas
 animas sublimes leuibis curribus et vehiculis et tu seris
 et sementum ponis in celum et in terram et tu tande- *perfect tandem*

R. 94.v.a.

- 1 facis ipsas animas reuerti ad te igne reducente.
 Unde in hac parte de humanis animis quatuor
 tanguntur Primo de paritate causarum secundo de curribus tertio de

32. Voor *idest* staat *inquam* doorgehaald.

38. *anima*, of staat hier *omnia* ?

19. Achter *ipsas* staat *animus ani* doorgehaald.

semento quarto de reuersione § pro primo notandum quod quedam fuit
 5 opinio philosophorum quod quotquot erant stelle tot anime essent
 in principio mundi a deo create et secundum tempus similiter desti
 natum a deo descendebant de celo et regebant corpora
 et iterum expleto officio redibant in celum Sed ista
 opinio falsa est et heretica nam cotidie a deo noue
 10 creantur anime in fundendo et infunduntur creando
 Sed videtur hec opinio ortum habuisse a platone Qui sic dicit
 delegit animas stellarum numero pares Singulas que
 singulis comperauit Inde accipiunt platonem voluisse
 deum simul creasse animas in principio mundi et posuisse
 15 vnamquamque super comparem stellam et inde descendere ad corpus
 et in loco quidam dampnant boecium et redarguunt quia
 in hoc loco videtur dicte opinioni et platoni consentire sed male
 Nam textus et verba platonis bene recte que intellecta possunt susti
 neri Nam plato intellexit non pro vno instanti deum
 20 animas deligisse sed successive cum anime corporibus infun
 duntur Quod etiam dicit numero stellarum pares intellegit
 numerum animarum apud nos esse indefinitum sicut numerum
 stellarum vel sicut stelle certis numeris et proportionibus
 cursus agunt ita sub certis gumphis et proportionibus
 25 numeralibus anime corporibus connectuntur Uel aliter intellegi
 potest de numero temporali nam sicut plato opinatus fuit
 stellas naturaliter non esse corruptibiles et et per consequens in
 finito tempore duraturas ita consimiliter censuit de huma
 nis animabus § secundo notandum quod dicit causis paribus nam sicut
 30 connectionis anime mundane ita prouectionis anime
 humane deus est causa efficiens vtriusque etiam si qua
 materia ipsa est essentia indiuidua in se diuidua autem
 distributione Causa formalis vtriusque idem diuersum nam quomodo

31. Achter qua staat *causa* doorgehaald.

ad animam mundi forma idemptitatis motus est primi
 35 orbis forma vero diuersitatis motus erraticus pla
 netarum sic anime humane forma idemptitatis motus est
 rationis et intellectus ex quibus scientia forma vero diuersitatis
 sensualitas ex qua voluptas tristitia cupido metus
 iracondia cetera que perturbationes pedisseque secundum platonem
 40 diuerso affectu pro natura sua promouentes Item vtriusque
 causa finalis est viuificatio Et ergo notabiliter dicit paribus causis
 § tertio notandum quod minores vitas vocat animas humanas
 in comperatione ad animam mundi vniuersalem et sic ponitur que
 expositum pro idest uel vitas minores vocat animas
 45 brutorum minus dignas et ponitur tunc que copulatiue
 § quarto notandum quod notabiliter ponit prouehis quasi procul vehis
 propter motum animalium qui non est circulariter in eodem loco sed

R. 94.v.b.

1 gressius § circa secundum notandum quod per hos currus secundum
 quosdam intelliguntur stelle quibus dicunt animas a principio
 fuisse superpositas Iuxta illud platonis easdem et vehi
 culis competentibus super impositas vniuerse rei naturam
 5 spectare iussit leges que immutabilis decreti docuit etc. *immutabiles*
 Sed hec opinio erronea est vt prefert nec est de mente *preferitur*
 platonis Idcirco aliter dici potest quod currus anime dicuntur cor
 pora que ab anima velud currus ab auriga reguntur Sed que *quia*
 anime per creationem celestes. corpora uero per generationem et
 10 formationem terrena sint Idcirco animas vocat sublimes
 idest nobiles non terrenas currus uero leues idest viles
 et parui ponderis uel valoris Item aliter exponi potest
 quod deus aptat animas curribus idest aptas reddit vt

43 & 45. *que*, bedoeld is hier het "que" uit Boethius' metrum:
 "animas (...) vitasque".

- 15 consendant currus sublimes hij autem currus possunt dici
 speculationes scientiarum vnde ponit alanus septem sorores
 scilicet septem artes currum fabricasse quibus prudencia
 celum adiret vnde antiaudiani secundo Ergo minerua
 videns tanto splendore sophie Tot dominis tantis que *domine*
 datis splendore sorores Ordinatus iniungit iubet
 20 imperat orat Ut instans quelibet istarum comitante
 sophia Corpore mente fide studeat desudet
 hanelat Instet et efficiat ut currus currat ad
 esse Quo terre spacium mare nubila sydera celum
 Transeat et trini sirperato cardiem celi Scrutetur
 25 secreta noys sensus que profundos hauriat et sum
 mi perquirat velle ingeri Et sequitur qualiter grammatica
 cemone efficit logica axim format rethorica
 singula polit Arismetica uero musica geometria
 et astrologia quatuor rotas fabricant Currus perficitur
 30 quinque sensuum equis trahitur quos ratio auriga domat
 et moderatur § circa tertium notandum quod hec particula sumpta est
 ex verbo platonis sic dicentis Sementem fecit eiusmodi
 deus ut partim in terra partim in luna generis humani
 iactarentur exordia partim in ceteris que instrumenta sunt *incedentur*
 35 temporis Unde per sementem intellegit causas generationis que partim
 sunt superiores partim inferiores Unde dicit philosophus Sol
 et homo generant hominem Sol quidem quomodo ad corpora celestia
 que motu et influentia materiam disponunt homo uero
 tamquam causa inferior materiam amministrans Uel aliter potest
 40 dici Sementem hominis esse in celo quomodo ad animam que
 inde per diuinam creationem mittitur. in terra uero quomodo ad corpus
 quod ibi influentibus celestibus corporibus formatur Materie *Maxime*
 tamen de sementibus corporis videtur intelligendum secundum platonem

17. *anti* staat boven tussen *vnde* en *claudiani* ingeschreven.

sic dicentem Ea porro officia que sementem sequuntur
45 factis a se dijs idest naturis iniunxit ut dixeram maxime

R. 95.r.a.

1 formandorum corporum curam mortalium § circa quartam
notandum quod anime precipue bone post mortem ad suum
creatorem reuertuntur ut dicitur in libro de pomo nisi
mundanis illesebris impediatur via sursum quod
5 sufficer exprimit per ly conuersas anime nisi conuerse dicuntur *sufficit*
que postposito appetitu naturali illesebras secundum rationem *(hypoth.)*
deum colunt peruerse vero dicuntur que spreto summo bono
mundanas illesebras applectuntur § secundo notandum quod
legem benignam vocat legem evvangelicam que in comparatione
10 iudaycorum ceremoniarum benigna et facilis est Uel
legem benignam vocat diuinam pietatem qua dingnatur.
deus homines miseros exules fieri sue glorie partici
pes celestia regna possidentes § quod ignis
redux idest reducens potest dici anxietas et aduersi
15 tas mundana multi enim cum in honore sunt non re
cordantur dei qui tamen visitati correctione diuina et
aduersitate temporali recordantur domini dei sui Que
quidem anxietas igni merito comparatur nam sicut aurum
igne probatur ita virtus aduersitate perficitur secundo modo ignis
20 redux dici potest ignis purgatorius in quo
anime contrite et confesse de commissis peccatis purgantur
ut digne sint ad deum reuerti et in celesti gau
dio comparere tertio modo ignis dici potest gratia et caritas
dei Ignis enim illuminat ut gratia et accendit vt
25 caritas et sine hijs duobus nullus recta via potest

45. *idest naturis* staat boven tussen *dijs* en *iniunxit* ingeschreven.
20. Achter *quo* staat *aia* doorgehaald.

reuerſi ad ſuum creatorem componitur CONSTRUATUR

- 0 deus tu prouehis idest procul vehis uel emittis
 animas que pro et vitas minores idest humanas non ita
 nobiles sicut celestes vel tu prouehis animas semper humanas
 30 que pro et vitas minores scilicet brutorum animalium causis
 paribus idest similibus semper causis anime mundi et o deus tu
 aptans idest applicans uel aptas faciens animas semper
 sublimes idest nobiles curribus idest vehiculis leuibus
 idest non ponderosis scilicet stellis uel leuibus idest vilioribus scilicet
 35 corporibus uel leuibus idest mobilibus et subtilibus scilicet arti
 bus ut preexponitur tu inquam seris idest sementem iactas
 in celum que pro et terram ut preexponitur quas animas
 humanas conuersas idest mundana despicitates et te colen
 tes tu facis reuerſi idest post mortem redire lege
 40 benigna idest pia ad te semper a quo create sunt et hoc dicto
 igne idest anxietate purgatorio tua gratia uel amore
 seu caritate reduci idest reducente nomen pro participio
 Sequitur da pater augustam DA PATER AUGUS
 GUSTAM Prius philosophia ostendit deum esse ^{summe} potentem

R. 95.r.b.

- 1 sapientem et bonum, Quare potuit et sibi conueniebat conferre
 que petuntur. In hac parte philosophia format suam petitionem et petit
 philosophia tria conferri menti ^Eboecij, duo remoueri et causam
 subiungit, dicit ergo primo sic: 0 pater omnipotens, concede
 5 menti ^Eboecij quod possit conscendere sedem augustam,
 idest da intellegere vbi sedeat et consistat ipsum ^Esumum bonum
 quod est sedes et requies omnium ad te veniencium, et tu da
 secundo, ut ipse possit lustrare, idest claro intellectu comprehendere

44. GUSTAM, lees: 'TAM'.

fontem boni, scilicet ipsum deum a quo bona cuncta procedunt⁹, et tu
 10 da tertio, ut iste boecius possit defigere vsus¹⁰ animi conspicuos,
 idest vt ipse boecius clarus ratione et intellectu possit perseverare
 in cognitione huius summi boni, petit ergo tria, scilicet attingere,
 cognoscere et perseverare. § Notandum quod 'augustus' a nobis idem
 quod 'nobilis', vnde augusta sedes dicitur in qua nobilis quis
 15 residet. Unde Ovidius tristium: Ingnoscant augusta mihi
 loca dij que locorum. Sedes ergo summi boni dicitur 'augusta',
 idest nobilis, uel angustus ab angō dici potest et est idem quod
 subtilis uel strictus. Sic etiam sedes summi boni dicitur an-
 gusta idest stricta, quia difficulter ad eam deuenitur. Iuxta
 20 illud apostoli: Arcta est via que ducit ad vitam. Quod etiam tan-
 git sedulius in inuocatione, dicens: Pande salutarem
 paucos que ducit in urbem Augusto mihi calle viam,
 de hac angusta seu strictione vie ad hanc sedem,
 sic dicit Alanus Anticlaudianus quinto: difficilis consensus ad hanc,
 25 facilis que recessus. Accessus paucis, casus patet omnibus. In quam
 Vix aliquis transire valet, valet omnis ab ille Declinare.
 via, que paucis pervia multis clauditur, arcta nimis vir-
 tuti, larga ruine. Non huc nobilitas generis, non
 gratia forme, Non gaze delectus amor, non gloria rerum,
 30 Non mundanus apex, non virtus corporis audax, Inpro-
 bitas hominis preceps audacia tendit, Sed solum virtus
 animi, constancia mentis, Facta que nobilitas, non nata, sed
 insita menti, Interior species virtutum, copia morum,
 Regula paupertas mundi, contemptus honoris. § Secundo notandum
 35 quod conscendere hanc sedem est ex sensu ad ymaginationem,
 ex ymaginatione ad rationem, ex ratione ad intelligentiam diui-
 nitatis peruenire, ut boecius, discerrens per ista temporalia
 et cognoscens que et qualia sunt, statim cognoscit ea ab

9. *procedit*, lees: 'procedunt'.

10. *vsus*, lees: 'visus'.

37. *discerrens*, lees: 'discernens'.

- aliquo creatore fore facta et a dispositore ^{gubernari} gubernare, sic
 40 ^{igitur} per considerationem temporalium ascendimus ad intelligentiam
 diuinitatis, § tertio notandum quod deus seu summum bonum per
 methaphoram dicitur 'fons', nam sicut a fonte procedit ^{live} riuuli -
 nec fons diminuitur, ita a deo omne bonum fluit, nec
 patitur ipse detrimentum, de hoc fonte dicitur Jhoannis quarto:
 45 Qui biberit ex aqua quam ego dabo ei, non sitiet
 in eternum, Sed fiet in eo fons aque salientis

R. 95.v.a.

- 1 in vitam eternam. Cui consonat illud alexandredis vltimo:
 Alium mihi postulo fontem, qui semel exhaustus sitis est
 medicina secunde, § quarto notandum quod ista lux dicitur sapientia
 diuina seu gratia, de aqua Jhoannis primo: Erat lux vera
 5 que illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum, hanc
 lucem inuocat alanus anticlaudianus quinto: 'Tu mihi preradia
 diuina luce subiungens, me et tu elucis splendore
 serena, Disice terrene nebulas hic philosophia petit
 aliquam moueri impedienciam mentem Et dicit sic O deus
 10 quia meus boecij predicta tria non possit attingere nisi
 bene disposita idcirco remoue a mente boecij nebulas
 et pondera terrene molis § vnde notandum quod iste nebule
 dicuntur cure et sollicitudines rerum temporalium que impediunt
 visum intellectualem scilicet rationem et intellectum ne apprehendat
 15 radios solis iusticie qui est deus Item pondera dicuntur
 dolores et anxietates uel appetitus terrenarum possessi
 onum que sunt tamquam cathene distrahentes mentem deor
 sum a contemplatione diuinorum et ab operatione recta dicit ergo
 O deus dissipa istas nebulas et emitte radios

6. preradia, lees: 'preradis'.

10. meus, lees: 'mens'.

- 20 seu splendorem tue gratie et merito hoc facere debes
quia tu es ipsum serenum et serenitas quia sine tuo flumine
nihil est in lumine tu es requies non qualiscumque sed tranquilla qua
requie sole pii requiescunt vnde augustinus quinti de ciuitate
dei capitulo xx^{mo} Regnum celeste solis pii regnum
25 terrenum pii et impij sicut ei placet cui nihil iniuste
placet Tu insuper es finis ad quem omnia tendunt vltra quem
nil amplius potest desiderari Tu es principium sine principio
a quo omnia procedunt Unde Joannis primo Omnia per ipsum facta sunt
et sine ipso factum est nihil. Tu es etiam vector et hoc per
30 gratiam per hanc enim nos illuc vehit quo non possumus
peruenire per naturam Unde in canticis trahe me post te tu
es dux quia es ratio ducendo ad bonum tu es semita
quia ad te non nisi per te potest peruenire tu es terminus quo adepti
sit quies sempiterna § vnde notandum quod secundum quod tria
35 que prius petijt triplicem facultatem subiungit nam quia
petijt conscendere mendam apte subiungit deum esse *mentem (hypothese)*
terminum vectorem ducem semitam sine quibus non potest conscendi
secundo quia petijt lustrare et intellegere Idcirco subiungit deum
esse serenum quia insuper perseuerantiam que notatur in hoc verbo
40 defigere Idcirco subiungit deum esse requiem tranquillam
Nam cum anima non possit adipisci suum bonum sine serenitate
sine requie et sine sufficientia igitur hec tria confert deus
anime quia enim ipse est serenum Confert anime iocunditatem et
serenitatem quia uero est requies confert anime requiem et suauitatem
45 quia uero finis confert sufficiam Sed nota quod finis dicitur mul-
tipliciter vno modo dicitur vltima pars rei ut finis Agri Alio modo
consumptio rei vt finis vite Item finis dicitur gratia cuius

R. 95.v.b.

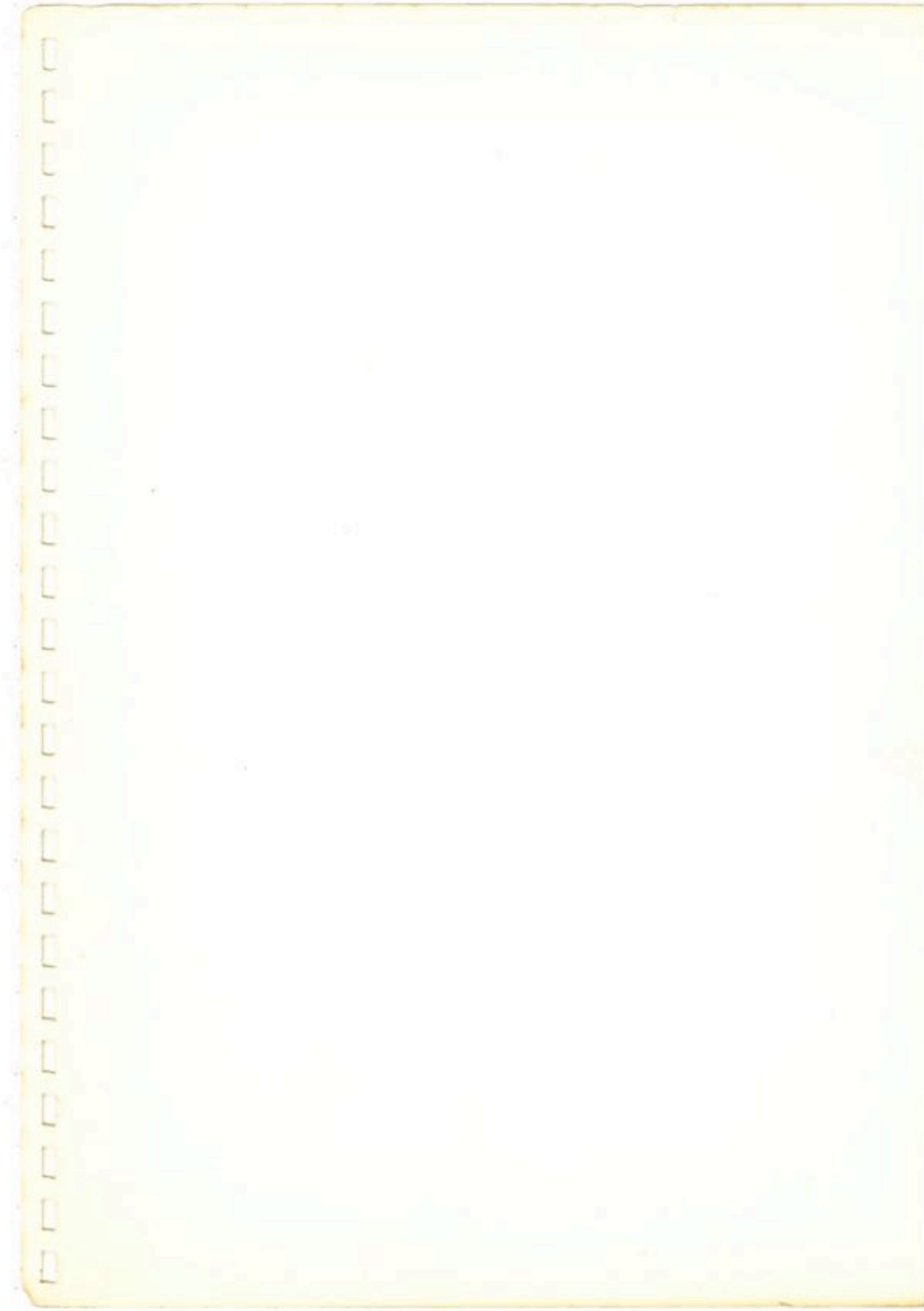
21. *serenum*, lees: 'serenum'; *flumine*, lees: 'lumine'.
41. *sum*, lees: 'sumum'.

- 1 fit res et hoc modo deus est finis omnium Sicut enim omnia
 ab ipso processerunt tamquam ab efficiente ita ad ipsum
 tendunt omnia tamquam ad finem CONSTRUATUR
 O pater idest creātor omnium da idest concede menti semper boecij
 5 conscendere a con et scando idest ascendere sedem angustam
 idest nobilem uel strictam scilicet qua residet summum bonum
 et tu semper ipsam mentem lustrare idest circuire rationibus cog
 nitione que fontem idest originem boni idest bonitatis Et o pater
 tu da luce idest gratia tua reperta idest inuenta boecium semper
 10 defigere idest stabilire in te visus idest oculos animi conspicuos
 idest claros scilicet rationem et intellectum O pater tu disice a dis
 et iaces idest tu dissipa et repelle nebulas idest tene
 brasas nubes et pondera idest grauitates molis terrene
 idest sarcine mundane possessionis atque pro et tu mica
 15 idest resplende tuo splendore idest tua gratia namque
 pro quia tu es semper serenum idest claritas tu es requies
 tranquilla idest pacifica pijs semper mentibus O deus aliquam
 semper cernere idest intellegere te est finis idest optimum omnium tu
 idem idest tu ipse principium idest origo per creationem tu es
 20 vector per attractionem tu es dux per gratie collationem tu
 es semita idest via per vite manifestationem et tu es terminus
 per beatificam remunerationem quam nobis largiaris Amen

sequitur prosa Quoniam igitur que sit imperfecti que etiam perfecti etc.
 QUONIAM IGITUR QUE

- 25 SIT IMPERFECTI: hec est decima prosa

15. Achter *claritas* staat *tue* (?) doorgehaald.

IV.2. De overeenkomende passages, verplaatsingen, weglatingen, en toevoegingen die uit een vergelijking tussen R. en G. naar voren komen

In deze bijlage geef ik een schematisch overzicht van de overeenkomende passages tussen R. en G., van de verplaatsingen, de weglatingen, en de toevoegingen. Het overzicht is opgebouwd volgens de acht partes, waarin R. Metrum III.9. heeft verdeeld, en zit als volgt in elkaar: in de rechterkolom wordt via getallen verwezen naar G., in de linkerkolom naar R.. De getallen geven passages aan in de commentaren van de Gent. en R., zoals ze in III.2. en IV.1. zijn genummerd naar regels. Bijvoorbeeld: G. 7.15.-7.43. in de linkerkolom duidt de regels 15 tot 43 aan op p. 7. van G. in de tekstuitgave. Naar R. verwijs ik eerst via de folio-nummering, waarachter tussen haakjes de pagina staat aangegeven waar deze folio in mijn afschrift te vinden is. R. 87.v.b.39-40 (5) betekent dus regel 39-40 op folio 87.v.b. die in mijn afschrift op p. 5. is te vinden. Op deze manier zijn beide commentaren in achtereenvolgende en op elkaar aansluitende passages onderverdeeld.

Heeft een getal in de rechterkolom geen ermee korresponderend getal op dezelfde plaats in de linkerkolom, maar een liggende streep, dan geeft dit getal een passage aan die niet in R. voorkomt, en dus door de Gent. is toegevoegd. Achter zo'n getal in de rechterkolom staat een T (= toevoeging). Deze T's zijn genummerd. (Dit in verband met de kategorisering van de toevoegingen in bijlage IV.3.). Op dezelfde manier, maar dan juist andersom (nl. van links naar rechts) komen de weglatingen naar voren. Deze duid ik met een W aan, en ook deze W's zijn genummerd.

Staat er een getal in een van beide kolommen tussen vierkante haken, dan betekent dit dat de passage, waarnaar dit getal verwijst *op de plaats die dit getal aangeeft* in de betreffende kolom voorkomt, en niet op de plaats waar het tussen haken geplaatste getal staat. Het tussen haken geplaatste getal korrespondeert echter wél met het getal uit de andere kolom. Er is in dit geval dus sprake van een verplaatsing. Deze wordt aangeduid met een V, en ook deze V's zijn weer genummerd. Dus:

R	G	
87.v.b.8... - 87.v.b.20. (4-5)	7.1. - 7.6.	
87.v.b.20. - 87.v.b.21. (5)	[7.23. - 7.24.]	V1
-----	7.6. - 7.11.	T5

De passage G. 7.23.-7.24. correspondeert met R. 87.v.b.20-21. Als de Gent. R. zou hebben gevolgd, dan had hij deze passage opgenomen tussen G. 7.1.-7.6. en 7.6.-7.11., omdat in R. de ermee corresponderende passage R. 87.v.b.20-21. aansluit op R. 87.v.b.8-20. De Gent. heeft dit echter niet gedaan en de passage verplaatst naar G. 7.23.-7.24.

Op deze manier komen de overeenkomende passages, de verplaatsingen, de weglatingen, en de toevoegingen schematisch naar voren.

Pars I "0, qui" tot en met "moveri"

R.

87.r.a.47. - 87.r.b.7. (1)

87.r.b.8. - 87.r.b.17. (1)

87.r.b.17. - 87.r.b.29. (1-2) W1

87.r.b.29. - 87.r.b.34. (2)

87.r.b.35. - 87.v.a.9. (2-3)

87.v.a.9. - 87.v.a.20. (3) W2

87.v.a.20. - 87.v.b.8. (3-4)

87.v.b.8. - 87.v.b.20. (4-5)

87.v.b.20. - 87.v.b.21. (5)

87.v.b.21. - 87.v.b.35. (5)

87.v.b.35. - 87.v.b.36. (5) W3

87.v.b.37. - 87.v.b.38. (5)

[87.v.b.20 - 87.v.b.21. (5)] V1

87.v.b.39. - 87.v.b.40. (5) W4

87.v.b.41. - 87.v.b.43. (6)

[88.r.a.47. - 88.r.b.1. (7-8)] V2

G.

1.1. - 1.17.

1.18. - 2.10. T1

2.11. - 2.18.

2.18. - 3.8. T2

3.9. - 3.17.

3.18. - 4.10.

4.11. - 4.25. T3

5.1. - 6.10.

6.11. - 7.1. T4

7.1. - 7.6.

[7.23. - 7.24.] V1

7.6. - 7.11. T5

7.11. - 7.19.

7.19. - 7.21. T5

7.22. - 7.23.

7.23. - 7.24.

7.24. - 8.2.

8.3. - 8.6.

8.6. - 8.12. T6

R

G

87.v.b.44. - 87.v.b.49. (6)

8.13. - 8.23.

88.r.a.1. - 88.r.a.39. (6-7)

8.24. - 9.15.

9.16. - 9.22.

88.r.a.29. - 88.r.a.34. (7) W5

88.r.a.34. - 88.r.a.40. (7)

9.23. - 10.2.

88.r.a.40. - 88.r.a.47. (7) W6

[8.3. - 8.6.] V2

88.r.b.2. - 88.r.b.12. (8)

10.2. - 10.10.

10.11. - 10.15. T7

88.r.b.13. - 88.r.b.16. (8)

10.15. - 10.24.

88.r.b.16. - 88.r.b.38. (8-9) W7

88.r.b.38. - 88.r.b.43. (9)

10.25. - 11.5.

88.r.b.43. - 88.v.a.20. (9-10) W8

Pars II "Quem non" tot en met "livore carens"

R	G
88.v.a.20. - 88.v.a.31. (10)	11.6. - 11.15.
-----	11.16. - 12.19. T8
88.v.a.32. - 88.v.a.42. (10-11) W9	-----
88.v.a.41. - 88.v.a.45. (11)	[17.11. - 17.14.] V3
88.v.a.46. - 88.v.b.11. (11)	[18.3. - 18.14.] V4
88.v.b.11. - 88.v.b.20. (11-12) W10	-----
88.v.b.21. - 88.v.b.37. (12)	12.20. - 13.10.
88.v.b.37. - 89.r.a.20. (12-13) W11	-----
89.r.a.21. - 89.r.a.44. (14)	13.11. - 14.7.
89.r.a.45. - 89.v.a.31. (14-17) W12	-----
89.v.a.32. - 89.v.a.39. (17)	14.7. - 14.15.
89.v.a.39. - 89.v.b.23. (17-19)	14.15. - 15.7. (zwak)
-----	15.7. - 15.9. T9
89.v.b.24. - 89.v.b.26. (19)	15.10. - 15.14.
89.v.b.22. - 89.v.b.23. (19)	15.14. - 15.16.
89.v.b.27. - 89.v.b.45. (19)	15.17. - 16.17.
-----	16.17. - 16.20. T10
89.v.b.46. - 90.r.a.27. (19-20)	[19.1. - 20.4.] V5
90.r.a.27. - 90.r.a.30. (20) W13	-----
90.r.a.31. - 90.r.a.40. (21)	16.31. - 17.6.
[89.v.b.46. - 89.v.b.48. (19)]	17.6. - 17.8.
[88.v.a.41. - 88.v.a.45. (11)] V3	17.8. - 17.14.

$\sqrt{2}^a(?)$
-11-

R

G

 [88.v.a.46. - 88.v.b.11. (11)] V4

 [89.v.b.46. - 90.r.a.14. (19-20)] V5

 [90.r.a.14. - 90.r.a.27. (20)] V5

 90.r.a.41. - 90.r.b.10. (21) W14

17.14. - 18.3. T11

18.3. - 18.14.

18.14. - 18.25. T12

19.9. - 19.15. T13

19.15. - 20.5.

20.5. - 21.4.

Opmerking: R. 89.v.b.46-48 komt zowel voor op G. 17.6. - 17.8., als
 op G. 19.1. - 20.4..

Pars III "Tu cuncta" tot en met "formans"

R		G
90.r.b.11. - 90.r.b.18. (22)		21.5. - 21.19.
[90.v.b.14. - 90.v.b.29. (25-26)]	v6	21.20. - 22.14.
90.r.b.18. - 90.v.a.28. (22-24)		22.14. - 24.20.
-----		24.20. - 25.11. T15
90.v.a.29. - 90.v.a.35. (24)	w15	-----
90.v.a.35. - 90.v.a.45. (24)		25.12. - 25.24.
90.v.a.45. - 90.v.b.1. (24-25)		25.24. - 26.4.
90.v.b.1. - 90.v.b.14. (25)	w16	-----
90.v.b.14. - 90.v.b.29. (25-26)		[21.20. - 22.14.] v6
90.v.b.29. - 91.r.a.11. (26-27)	w17	-----
-----		26.4. - 27.1. T16

Pars IV "Perfectasque" tot en met "terras"

R		G
91.r.a.11. - 91.r.b.1. (27-28)		27.2. - 28.15.
-----		28.16. - 28.21. T17
91.r.b.2. - 91.r.b.4. (28)		28.21. - 28.23.
91.r.b.4. - 91.r.b.38. (28-29) W18		-----
91.r.b.39. - 91.r.b.42. (29)		28.24. - 29.2.
91.r.b.43. - 91.v.a.9. (29-30) W19		-----
91.v.a.10. - 91.v.a.18. (30)		29.2. - 29.10.
91.v.a.19. - 91.v.a.24. (30) W20		-----
91.v.a.24. - 91.v.a.30. (30-31)		29.10. - 29.16.
[92.v.b.19. - 92.v.b.22. (38)] V7		29.17. - 29.19.
[92.v.b.11. - 92.v.b.18. (38)] V8		29.19. - 30.1.
[92.v.b.23. - 92.v.b.36. (38-39)] V9		30.1. - 30.9. (zwak)
91.v.a.30. - 91.v.a.44. (31)		30.10 - 30.23.
-----		30.23. - 31.4. T18
91.v.a.45. - 91.v.b.7. (31)		31.5. - 31.13.
91.v.b.8. - 91.v.b.13. (32) W21		-----
91.v.b.13. - 91.v.b.16. (32)		31.13. - 31.22.
91.v.b.17. - 92.v.b.11. (32-38) W22		-----
92.v.b.11. - 92.v.b.18. (38)		[29.19. - 30.1.] V8
92.v.b.19. - 92.v.b.22. (38)		[29.17. - 29.19.] V7
92.v.b.23. - 92.v.b.36. (38-39)		[30.1. - 30.9.] V9 (zwak)
92.v.b.36. - 93.r.a.29. (39-40) W23		-----
-----		31.22. - 33.1. T19

Pars V "Tu triplicis" tot en met "resolvis"

R

93.r.a.30- - 93.r.a.43. (40-41)

[93.r.b.38. - 93.r.b.39. (42)] V10

93.r.a.43. - 93.r.a.47. (41)

93.r.a.47. - 93.r.b.12. (41)

[93.r.a.43. - 93.r.a.47. (41)] V11

93.r.b.12. - 93.r.b.38. (41-42) W24
a&b

93.r.b.38. - 93.r.b.39.. (42)

93.r.b.39. - 93.v.a.17. (42-43) W24
c&d

93.v.a.17. - 93.v.a.30. (43-44)

[94.r.a.46. - 94.r.b.15. (48)] V12

93.v.a.30. - 93.v.a.34. (44) W25

93.v.a.34. - 93.v.a.44. (44)

93.v.a.44. - 93.v.b.5. (44-45) W26

G

33.2. - 33.13.

33.14. - 33.22. T20

33.22.

[35.1. - 35.4.] V11

34.1. - 34.13.

34.13. - 34.25. T21

35.1. - 35.4.

[33.22.] V10

35.5. - 35.9

35.10. - 36.5.

36.6. - 37.3. T22

[37.15. - 38.4.] V13

Voor V12 en V13 zie Pars VI.

Pars VI "Que cum" tot en met "caelum"

R		G
93.v.b.5. (45)		37.4. - 37.9.
93.v.b.6. - 93.v.b.15. (45)	W27	-----
93.v.b.15. 93.v.b.18. (45)		37.10. - 37.14.
[93.v.a.34. - 93.v.a.44. (44)]	V13	37.15. - 38.4.
-----		38.4. - 38.20. T23
93.v.b.18. - 93.v.b.30. (45)	W28	-----
93.v.b.31. - 93.v.b.37. (45-46)		38.21. - 38.25.
-----		38.25. - 39.5. T24
93.v.b.38. - 93.v.b.41. (46)	W29	-----
93.v.b.41. - 93.v.b.46. (46)		39.6. - 39.10.
93.v.b.47. - 94.r.a.46. (46-48)	W30	-----
94.r.a.46. - 94.r.b.15. (48)		[35.10. - 36.5.] V12
94.r.b.15. - 94.r.b.40 (48-49)	W31	-----

Voor V13 en V12 zie Pars V

Pars VII "Tu causis" tot en met "reverti"

R		G
94.r.b.42. (49)		39.11. - 39.18.
-----		39.19. - 40.6. T25
94.r.b.42. - 94.r.b.43. (49)	W32	-----
94.r.b.44. - 94.v.a.1. (49)		40.7. - 40.11.
94.v.a.2. - 94.v.a.4. (49-50)	W33	-----
94.v.a.4. - 94.v.a.8. (50)		40.12. - 40.19.
94.v.a.8. - 94.v.a.10. (50)	W34	-----
94.v.a.10. - 94.v.a.13. (50)		40.19. - 40.22.
94.v.a.13. - 94.v.a.20. (50)	W35	-----
94.v.a.21. - 94.v.a.25. (50)		40.23. - 41.3.
[94.v.b.14. - 94.v.b.15. (52)]	V14	41.4. - 41.5.
-----		41.5. - 41.7. T26
[94.v.b.7. - 94.v.b.8. (51)]	V15	41.7. - 41.8.
94.v.a.25. - 94.v.a.29. (50)	W36	-----
94.v.a.29. - 94.v.a.41. (50-51)		41.9. - 41.20
-----		41.20. - 41.21. T27
94.v.a.42. - 94.v.a.45. (51)		41.22. - 41.25.
94.v.a.45. - 94.v.b.7. (51)	W37	-----
94.v.b.7. - 94.v.b.8. (51)		[41.7. - 41.8.] V15
94.v.b.8. - 94.v.b.14. (51-52)		42.1. - 42.6.
94.v.b.14. - 94.v.b.15. (52)		[41.4. - 41.5.] V14
-----		42.6. - 42.8. T28
94.v.b.15. - 94.v.b.16. (52)		42.8. - 42.11

R

G

94.v.b.17. - 94.v.b.29. (52)	W38	-----	
94.v.b.29. - 94.v.b.31. (52)		42.11. - 42.13.	
94.v.b.31. - 94.v.b.35. (52)	W39	-----	
94.v.b.35. - 94.v.b.39. (52)		42.14. - 42.23.	
94.v.b.39. - 95.r.a.9. (52-53)	W40	-----	
95.r.a.9. (53)		42.24.	
-----		42.24. - 43.2.	T29
95.r.a.9. - 95.r.a.10. (53)	W41	-----	
95.r.a.10. - 95.r.a.25. (53)		43.2. - 43.11.	
95.r.a.25. - 95.r.a.43. (53-54)	W42	-----	
-----		43.11. - 45.23.	T30

Pars VIII "Da, Pater" tot en met "idem"

R

G

95.r.a.43. (54)			45.25. - 46.5.	
95.r.a.43. - 95.r.b.2. (54)	W43		-----	
95.r.b.2. - 95.r.b.20. (54-55)			46.6. - 46.8.	
95.r.b.20. - 95.r.b.24. (55)			[47.11. - 47.13.]	V16
95.r.b.24. - 95.r.b.34. (55)			46.8. - 47.11.	
[95.r.b.20. - 95.r.b.24. (55)]	V16		47.11. - 47.13.	
95.r.b.35. - 95.r.b.41. (55-56)			47.14. - 48.1.	
-----			48.1. - 49.1.	T31
95.r.b.41. - 95.r.b.44. (56)	W44		-----	
95.r.b.44. - 95.v.a.5. (56)			49.2. - 49.7	
-----			49.8. - 49.13.	T32
95.v.a.5. - 95.v.a.8. (56)	W45		-----	
95.v.a.9. (56)			49.14. - 49.21.	
95.v.a.9. - 95.v.b.3. (56-58)			49.22. - 51.24.	
-----			51.25. - 52.6.	T33
95.v.b.3. - 95.v.b.23. (58)	W46		-----	

IV.3. Kategorisatie van de verplaatsingen, weglatingen, en toevoegingen

Om tot een overzichtelijke, schematische weergave van de categorieën te komen, is het wat betreft de weglatingen en toevoegingen nodig dat zij worden onderverdeeld. Een weglating of toevoeging kan nl. bestaan uit in meer categorieën onder te brengen passages. Zo is W14 een weglating die zich bevindt op R. 90.r.a.14. - R. 90.r.b.10., maar bestaat zij uit twee gedeelten, nl. uit een citaat (R. 90.r.a.41.-46.) en een "Construatur" (R. 90.r.a.46.- R. 90.r.b.10.) Ik zal in deze bijlage eerst de kategorisering van de verplaatsingen geven. Daarna een opsomming en, waar dat nodig is, verdere onderverdeling van de weglatingen, en een kategorisering van de weglatingen. Tenslotte een opsomming en, waar dat nodig is, verdere onderverdeling van de toevoegingen, en een kategorisering van de toevoegingen.

IV.3.1. Kategorisatie van de verplaatsingen

Kategorie 1.

Verplaatsingen die 'niet toevallig' tot stand zijn gekomen:

- a. Los op zichzelf staande verplaatsingen: V1, V2, V6, V16.
- b. Met elkaar in betrekking staande verplaatsingen:
 - V3, V4, V5.
 - V7, V8, V9.
 - V10, V11.
 - V14, V15.

Kategorie 2.

Verplaatsingen die tot stand zijn gekomen, doordat tekstgedeelten verkeerd 'terecht' zijn gekomen: V12 (&T22), V13 (&T23)..

IV.3.2. Weglatingen

IV.3.2.1..Onderverdeling van de weglatingen

Pars I

W1 87.r.a.18.-28.
W2a 87.v.a.9. -14.
W2b 87.v.a.14.-20.
W3a 87.v.b.35.
W3b 87.v.b.36.-37.
W4 87.v.b.39.-40.
W5 88.r.a.29.-34.
W6 88.r.a.40.-47.
W7 88.r.b.16.-38.
W8a 88.r.b.43.-88.v.a.1.
W8b 88.v.a.2. -5.
W8c 88.v.a.5. -11.

Pars II

W9 88.v.a.32.-41.
W10 88.v.b.11.-20
W11a 88.v.b.38.-88.v.b.47.
W11b 88.v.b.47.-89.r.a.20.
W12 89.r.a.45.-89.v.a.31.
W13 90.r.a.27.-30.
W14a 90.r.a.41.-46.
W14b 90.r.a.46.-90.r.b.10.

Pars III

W15 90.v.a.29.-35.
W16a 90.v.b.1. -3.
W16b 90.v.b.4. -14.
W17a 90.v.b.29.-39.
W17b 90.v.b.39.-45.
W17c 90.v.b.45.-48.
W17d 90.v.b.48.-91.r.a.11

Pars IV

W18a 91.r.b.4. -18.
W18b 91.r.b.18.-38
W19a 91.r.b.43.-91.v.a.1

W19b 91.v.a.1. -9.
W20 91.v.a.19.-24.
W21 91.v.b.8. -13.
W22 91.v.b.17.-92.v.b.11.
W23a 92.v.b.33.-36.
W23b 92.v.b.36.-47.
W23c 93.r.a.1. -8.
W23d 93.r.a.8. -29.

Pars V

W24a 93.r.b.12.-18.
W24b 93.r.b.19.-37.
W24c 93.r.b.39.-46.
W24d 93.r.b.46.-93.v.a.17.
W25 93.v.a.30.-34.
W26 93.v.a.44.-93.v.b.5.

Pars VI

W27a 93.v.b.6. -7.
W27b 93.v.b.7. -15.
W28 93.v.b.18.-30.
W29 93.v.b.38.-41.
W30a 93.v.b.46.-94.r.a.22.
W30b 94.r.a.22.-24.
W30c 94.r.a.24.-46.
W31a 94.r.b.15.-27.
W31b 94.r.b.27.-40.

Pars VII

W32 94.r.b.42.-43.
W33 94.v.a.2. -4.
W34 94.v.a.8. -10.
W35 94.v.a.13.-20.
W36 94.v.a.25.-29.
W37a 94.v.a.45.-94.v.b.1.
W37b 94.v.b.1. -7.

W38 94.v.b.17.-29.
W39 94.v.b.31.-35.
W40a 94.v.b.39.-95.r.a.1.
W40b 95.r.a.1. -9.
W41 95.r.a.9. -10.
W42 95.r.a.25.-43.

Pars VIII

W43 95.r.a.43.-95.r.b.2.
W44 95.r.b.41.-44.
W45 95.v.a.5. -8.
W46 95.v.b.3. -22.

IV.3.2.2. Kategorisatie van de weglatingen

Kategorie 1.

"Construatur": W8d, W14b, W17d, W23d, W26, W31b, W42, W46.

Kategorie 2.

Citaten:

- a. Gehele citaten: W2b, W6, W8a, W12, W17b, W17c, W18, W19a, W21, W23a, W23b, W24b, W24c, W28, W30, W31a, W39, W40, W45.
 - 1. Problematiek noch citaat worden overgenomen:
W2b, W12, W18, W19a, W24b, W24c, W28, W30, W31a, W40.
 - 2. Problematiek wordt wel, citaat niet overgenomen:
W6, W8a, W17b, W17c, W21, W23a, W23b, W39, W45.
- b. Gedeeltelijk wordt het citaat overgenomen:
W11a, W14a, W16a, W17a, W38.

Kategorie 3.

Vaste volgorde van becommentariëren van R. wordt niet gevolgd:

- a. Weglatingen m.b.t. de indeling:
W1, W8b, W9, W27a, W32, W33, W43.
- b. Weggelaten parafrases:
W8c, W27b.

Kategorie 4.

Weglaten van een (gedeelte van een) particula:

- a. De uiteenzetting van R. is (te) ingewikkeld, lang, of niet
direkt voor de uitleg van Boethius' tekst van belang:

W2, W3, W7, W10, W13, W19, W22, W23c, W24a, W24b, W24d, W25, W30, W40, W41, W44.

- b. In de uiteenzetting van R. komen tegenstrijdige opinies voor, óf R. keurt er bepaalde opvattingen in af: W11b, W12, W20, W34, W35, W37b.

Kategorie 5.

Weglatingen die samenhangen met de wijze waarop de Gent. het Latijn in R. vertaalt.

- a. Korte zinnetjes, een enkel woord wordt weggelaten; lange zinnen worden samengevat. Ik neem in deze categorie alleen de opvallendste op. Het merendeel kan op de tot nu toe gehanteerde, schematische manier van kategorisering niet worden ingevuld.

W4, W5, W15, W29, W36.

- b. Etymologieën:

W10, W16b, W37a.

IV.3.3. Toevoegingen

IV.3.3.1. Onderverdeling van de toevoegingen

Pars I

- T1a 1.18. - 1.19.
T1b 1.19. - 2.10.
T2a 2.18. - 2.22.
→ T2b 2.22. - 3.8.
→ T3 4.11. - 4.25.
→ T4a 6.11. - 6.23.
→ T4b 6.24. - 7.1.
→ T5 7.6. - 7.11.
→ T6 8.6. - 8.12.
→ T7 10.11. - 10.15. 10.15 - 10.24

Pars II

- T8a 11.16. - 12.3.
→ T8b 12.3. - 12.19.
→ T9 14.15. - 15.7.
→ T10 16.17. - 16.20.
→ T11 17.14. - 18.3.

- T12 18.14. - 18.25.
→ T13 19.9. - 19.15.
→ T14a 20.5. - 20.14.
T14b 20.15. - 21.4.

Pars III

- T15a 24.20. - 24.25.
T15b 24.25. - 25.11.
T16a 26.4. - 26.16.
T16b 26.17. - 26.20.
T16c 26.21. - 27.1.

Pars IV

- T17 28.16. - 28.21.
T18 30.23. - 31.4.
T19a 31.22. - 31.24.
→ T19b 31.25. - 33.1.

Pars V

T20a 33.14. - 33.20.

T20b 33.20. - 33.22.

T21a 34.13. - 34.17.

T21b 34.17. - 34.22.

T21c 34.23. - 34.25.

→ T22 36.6. - 37.3.

Pars VI

T23a 38.4. - 38.14.

T23b 38.14. - 38.20.

T24a 38.25. - 39.4.

T24b 39.4. - 39.5.

Pars VII

T25a 39.19. - 40.1.

T25b 40.2.

T25c 40.3. - 40.6.

T26 41.5. - 41.7.

T27 41.20. - 41.21.

T28 42.6. - 42.8.

T29 42.24. - 43.2.

T30a 43.11. - 43.15.

T30b 43.16. - 43.21.

→ T30c 43.22. - 44.22.

T30d 44.23. - 45.21.

T30e 45.21. - 45.23.

Pars VIII

T31a 48.1. - 48.7.

→ T31b 48.7. - 48.12.

T31c 48.13. - 49.1.

T32a 49.8. - 49.11.

T32b 49.11. - 49.13.

T33a 51.25. - 52.5.

T33b 52.6.

IV.3.3.2. Kategorisatie van de toevoegingen

Kategorie 1.

De toevoeging is een verdere uitleg van iets wat de Gent. uit R. overneemt: T2a, T5, T6, T11, T12, T17, T18, T19a, T30a, T30c, T31a, T31b.

Kategorie 2.

De toevoeging is een verdere uitbreiding van iets wat de Gent. uit R. overneemt: T1a, T4b, T8a, T13, T15a, T15c, T16a, T19b, T20, T21, T22, T23, T24, T26, T27, T30d, T30e, T32b, T33a.

Kategorie 3.

De toevoeging substitueert een passage uit R.:
T3, T9, T29, T31c.

Kategorie 4.

- De toevoeging snijdt een onderwerp aan dat in slechts verwijderd verband met Boethius' tekst staat:
T1b, T4a, T14, T16c.
- De toevoeging voegt iets troostrijks, stichtends toe:

T2b, T8b, T15b, T32a.

Kategorie 5.

De toevoeging is een herhaling van iets wat al eerder in het kommentaar stond:

T6, T7, T25a, T25c, T28, T30b, T33b.

Kategorie 6.

Net zo min als de laatste categorie weglatingen op de tot nu toe gehanteerde, schematische wijze in te vullen is, is dit het geval met de laatste categorie der toevoegingen. Het gaat immers hier om 'n enkel woord, of 'n enkele zin.

IV.4. Afschrift van een Franse vertaling van
Regniers kommentaar op Metrum III.9.
door Colard Mansion, in de herdruk van
Antoine Vêrart

Het hiernavolgende afschrift heb ik in deze skriptie als bijlage opgenomen, opdat de lezer er zichzelf van kan overtuigen dat V. een inkortende vertaling van R. is (nog steeds: wat betreft Metrum III.9.). V. voegt nauwelijks iets aan R. toe. Aangezien G. in méér passages dan V. met R. overeenkomt, kan G. niet op M. (als V. inderdaad een herdruk van M. is, en nauwelijks van M. verschilt) teruggaan.

Om de vergelijking R.-V. te vereenvoudigen heb ik achter dit afschrift de overeenkomende passages tussen beide op dezelfde schematische wijze als in bijlage IV.2. aangegeven. (p. 268-269, bijlage IV.4.1.). Voor de manier waarop dit afschrift is weergegeven, verwijs ik naar de inleiding op bijlage IV.1., met dien verstande dat ik in het hiernavolgende afschrift de door mij opgeloste abbreviaturen wél aangeef; dat ik de regelindeling, zoals deze in de incunabel aanwezig is niet volg; en dat ik geen systematisering heb aangebracht, voor zover dit mogelijk is, in spelling en interpunctie. Ook de (druk)fouten in de incunabel heb ik zonder meer in mijn afschrift overgenomen. Van voetnoten heb ik mij onthouden.

Ik heb dit afschrift niet meer met de incunabel kunnen vergelijken, omdat de K.B. te Den Haag, wegens verhuizing, gedurende enige tijd gesloten is (geweest). Eventuele afschrijffouten mijnerzijds, kunnen overigens weinig afbreuk doen aan de konklusie dat G. en M., voor wat betreft Metrum III.9., weinig méér met elkaar van doen hebben, dan dat beide op het kommentaar van R. teruggaan.

V. lxx.r.a.

- 1 En cest .ix. metre philosophie inuocque layde diuin pour Boece sans lequel nul ne peut enseigner ne estre enseignie.

- Dy qui par raison padurable
Gouuernes ce monde muable
5 Createur de ciel et de terre
Et fais le temps passer son erre
Tu permanent. par ton savoir
Donnes toutes choses mouvoir
Tu qui les causes de dehors
10 Nont pas contraint former le corps
Deure de matiere flexible
Mais la grant bonte indicible
De toy sans enuie te incite
Dacomplir ceste euure licite
15 Tu toutes choses par exemple
Souuerain fais com ie contemple
Tu tres beau. portant le beau monde.
En ta prouidence parfonde
Formas cestui monde
20 Semblable
A celluy qui est immuable
Et le feis parfait departies
Parfaictes quant sont departies
Tu lies tous les elements
25 Par concordans denombrements
Affin que le froit a chaleur
Conuiengne et le seic a liqueur
Et que seu la chaleur ne laisse.
Ne pour pesant terre nabaisse
30 Tu faisant mouvoir toute chose.
As ou milieu dicelle enclose
One ame de trapple nature
Qui de tous membres a la cure
Et diceulx membres diuisee.

1 Par loffice de la pensee.

V. lxx.r.b.

Elle se meut et prent son cours
 En faisant ainsi que deux tours.
 Par le premier esse retourne
 5 A soy meismes et puis se retourne
 Du ciel par contemplation
 Deternelle fruition
 Tu les ames monidres que causes.
 Et sommes par pareilles causes.
 10 Du ciel et entre conduis.
 Par tes charios et reduis.
 A toy lassus par loy benigne.
 Du feu de charite tresdigne
 Donne pere a lame monter
 15 Du tresnoble siege et chercher
 La vraye sourse et la fontaine
 De tu grant bonte souveraine
 Et la lumiere receue
 Donne nous fichier nostre veue.
 20 En toy regardant clerement.
 De iette tout lempeschement.
 Des nues et de pesanteur
 Terrienne par ta splendeur
 Resplendis pere souverain.
 25 Sur nous ton ray cler et serain
 Tu es aux bons repos paisible
 Et leur fin toy veoir visible.
 Nostre principe seul recteur.
 Terme et sentier vray conducteur.
 30 Glose. Dame philosophie inuocque icy le diuin ayde pour boece ou euxx deux
 ensemble sans lequel ayde nul ne peut enseigner ne estre eseignie
 Car comme dit monseigneur saint gregoire de cellui nest dedans qui
 enseigne cest adire le saint esperit qui doit enseigner pour neant
 labeure la langue par dehors Mais pource que nul ne doit demander dung

- 1 autre chose qui soit contraire a sapience a puissance a bonne volente
ou a iustice: sicomme dit cathon Quod iustum est petito Vel quod etcetera.
Regers la chose qui soit iuste et honneste. Diromme raison et droit
le tammoneste Car cest folie de chose convoiter. Dont onne

V. lxx.v.a.

- 5 voit par raison exploitier. Et pource dame philosophie monstre a boece
que la sapience puissance et bonte de dieu le doit et peut ayder Pre-
mierement doncques elle lui monstre ces choses estre en la creation et
ou gouvernement du monde et de toutes les parties dicellui dont elle
touche quatre choses La premiere est la cause efficiente dont elle dit
10 ainsi O tu sator, cest adire createur du ciel et de la terre qui re-
gentes et gouvernes le monde sensible par raison perpetuelle et sempi-
ternelle. et qui par ton mandement creas le temps transitoire a lymage
de la ternite immuable et toy qui es immuable. toutes fois tu qui es
commencement de toute mutation et mouvement soyes tousiours assistent
15 a boece. Notez icy quil ya difference entre perpetuel eternel car eter-
nel est dit ce qui na commencement ne fin comme le seul dieu. Mais per-
petuel est ce que a eu commencement de luy. mais iamaï nara fin comme
lame raisonnable et les angeles. mais par figure aucunes fois lung est
pris pour lautre. Ainsi: doncques selon ceste partie dieu est estable
20 et non mobile car il nest mue par nulle espece de mouvement. il est
commencement et sans fin car il nest engendrene coruptible il nest
augmente ne diminue car il est dune quantite inpartible et non diuisi-
ble il est de puissance non mesurable ne ne se meut selon le lieu car
il est partout entier. et se est partout present. Principium sine prin-
25 cipio finis sine fine. Immensus sine mensura sine robore fortis Absque
loco loca cuncta replens sine tempore durans. Il est dist il principe
sans commencement. si sans fin Immesurable mesure fort sans estre rob-
iste tous lieux emplissant sans lieu et durable sans temps Apres amaine
dame philosophie la cause finale affin quelle conclu de que dieu par sa
30 souveraine bonte concede ce quelle demande. Car

V. lxx.v.b.

cest propre chose et decente au souverant bien vouloir et deuoir faire

- 1 ce qui est iuste et honneste Et pource dit esse O souverain dieu qui
 creas leuure du monde dune matiere flottant. non pas contraint ne meu
 par aucune cause estrange mais seulement par ta bonte infinie: ie te in-
 uoque Icy est a noter que quant nous voulons faire aucune chose ou la
 5 contrainte de nos souverains nous y contraint ou lamour de nos amis
nous y induist ou la volupte de la chair nous y invite et se monst ou
 proussit etgaing nous y applique. mais ces causes accidenteles et
 venans par dehors ne contraignent point le createur affin quil
 feist le monde: caradout devant la creation du temps et du monde il
 10 nestoit aucune chose hors dieu mais il le crea et feist pource tant-
 seulement quil luy pleut et de sa bonne volente par laquelle et par la
 grace duquel cestui monde est cree et gouverne. Car comme dit est dieu
 souveraine bonte non contraint mais meu de la souveraine charite
 vueillans austres choses estre participans de sa bonte: crea le monde
 15 et y assembla diuers genres et substances. lesquelles chascune ensa
 capacite deueroient participer de sa diuine bonte Il donna estre aux
 pierres aux arbres et herbes estre et vie croissant. aux bestes brutes
 estre viure et sentir et aux hommes raison et entendement affin quil
 pour sa capacite et entendement comprist la diuine bonte en toutes ces
 20 choses comprise aimast et icelle amee: lensuiuist et ainsi enfin vsast
 de sa eternelle gloire Com ainsi soit doncques que dieu en ceste facture
 et creation ait este souverain charite deffaillant de toute amertume
 et courroux qui ne participe pas ses choses ne sa puissance dastrui
 mais tous autres biens excede et marcist: pour ce veult dame philoso-
 25 phie inferer que icelluy dieu doit debonnairement ottroyer les choses

V. lxxi.r.a.

- demandees. Dame philosophie determine ensuyant la cause formelle de ce
 monde et dit ainsi. O dieu souverain tu as fait loeuure de la nature
 fluante et as produit et dispose icelluy oeuvre a la semblance et exem-
 ple du supernel et perdurable. Car tu qui portes en ta pensee le beau
 30 monde a lymaige duquel tu as cestuy monde forme. Item il est a noter
 pour lentendement de la chause precedente que tous les docteurs tant de
 christiens comme platoniques ou les autres qui ont parle de la consti-
 tution du monde ont afferme deux mondes estre: Lung intellectual archi-
 tipe: cest a dire principale figure et exemplaire. Lautre sensible cor-

1 porelle et forme. Le monde intellectuel est appelle lespece ou forme
 laquelle fut deuant la constitution du monde sensible: et est a tous-
 iours et fera en la pensee diuine lequel monde nest point distingue de
 dieu. Mais le monde sensible est celluy auquel nous sommes crees de
 5 Dieu de corps celestes et elementaires mesle a la semblance du monde
 intellectuel Certes ainsi comme aulcun courier veult faire une maison
 ou quelque aultre ouuraige premierement il prenoit en sa pensee toute
 la forme et figure de icelluy ouuraige a la semblance de laquelle il
 fait ledict oeuvre en apres. non pas tout ensemble: mais successiuelement
 10 par parties. Par semblable maniere dieu a eu des son eternite la forme
 de ce monde. et de toutes choses faictes ou a feire les semblances ou
 formes en la pensee deuant ce quil fecist ce sensible monde. Des choses
 dessusdictes sensuyt que par les choses lesquelles sont ensemble pour-
 ueues ou preueues en la congnoissance eternelle de dieu les choses pre-
 15 sentes aduenent semblablement ordonnement et entemp selon ce quelles
 ont este preueues.

V. lxxi.r.b.

Item est a noter que ces semblances ou formes estans en la pensee diuine
 sont nommees par diuers noms. Car aucune foiz elles sont appelees pro-
 uidences de dieu comme il apperra es liures enfuyans. Mais saint Jehan
 20 leuangeliste les appelle vie comme il appert en son premier chapitre au-
 quel il dist. § Quod factum est in ipso vita erat Ce qui est fait estoit
 vie en icelluy dieu: cest a dire en sa pensee. Mais platon les appelle
 ydees: cest a dire formes. auquel platon saccorde Saint augustin en son
 .lxxxviii. liure des questions en la .lxxi. ou il dit ainsi Les ydees
 25 sont aucunes principales formes ou subtiles raisons des choses et
 incommuables lesquelles ne sont point formees en temps. et pource sont
 elles eternelles et tousiours estans en une mesmes maniere: lesquelles
 sont contenues en la diuine intelligence. Et combien que icelles nayent
 aucune naissance et aussy quelles ne perissent iamais: toutesfoiz selon
 30 icelles elle est dicte estre formee toute chose laquelle peut naistre
 et auoir estre ou perir Et subioinct toutes choses sont composees et
 faictes par Raison et non pas par celle mesmes Raison par laquelle lhomme
 fut fait: fait fait le cheual. Ce seroit chose absurde de cuider ou ex-
 timer ce pouoir estre. Doncques toutes choses sont crees par propres

1 raisons. Mais ou est a extimer celles Raisons estre si non en icelle
 pensee du createur car selon tout ce quil regarde comme mis dehors soy
 il ne construira point ou composera ou composoit: car auoir ce en op-
 5 ches sont ou seront crees sont contenues en la pensee et entendement
 diuin: elles ne penent estre quelque autre chose fors tant seulement
 chose eternelle et in-

V. lxxi.v.a.

commuable. Pource icelle Raisons principales des choses lesquelles
 Platon appelle ydees ne sont pas seulement ydees: mais vrayement
 10 icelles demeurent et sont dictes incommuables. Toutes ces choses dit
 saint Augustin au lieu prealeguie. Doncques le monde architipe ou
 intellectual estant en la pensee diuine est la semblance ou ydee: cest
 a dire forme du monde sensible et corporel. Et est driue architi-
 pus de archos diction grecque qui signifie prince ou principal: et
 15 typos qui signifie figure. Pourquoi architipus est dit la principale
 figure du monde. Certes celle figure nest austre chose sinon celle diui-
 ne sapience par laquelle toutes choses sont crees. Item il est a noter
 que cestuy monde est dit estre fait par moult de choses: cest assauoir
 par forme par mouuement par disposition et par perfection. Pre-
 20 mierement par perfection de trepple dimention: cest assauoir de longueur
 de largeur et de profondite. comme le veult le philosophe en son premier
 liure du ciel. Encores par perfection de parties: comme on dira en
 sa partie ensuyuante. Secondement par forme: car tout le monde est
 despericque figure cest adire ronde. Certes la spere est le tres par-
 25 faict et le tresbel corps de tous les corps. et en ce aussi elle ensuit
 la diuine essence laquelle est sans commencement et sans fin: sembla-
 blement en la spere ne peut on trouuer commencement ne fin. Tiercement
 par mouuement: car cest belle chose et delectable veoir la cheualliere
 des estoilles leurs naissances et leurs esconsemens Lair meue par le
 30 mouuement du ciel estre mue: maintenant par iour et clarte: mainte-
 nant par nuyt et tenebrosite. Et auerques ce la face de la terre estre
 diuersifie maintenant par neiges et

V. lxxi.v.b.

1 Maintenant par fleurs maintenant par bledz Quartement et dernièrement
 par disposition. Certes nous voyons les choses fluitier et passer non
 pas par folles aduentures et vouyons les offices de temps non pas
 estre cofondues: mais nous voyons toute nature observer et garder
 5 fermement la Rigue et foy a luy establee. Desquelles choses dessusdictes
 peut estre conclud que le monde est oeuvre de dieu Item est a noter
 que ymaige vaust autant dire comme imitation ou enfuyant l'exemple
 principal. ymaige est la forme equiuoque daucune chose non pas en vue
 mesme essence imprimee a l'autre chose. Comme l'homme fusible ou em-
 10 praint est dit viuant a la semblance dicelluy: car l'homme viuant est
 dit homme par forme par matiere par essence et par nom. Mais le homme
 fusible est dit comme vng homme paint non pas par matiere mais par
 figure: non pas par essence mais tant seulement par nom. Selon ceste
 sequelle cestuy monde sensible fluxible et corruptible nest pas vraiment
 15 monde mais l'ymaige du vray monde intransmuable permanent a tousiours.
 Et debuons scauoir que par celle tresbelle forme du monde par laquelle
 il crea cestuy monde: philosophie sesforce conclurre icelluy dieu de-
 buoir estre incline par belles et doulces prieres a reformer le cou-
 rage de boece en mieulx Consequamment dame philosophie demonstre la
 20 cause materielle ou les parties principales du monde et aussi la con-
 nexion et entrelachement dicelles: et dit en telle maniere. O dieu Je
 te inuocque qui commandes cestuy monde sensible et parfaict estre compo-
 se de parties parfaites: cest a dire des quatre elemens. En apres elle
 enseigne comment les elemens son con-

V. lxxii.r.a.

25 toinctz en disant. O dieu tu lies les elemens par certains nombres: cest
 assauoir par proportions et similitudes: ou a la semblance des nombres.
 Et puis elle monstre la cause de celle ligature et connexion. O dieu
 tu lies lesdictz elemens par certains nombres affin que les elemens
 frois ayent conuenience et soyent ioinctz ensemble en souffrant lung
 30 de l'autre: et que les elemens secz conuiengnent aux humides. Et aussy
 affin que le feu qui est element le plus pur et plus subtil ne se euole
 par exalation ne il ne monte plus hault. Et aussi tu lies lesdictz
 elemens affin que la terre plongie et situee au tresbas lieu et souue-
 rainement pesante ne peut plus descendre. Ceste partie contient en soy

1 trois petites parties. La premiere est de la perfection de cestuy monde.
 La seconde est de la materielle ligature des elemens. La tierce contient
 la cause de la dicte ligature. Pour l'entendement de la premiere partie
 ou clause il est noter que selon le philosophe au .v. de metaphisicque
 5 vne chose est dicte parfaicte en moult manieres. Premièrement vne chose
 est dicte parfaicte de laquelle on ne peut prendre auscune partie dehors:
 comme la chose qui est integree de toutes ses parties. et par ceste ma-
 niere le monde est dict parfaict en quantite: car il naffiert point
 prendre auscune partie quantitatiue dehors le monde de ses parties quan-
 10 titatiues integrees: cest a dire entierement assemblees. Secondement
 vne chose est dicte parfaicte par vertu: comme la chose laquelle selon
 sa vertu et ce qui est en elle ne seuffre par dessus elle aulcune exce-
 dence en son genre a la semblance du parfaict medecin et du parfaict
 fluteur ou harpeur quant selon les pere de la propre vertu de quoy ilz
 15 se meslent ilz ne deffaillent en aucune chose

V. lxxii.r.b.

Tiercement vne chose est dicte parfaicte en quantite: comme celle qui
 peut estre diuisee ou mesuree selon longueur ou profondite. Et encest
 maniere lentend le philosophe au premier liure du ciel Duquel il dit
 le monde estre parfaict et compose de parties parfaites: cest a dire
 20 des elemens lesquels les parties sont mesurables selon les dessusdictes
 troys dimensions. Et semblablement peut il estre entendu en ce propos.
 Quartement vne chose est dicte parfaict porcequelle a vertu de pouvoir
 resister a toute austre chose a luy contraire: affin que icelle ne soit
 du tout corumpue. Et parcest maniere le monde et les elemens sont ap-
 25 pillez parfaictz. Car ia soit ce que aucunes petites parties daulcuns
 elemens puissent estre corumpues: toutesfoiz aucune elementaire Re-
 gion ne peut estre engendree ne corumpue. Quintement et dernièrement
 vne chose est dicte parfaicte a laquelle ne peut estre adioust aulcun
 degre de quelconque perfection. Et parcest maniere ne tout le monde
 30 ne les elemens ne sont dis ou appelez parfaictz mais tant seulement
 par ceste maniere dieu nostre seigneur est appelle perfeict. En apres
 est a noter que ceste premiere clause ou partie de la parfection du
 monde est traictie de Platon en son liure quil fist a vng sien disciple
 nomme Tymeus auquel il dist ainsi. Pardessus les quatre elemens qui

1 sont appelez corps entiers et parfaictz sont aucuns autres corps prins
 sans aucune deliberation pour la stabilite du monde. Certes la con-
 struction et aussi la composition du corps ou de ses puissances est
 de feu et de tous les autres comme de air deaue ou de terre: aucune
 5 dicelles parties non delaissie ou desprisee Et pource comme aucune
 chose ne fut

V. lxxii.v.a.

parfaicte comme est la chose composee de corps parfaictz et entiers.
 dieu voiant la nature du corps estre ainsi disposee quon luy pourroit
 nuire de legier ou par importune acces de chaleur ou de enferme froi-
 10 deur ou par acces de toutes aultres choses lesquelles sont avecques
 grande violence ou puissance il composa cestuy monde parfaict de tou-
 tes choses parfaites ausquelles il donna forme congrue et conuenable
 affin quil fust plus amplement dispensateur ou ordinaire de eternelle
 incolumite. Et en la fin luy ordonna enuiron sa vieillesse dissolution
 15 ou corruption. Pour lentendement de la seconde partie en laquelle on
 disoit. O dieu tu lies les elemens par nombres: cest a dire par cer-
 taines proportions. car dieu fait toutes choses soubz nombe pois et
 mesure. Et est assouoir que cy par nombre on entend proportion: car
 toute proportion est assigner et trouuer en nombres. Mais on pourroit
 20 demander qui est ceste proportion entre iceulx elemens trouuee. Certes
 elle est telle. Dautant que la terre est plus pesante que nest leaue:
 de tant leaue est plus pesante que lair: et lair plus pesant que le
 feu. Et semblablement par le contraire. de aussi grande legierete comme
 le feu surmonte lair: de aussi grande legierete surmonte lair leaue et
 25 leaue la terre. Ceste seconde partie est extraicte desdictz du philo-
 sophe platon au liure prealeguie auquel il dist ainsi. Ung seul monde
 a este fait de dieu: et pourtant quil est corporel et visible et con-
 tigu au merite du monde aduenir: il fault les elemens estre en celluy
 monde Certes aucune chose visible nest veue sans feu: cest a dire sans
 30 lumiere. aussi aucune chose ne peut estre tou die sans fermete ou du-
 rete: mais ainsi est quil nest auscune solidite ou fermete sans

V. lxxii.v.b.

1 terre: pour quoy fist dieu le feu et aussi la terre et les autres elemens
fondemens du corps du monde. Car iamaïs deux choses ne peuvent soy venir
ensemble fermement et indissolument sans l'adionction de la tierce.
Pour la tierce partie est a noter que la cause de ceste colligance est
5 la conseruation de vng chascun element en son lieu naturel. et affin
que les elemens voisins et prouchains n'ayent point si grande Repug-
nance mais affin quilz conuiengnent en qualite symbolisante comme l'air
chault et l'eau froide conuenient en humidite. L'eau humide et la terre
seiche conuiennent en froideur. Semblablement l'air humide et le feu
10 sec conuiennent en chaleur. le feu chault et la terre froide conuiennent
en sercheresse. Et de ceste symbolisance de qualitez elementaires et
contrariez dicelles parle Ovide en son premier liure de methamorphose
qui dit ainsi. § Hanc deus et melior litem natura decreuit. Nam celo
terras etcetera. Dieu et la bonne nature ont ordonne ceste tencon entre
15 les elemens: car il a departi et enclos les terres du ciel et les eaux
de la terre. et aussi il a separe le cler: cest a dire le feu du ciel
espes qui est l'air trop plus gros que le feu et aussi plus visqueux.
Lesquelles choses separees ou desliees puis quil les desuelopa et mist
dehors du monceau tenebreux que les gens grecs appellent chaos: il les
20 lia et situa en leurs propres lieux en paix concordable. Adoncques
la vertu du feu estant sans nulle pesanteur Resplendist et print son
lieu en la souveraine haultesse conuexe de son ciel qui est en la con-
cavite du ciel de la lune. En apres l'air luy est tresprouchain tant
par legerete comme par lieu. La terre plus espesses de ces choses a
25 tire a soy element grandes choses. Et l'ueur defluant

V. lxxiii. r. a.

auteur dicelle terre est compresse par la pesanteur dicelle laquelle
terre derniere entre iceulx elemens a possesse et constraint le monde
ferme et estable et Rondesse dicelluy. En outre notez sur ce qui est dist
au texte. Tu as diuise creature en trois parties que dame philosophie
30 en la partie precedente en invocant laide diuine a demonstre la diuine
puissance sapience et bonte selon ce quelle reluit es choses sensibles
et corporelles. En ceste partie dame philosophie demonstre la diuine
puissance sapience et bonte selon ce quelle Reluit es choses non sensi-
bles mais intellectuelles et dit. O dieu tu nas pas seulement fait

1 ces corps sensibles: mais tu leur as adioinct vne ame qui est moyenne
et de trepple nature mouuant toutes choses et distrib-es icelle au monde
selon les membres a elle concordans Nous debuons noter que le saint
esperit peut estre appelle lame du monde de lequel est dit la bonte diuine
5 selon laquelle aucunes choses vivent et croissent tant seullement
comme les plantes aucunes ont sentement comme les bestes brutes. et les
autres ont sentement et entendement comme les hommes. et selon ce lame
du monde est dicte de trepple nature. Du autrement lon peut dire que
lame du monde est de trepple nature selon que les choses sont de trepple
10 vigueur: car aucunes choses ont vigueur a estre tousiours tant seul-
lement comme les anges. et aulcunes a non estre permanentes comme les
choses corruptibles. Et aucunes ont a estre et non estre comme les hom-
mes lesquelz quant a lame ont puissance a tousiours estre: et quant au
corps a non estre a corruption. En oultre est a noter que lame est
15 dicte mouuoir toutes choses lesquelles sont subiectes a mouuement: car
tout mouuement est cause paricelle

V. lxxiii.r.b.

Laquelle comme on dit au texte est distribuee par les membres concor-
dans. car icelle ame viuifie les corps et fait semblables a elle non
pas semblablement ou egallement mais selon ce que vng chascun diceulx
20 en est capable de perdre sa nature. Car elle fait croistre les plantes:
les bestes sentir et les hommes entendre. Item il est encore a noter
que tous corps naturelz sont dis membres du monde. Car comme l'homme
est fait de diuers membres: semblablement le monde est constitue de
diuers corps qui sont les membres du monde. Et sont appelez concordans
25 a lame selon ce quilz sont disposez ou organisiez a excercer les offi-
ces ou vertus dicelle ame. En apres par ce que philosophie dit que
lame est diuisee et quelle fait deux circulations orbiculaires:
elle entend de lintellectualle diuision et mouuement de lame du monde
laquelle est meue premierement au premier cercle orbiculaire quant elle
30 contemple quelle chose elle est en soy. et en ceste contemplation elle
retourne au premier point de ladicte circulation cest a dire a la cong-
naissance d'elle mesmes. Secondement elle est meue au second cercle
quant elle contemple la profondite de la pensee diuine de laquelle elle
a este creee et produicte laquelle pensee diuine a dispose tous les

1 corps celestes a sa semblance. Mais aucun pourroit arguer et dire que
 Platon au liure intitule Thymeus dist lame estre inuisible et incorpo-
 ree Par quoy il sensuit quelle ne peut estre diuisee. A ce on respond:
 3 toutesfoiz elle a vne ordonnance Relative: selon laquelle elle est rep-
 portee a tous les corps lesquelz elle viuifie. Comme doncques au ciel
 principalement soit double

V. lxxiii.v.a.

mouuement lung dorient en occident qui est le propre mouuement du pre-
 mier mobile. Lautre doccident en orient qui est le propre mouuement
 10 des planettes pour referer a ces choses mobiles est dicte diuisee en
 ces deux ordonnances et non pas en deux corps ou en deux parties mate-
 rielles. En apres philosophie demonstre la bonte sapience et diuine
 puissance par la creation de lame humaine et des moindres ames et dit
 ainsi. O dieu tu ne donnes et ioinctz pas seulement lame vniuerselle
 15 au monde: mais aussi par pareilles causes produis et crees les ames a
 toutes choses qui ont vie et exaulces et eslieues icelles par tes
 charios legiers et les semmes au ciel et en la terre: et puis les fais
 retourner a toy par feu. Pour lentendement de ceste partie est a noter
 que iadis fut vne oppinion des anciens philosophes disans que autant
 20 de ames furent crees au commencement du monde quil y auoit destoilles
 au ciel. Semblablement selon le temps destine de dieu elles descen-
 doient du ciel et gouuernoient les corps et de rechief leur office ac-
 complie elles retournoient au ciel. Mais cesle oppinion est fause et
 hereticque: car tous les jours nouuelles ames sont crees de dieu en les
 25 espendant es corps et elles sont espendues en les creant. Secondement
 est a noter que par les charios selon aucuns sont entendues les es-
 toilles ausquelles les anciens disoient les ames auoir este mise
 sus au commencement de la creation selon ce que dit platon Dieu dist
 il commanda icelles ames mises sur certains petis charios et competens
 30 Regarder la nature dune chascune chose et leur enseigna les loix du
 decret immuable. Mais comme on a desia dit ceste oppinion est erronee
 ne ce nest point loppinion de platon. Et

V. lxxiii.v.b.

- 1 pource on peut dire austrement et mieulx que par les charios nous sont
signifier les corps lesquelz sont gouuernez et menez par la conduite
de lame: comme le chariot est gouuerne par la conduite et sens du
chartier. Mais pource que les ames sont produictes en infuses es corps
5 par creation celestes et les corps par generations terrestres pour ce
dit on au texte les ames haultres et nobles. Autrement par les charios
on peut entendre les speculations des sciences pour quoy ilz sont dis
legiers Les sciences qui sont le chariot par lequel prudence est menee
au ciel sont la grammaire qui fait le themon. logicque laxil. Rhetorique
10 plane toutes les parties du chariot et aonnie. Arismetique Musicque
Geometrie et Astrologie y mettent et forgent les quatre roes. Et ainsi
le chariot acheue par les dessusdictes sciences il est tire par les
cheualx des sens et puissances de lame lesquelz dame raison comme le
chartier appriuoise et chastie. Quant a ce quon disoit au texte que
15 dieu semoit au ciel et en terre sa semence debuons scauoir que ceste
parolle est extraicte de Platon lequel dit: que dieu fist la semence
de telle maniere affin que tant au ciel comme en la terre fussent
ainsi iettez ou semez les principes et naissances du gendre humain et
en parties et en toutes autres choses qui sont instrumens du temps.
20 Et par ceste semence debuons entendre les causes de generation lesquel-
les sont en partie haultaines et en partie ilz sont basses. de quoy
le philosophe dit: que le soleil et l'homme engendrent le homme. cest
assauoir le soleil quant aux corps celestes qui sont les causes hault-
taines lesquelles causes par leur mouuement et influence donnent la
25 forme Et l'homme quant aux causes basses et inferiores lequel donne et
administre

V. lxxiv.r.a

- la matiere. Ou on peut dire que la semence de l'homme est au ciel quant
a lame laquelle est enuoye dudit ciel par la creation diuine. Mais
elle est en la terre quant au corps lequel est forme par l'influence
30 des corps celestes. § En oultre est assauoir que par la loye benign-
ne on entend la loy euangelique laquelle comparee aux serimonies
iudaïques est repute'e benigne. Ou par la loy benigne on entend la
diuine pitie par laquelle dieu ueult les hommes exillez et malleureux
estre participans a sa gloire et estre possessans du royaulme celeste.

1 Derrenierement par ce que on dit Reduys par feu de charite. Le feu
 reduysant les ames a dieu peut estre entendu par les anxietez et ad-
 uersitez mondaines. Car quant plusieurs sont constituez est haulx
 honneurs ilz nont nulle recordation de dieu lesquelz touteffoys visi-
 5 tez par la correction diuine et aduersite temporelle ilz ont recor-
 dation de leur vray dieu Et ainse aduersite temporelle est le feu qui
 reduit lame diseulx a dieu comme le feu reduyt l'argent dehors de la
 masse mynerables. § Secondement par le feu reduysant les ames a dieu
 peut estre entendu le feu de purgatoire auquel les ames contrites et
 10 confessees des pechez commis sont purgiez affin que apres ceste pur-
 gacion elles soient dignes de retourner a leur principe qui est dieu
 et quelles puissent iouyr de la ioye celeste § Tiercement par le feu
 reduysant lon peut entendre la grace et charite de dieu. Car comme
 le feu enlumine ainsi fait grace: Et comme le feu embrase aussi fait
 15 charite. Et sans ces deux nul ne peut par droicte voye retourner a
 son createur. § Apres ce que dame philosophie a enseigne dieu estre
 souverainement puissant saige et bon: pourquoy il pouoit et a luy
 seulement conuenoit donner les

V. lxxiv.r.b

20 choses demandees. En ceste partie philosophie forme la petition et
 demande a dieu troys choses estre donnees a la pensee ou a lame de
 Boece et deux choses en estre ostees. Et puis en apres elle sub-
 ioinct tripple felicite que dieu donne a lame beatifice. § Icelle
 philosophie dit ainsi premierement. O tu pere omnipotent ottroye
 a lame de Boece quelle puist monter et seoir au siege auguste Cest
 25 a dire donne luy a entendre ou est le bien souverain lequel est le
 siege de tous ceulx qui cheminent pour venir a luy. Secondement luy
 encerchier et par cler entendement comprendre quest la fontaine
 du souverain bien. Cest a dire dieu duquel tous biens procedent. Et
 tiercement Toy pere donne que cestuy bon Boece puisse ficher en toy
 30 ses yeulx clerement. Cest a dire quil puisse perseuerer par clere
 raison et entendement en la congnoissance de cestuy souverain bien.
 Parquoy appert que philosophie demande troys choses. Cest assauoir
 atteindre congnoissance et perseuerer. § Pourquoy est a noter que
 monter ou toucher cestuy siege nest autre chose si non paruenir par

1 les sens de dehors a ymaginacion et de ymaginacion a raison et de
 raison a lentendement de la diuinite. Comme boece regardant les cho-
 ses temporelles il congneut quelles elles estoient. Et tantost il
 iugea ecelles estre faictes daucun createur et estre gouvernees dau-
 5 cun dispensateur. Et par ainsi pouons nous par la consideracion des
 choses temporelles monter iusques a la congnoissance de la diuinite.
 § Secondement est a noter que la diuinite ou le bien souuerain qui
 est tout vng a dire est appelee fontaine par vne similitude. Car
 comme de la fontaine procedent plusieurs ruyseaulx et pourtant la
 10 fontaine nen est point diminuee

V. lxxiv.v.a.

semblablement de dieu procede tout bien. Et touteffois la bonte de
 luy nen est en riens diminuee mais emplie. Dicelle fontaine on dit
 au quatriesine chapitre de Saint Jehan. Quiconques aura beu de leau
 laquelle ie luy donneray il naura iamias soif mais en luy sera la
 15 source et fontaine deau saillante en vie perdurable. A cestuy dit
concorde ce qui est escript au derrenier liure dalixandre. Je de-
 mande et requiers a moy estre vne autre fontaine de laquelle quant-
 ien auray bue vne fois elle sera medecine de ma soif. § Tiercement est
 a noter que la lumiere de laquelle on parle au texte on entend la sa-
 20 pience ou grace diuine de laquelle on dit au premier chapitre de
 Saint Jehan. Cestoit la vraye lumiere laquelle enlumine tout homme
 venant en cestuy monde. § En apres Philosophie demande les choses
 empeschans lentendement de Boece estre adnichellees et ostees hors
 de sa pensee et dit ainsi. O dieu pource que la pensee de Boece ne
 25 eut attaindre les trois choses dessusdictes selle nest premierement
 bien disposee. Pource oste et defecte de la pensee dicelluy boece
 les nebulositez et les charges de la pesanteur terrienne. Par les-
 quelles nebulositez sont entendues les cures et sollicitudes des
 choses temporelles. Lesquelles empeschent la veue intellectuelle
 30 Cest assauoir raison et entendement affin quelle ne puist soy fichier
 es rays du soleil de iustice qui est dieu. Les fais ou charges de la
 pesanteur terrienne sont dictes les douleurs et angoisses ou les
 appetis des terriennes possessions. Lesquelles sont comme chaynes
 de tyrans la pensee en bas arriere de la contemplacion diuine.

- 1 § Doncques philosophie voyant lesdictes nebulositez et charges de pesanteur estre en la pensee dudit Boece elle

V. lxxiv.v.b.

- prie et dit ainsi. O dieu dissipe ces nebulositez. Cest a dire ces
cures et sollicitudes des choses temporelles enuoye tes rays et la
5 resplendeur de ta grace. Et ce conuenablement doys tu faire car tu es
la enluminate serenite et sans ta deite nulle chose nest enluminee.
Tu es le repos non pas noiseux mais paisible par lequel les debonnai-
res se reposent. Duquel saint Angustin au vingtiesme chapitre du tiers
liure De ciuitate dei dit ainsi. Le royaume celeste est seulement
10 aux bons et debonnaires mais le royaume terrien est pour les bons
et pour les mauuais: comme pleust a cellui dieu a qui nulle iniustice
ne plaist. Auecques ce tu es la fin a quoy toutes choses tendent
oultre laquelle aucunes choses ne peuvent estre desirees. Tu es nostre
principe sans commencement dont toutes choses procedent. Car comme
15 dit Saint iehan leuangeliste. Par toy toutes choses sont faictes. Tu
es nostre porteur. Cest a dire attrais a toy par grace sans laquelle
nous ne pouons paruenir a toy par nature. Tu es nostre conducteur.
Car tu es nostre raison conduysant au bien souuerain. Tu es nostre
sante: par laquelle nous tendons a toy. Tu es nostre terme auquel
20 nous tendons et nous a toy peruenuz auons repos pardurable. § Derre-
nierenement est a noter que selon les trois choses que dame philosophie
demande elle subioinct tripple felicite. Premierement quant elle a
demande la pensee de boece monter au siege anguste adoncques elle sub-
ioinct dieu estre porteur conducteur et sentier: sans lesquelles
25 choses la pensee ne peut monter audit siege. Secondement pource quelle
a demande encerchier et entendre la fontaine du bien souuerain
elle subioinct adoncques dieu estre la vraye serenite et clarte.

V. lxxv.r.a.

- Tiercement par ce quelle a demande fichier parfaitement ses yeulx
en la congnoissance de dieu par quoy on peut entendre perseuerance
30 elle subioinct le repos paisible. Et comme lame ne puist acquere le
bien souuerain sans serenite sans repoz et sans suffisance. Pource

- 1 donne dieu ces trois choses a lame. Car comme il le soit vray serain
 il confere a lame ioyeuseté et serenité. Et comme il soit le vray
 repos il donne a lame rpoz et suauité et comme il soit la vraye fin
 il donne a lame suffisance. Mais fin peut estre dicte en moult de
 5 manieres. Premièrement fin est dicte la derreniere partie daucune
 chose comme le bout dung champ. Secondement fin est dicte la
 consummation daucune chose comme la mort est dicte la fin de vie.
 Tiercement fin est dicte ce pourquoy aucune chose est faicte. Et par
 ceste tierce maniere dieu est la fin de toutes choses Car comme toutes
 10 choses ont este produites par luy et de luy comme le fait de sa cause
 efficiente semblablement toutes choses tendent a luy comme a leur fin
- § En ceste .x. prose philosophie monstre ou est situe le souuerain bien.

IV.4.1. Overeenkomende passages tussen R. en V.

Zie voor een uitleg van de wijze van weergave van de overeenkomende passages tussen R. en V. de inleiding op bijlage IV.2.

R	V
87.r.b.7-47..	2.30 - 3.19.
88.r.a.34-44.	3.19. - 3.28.
88.v.a.23-41..	3.28. - 4.10
89.v.b.46-90.r.a.16.	4.10. - 4.26.
90.r.b.12-90.v.a.32.	4.26. - 7.6..
90.v.b.4.-14	7.6.. - 7.16.
91.r.a.7-91.r.b.18.	7.16. - 9.15.
91.v.a.45.-91.v.b.7.	9.15. - 9.25.
92.r.b.26.-92.r.b.32.	9.25. - 10.4.
92.v.b.22.-28.	10.4. - 10.11.
92.v.b.37.-46.	10.11. - 10.28.
93.r.a.30.-35.	10.28. - 10.34.
93.r.a.39.-43.	10.34. - 11.3.
93.r.a.47.-93.r.b.12.	11.3. - 11.14.
93.v.a.30.-31.	11.14. - 11.16.
93.v.a.33.-37.	11.17. - 11.21.
93.v.a.38.-43.	11.21. - 11.26.
93.v.b.6.-15.	11.26. - 12.1.
93.v.b.30.-40.	12.1. - 12.12.
94.r.b.41.-94.v.a.1.	12.12. - 12.18.

R

94.v.a.4.-10.

94.v.b.1.-11.

94.v.b.15.-42.

95.r.a.8.-26.

95.r.b.2.-13.

95.r.b.34.-95.v.a.5.

95.v.a.9.-95.v.b.3.

V

12.18. - 12.25.

12.25. - 13.6.

13.6. - 13.30.

13.30. - 14.16.

14.16. - 14.33.

14.33. - 15.22.

15.22. - 17.11.

IV.5. Vertalingen van aangehaalde citaten

De hieronder gegeven vertalingen van de door mij aangehaalde citaten moeten worden beschouwd als hulpmiddelen bij het lezen. Ik heb er niet naar gestreefd "schone" vertalingen te maken, maar voorzover dat in mijn vermogen ligt "correcte" die geen "sins beneimen" aan wat de auteur van het citaat bedoeld heeft. Van de Middelnederlandse citaten geef ik hier geen vertaling, omdat zij óf ook in de tekstuitgave voorkomen, óf anders door mij besproken zijn in het desbereffende hoofdstuk.

I.

p.5.

"Ik zal dit [dit vreemde en vruchtbare theorema van volheid] het volledigheidsbeginsel noemen, maar de term gebruiken om er een groter aantal afleidingen mee aan te duiden die identiek zijn aan die van Plato, dan Plato er zelf uit konkludeert, d.i. niet alleen de these dat het universum een *volheid van vormen* is, waarin de omvang van denkbaar verschil in *soorten* levende wezens uitputtend is uitgedrukt; maar ook alle andere afleidingen uit de veronderstelling dat geen zijnsmogelijkheid on vervuld kan blijven, dat de omvang en overvloed van de schepping zo groot moet zijn als de bestaansmogelijkheid en evenredig met het produktieve vermogen van een 'perfekte' en onuitputtelijke Bron, en dat de wereld beter is, naarmate zij meer dingen bevat."

p.7.

"Als er tussen twee gegeven, natuurlijke soorten een theoretisch mogelijk, tussenliggend type is, dan moet dat type verwerkelijkt worden enz., tot in het onbepaalde; anders zou er een gat in het universum zijn, (en) de schepping zou niet zo volledig zijn, als zou kunnen, en dit zou de ontoelaatbare konsekwentie inhouden dat haar Bron of Maker niet "goed" was, in de betekenis die dit bijvoeglijk naamwoord in de *Timeaus* heeft."

p.10.

"De veronderstelling dat er een ware en innerlijke veelheid is in de Goddelijke natuur, d.w.z. in de Ideeënwereld; dat verder, "bestaan een goed is", d.i. dat de toevoeging van konkrete aktualiteit aan de universalia, de vertaling van bovenzintuiglijke mogelijkheden in zintuiglijke werkelijkheden, een waardevergroting, en niet -vermindering, betekent; dat, inderdaad, juist het wezen van het goede in de maximale verwerkelijking van verandering bestaat; en dat de wereld van de tijdelijke en zintuiglijke ervaring dus goed is, en de hoogste manifestatie van het Goddelijke."

p.21.

"Ongetwijfeld is Boethius' vorming in de grond Helleens en neo-Platoons, maar in zijn gedachten is er een tegenstelling die wij nog niet hebben opgelost: enerzijds het idee van een ladder van wezens die steeds lager en slechter worden, naarmate zij zich van God verwijderen en in de materie wegzinken; anderzijds het idee dat alle wezens in de grond goed zijn en dat alleen het sterfelijke slechte, afkomstig uit de menselijke vrije wil, in de natuur bestaat."

p.21.

"Een hernieuwd onderzoek [...], waarbij wij de interpretatie van Klingner telkens nader moeten bespreken, moet gaan [...] over dat deel van het gedicht dat in nauwe aansluiting op de Platoonse Timeaus het thema van het ontstaan der wereld behandelt."

p.23.

"Boethius heeft het werk [van Proclus] ongetwijfeld gekend, maar moest er op grond van zijn andere filosofische vorming kritisch tegenover staan. Zijn interpreterend in dichtvorm brengen van de Platoonse scheppingsleer kan daarom niet juist van hieruit worden uitgelegd."

p.28.

"De mensen in de Middeleeuwen hadden twee mogelijke houdingen. De eerste is die van Alcuinus: de *Christelijke interpretatie*. [...] Deze tendentieuze interpretatie zou zeven eeuwen lang het succes van de *Consolatio* in de scholen en de ikonografie verzekeren. [...] Dankzij Remi van Auxerre die de invloed van Alcuinus helemaal voltooide door gedetailleerd een Christelijke interpretatie van het werk in de vorm van een doorlopend commentaar te geven, bleef dit boek klassiek; de niveau-verlaging van de studies in de elfde eeuw liet zich weergeven in het feit dat men zich ermee tevreden stelde [...] het in de voorgaande commentaren te bestuderen, zonder naar nieuwe interpretaties te zoeken."

p.28.

"Een nieuwe houding, tegengesteld aan de *Christelijke interpretatie* die door Alcuinus en Remi was gegeven, tekende zich af. [...] [8] epaalde geesten zijn scherpzinnig genoeg in de orthodoxie om de heidense oorsprong van deze theorieën, die, naar wij geloven, afstammen van de laatste Platoonse school van Alexandrië, verdacht te vinden. Zij nemen het werk van Boethius volstrekt niet als een "absoluut uitgangspunt", en als de *Consolatio*, tenminste tot in de twaalfde eeuw, zeer grimmige discussies doet ontstaan, dan komt dat, doordat de kommentatoren menen dat zij de essentie van het Platonisme laten erkennen of verwerpen door de *Consolatio* bevoegd te verklaren of te veroordelen."

p.30.

"Zo wordt de aanhoudende belangstelling die de *Consolatio* wekt, verklaard. Zij verscheen niet alleen als een literair hoofdwerk, maar als een filosofisch geheel, vol van aantrekkelijkheden of gevaren. Door gebrek aan historisch perspectief zien de modernen er alleen een genre-werk in zonder oorspronkelijkheid. Ook al is het waar dat de eerste Boeken, met de allegorieën van Philosophia en Fortuna, li-

teraire fictie zijn, de drie laatste, en vooral gedicht 9 van Boek III, veronderstellen een bepaalde visie op de wereld. De Middeleeuwse kommentatoren hebben zich daar niet in vergist. Juist dit systeem heeft hen geboeid, omdat Boethius hun de tradities van een Grieks-filosofische school overleverde die voor hen op een andere wijze niet meer toegankelijk waren. Om die reden was de *Consolatio* zeker een gistingstof van het humanisme voor de Middeleeuwse wereld. Maar door een vreemde ommekeer bleek Boethius, op het moment, waarop het humanisme zegevierde, in de steek gelaten. Voor de hele Middeleeuwen is hij een uitstekend inleider, maar voor wie zijn Griekse bronnen in de oorspronkelijke tekst kan lezen, treedt hij op als een onnutte dienstknecht."

p.32. noot 10.

"Ik zal ieder werk van Aristoteles dat me ook maar in handen zal komen, volledig in de Latijnse taal weergeven, terwijl ik het naar Romeinse schrijfschrift omzet, en tevens de uitspraken in al deze werken, zodat ik, als er iets door Aristoteles is geschreven over de moeilijke wetenschap der logica, en over het belang der morele kennis, en over het begrip der natuurlijke waarheid, (ik) dit alles in de juiste volgorde zal vertalen en het zal toelichten via een helder commentaar, -én ik zal alle dialogen van Plato, door ze te vertalen of ook te bekomentariëren, in de Latijnse vorm omzetten. Wat mij betreft, zal ik, als ik dit heb volbracht, er niet voor terug deinken om de uitspraken van Aristoteles en Plato in ieder opzicht in een harmonie op te nemen en ze elkaar hierin niet laten tegenspreken, zoals in het algemeen (wordt aangenomen), maar ik zal aantonen dat zij voor het merendeel der filosofische onderwerpen grotendeels overeenstemmen; dit alles als mij nog genoeg leven en vrije tijd zal resten."

II.

p.38.

"Dit alles brengt ons ertoe te geloven dat de auteur niet alleen van meer bronnen gebruik heeft gemaakt, zoals hij bevestigt, maar dat hij deze bronnen met zo'n vrijheid heeft bewerkt, dat zijn werk kan worden beschouwd als een nieuw commentaar, temeer omdat hij een bepaalde voorraad persoonlijke lezingen [...] tot zijn beschikking schijnt te hebben gehad. Het blijft echter mogelijk dat hij heeft geput uit een verzameling glossen die meer op de Nederlandse tekst lijken, dan de glossen die wij hebben geraadpleegd."

p.43. - 45. Vertalingen van de achtereenvolgende particula-titels: "Over het bestuur der wereld", "Over de schepping van hemel en aarde", "Over het voortbrengen der tijd", "Over de onbeweeglijkheid van God de Schepper", "Gij laat alles bewegen", "Verwijdering der uitwendige oorzaken", "Afleiding van het kunstwerk der vluchtige materie", "Uitdrukking van de vorm van het hoogste goed", "Over de volmaaktheid", "Over de getalsmatige verbinding", "Over de oorzaak van de verbinding", "Dat de wereldziel van drievoudige aard is", "Dat de wereldziel (een) midden is", "Dat de wereldziel het geheel beweegt, terwijl zij eraan verbonden is", "Dat de wereldziel verdeeld is door harmonische leden", "Over de verdeling", "Over de beweging", "Over het onderzoek der Goddelijke geest", "Over de beeldgewijze ommekeer", "Over de gelijkheid der oorzaken", "Over de wagens", "Over het zaad", "Over de terugkeer",

"Een drietal te verlenen aan Boethius' geest", "Een tweetal van Boethius' geest te verwijderen".

p.45.

"Want wanneer Plato zegt dat God uit de ongeordende slinging de elementen weer tot orde bracht, zegt hij dat niet daarom, dat zij ooit in ongeordende slinging werden gebracht, -want geen enkele plaats was ongeordend, toen God het Al regelde-, maar omdat zij toen zo, zoals zij nu zijn, door God geordend waren."

p.47.

"Jaag weg de aardse nevels. Hier vraagt Philosophia dat er 'n belemmering van zijn geest verwijderd wordt."

p.47.

"In dit pars vormt Philosophia haar gebed en vraagt Philosophia om Boethius' geest een drietal zaken te geven en er een tweetal van te verwijderen."

p.53.

"Vermijd daarom ondeugd, koester deugd, hef uw ziel op tot juiste verwachting, en richt uw nederige gebeden naar omhoog. Aan u is, als u niet wil huichelen, een grote verplichting van rechtschapenheid toegezegd, omdat u handelt voor de ogen van een Rechter die alles ziet."

p.58.

"Op de vierde plaats dient opgemerkt te worden dat dit licht de Goddelijke wijsheid of gratie genoemd wordt. Over het water [lees: licht] staat in Johannes 1: 'Het ware licht verlicht ieder mens die in deze wereld komt.' Dit licht noemt Alanus, in Anticlaudianus 5: 'Gij onderwerpt mij en overtreft mij in glans met uw Goddelijk licht, en Gij schittert in Uw serene pracht'."

p.59.

"De wagen wordt vervaardigd (en) door de vijf paarden der zintuigen getrokken, die de rede als wagenaar bestuurt en in toom houdt. Ten aanzien van het derde dient opgemerkt te worden dat dit particula ontleend is aan wat Plato als volgt gezegd heeft: 'God maakte het zaad zo, dat de beginselen van het menselijk geslacht gedeeltelijk op de aarde, gedeeltelijk op de maan werden gestrooid, gedeeltelijk op de overige (planeten) die de instrumenten der tijd zijn.' Daarom verstaat hij onder het zaad de oorzaken der voortbrenging, die deels boven, deels beneden (plaats vindt). Daarom zegt Aristoteles: 'De zon en de mens brengen de mens voort.'"

p.60.

"Verder legde hij deze taken die op het zaaien volgen, op aan de door hem geschapen goden (d.i. de geboren goden), zoals ik had gezegd, (en) vooral de verzorging van het vormen der sterfelijke lichamen."

p.61.

"Op de vijfde plaats dient opgemerkt te worden dat deze clausula is ontleend aan Plato in de Timeaus, waar hij het volgende zegt: 'Daarom is de Schepper en Voortbrenger van het universum even moeilijk

te vinden, als het onmogelijk is om, wanneer Hij eenmaal gevonden is, Zijn Naam met waarde uit te spreken. Het is zeker zonder twijfel op welk voorbeeld Hij Zijn geest richtte, terwijl hij de fundamenteën van het werelds kunstwerk vormde; bekeken moet worden of Hij (zich richtte op) of de onbeweeglijke en eeuwige vorm, die Hij Zelf bezit, of de gemaakte en uitgewerkte (vorm). Want als het zo is, -naar zeker is-, dat de wereld van onvergelykbare schoonheid is, en de Schepper en Maker ervan de Beste, dan is het duidelijk dat de beweging van de wereld is ingesteld naar het voorbeeld van de zuivere en onbeweeglijke vorm; maar als (het omgekeerde het geval zou zijn), -wat noodzakelijkerwijs zeker niet wordt gedacht of begrepen-, (dan) naar de uitgewerkte (vorm), en dan is de wereld niet schoon, en de Schepper ervan niet de Beste. Omdat het duidelijk is, aangezien (het laatste) onverenigbaar is met de rede, dat de Schepper, God, in Zijn rede en wijsheid de norm van het eerwaardige voorbeeld is gevolgd bij het vervaardigen van de wereld, -omdat deze wereld van alle voortgebrachte dingen de schitterendste is en de Vervaardiger van dit kunstwerk de Beste-, is het beeld van het andere bouwwerk, meen ik, in overeenstemming met die dingen die altijd op dezelfde wijze bestaan."

p.62.

"Daarom zijn er hier vier particulae: de eerste over het bestuur van de wereld; de tweede over de schepping van hemel en aarde; de derde over het voortbrengen der tijd; de vierde over de onbeweeglijkheid der Schepper en de verandering der schepselen."

p.65.

"Toch wijken alle voornoemde meningen in zoverre van de waarheid af, als zij tegenstrijdig zijn met het Katholieke geloof."

p.66.

"Uit de ongeordende slingering, -niet de slingering die was, maar die kon zijn-, bracht God de elementen tot orde, net zoals wij door een waarschuwing van onze vriend [d.i. Christus] iets wat staat te gebeuren, ontvluchten. Wij zeggen dan: 'Hij heeft ons bevrijdt van dit kwaad', -niet, omdat dit kwaad er eerst was en Hij ons er later van zou hebben bevrijd, maar omdat het, als Hij Zelf er door een waarschuwing geen voorzorgsmaatregelen tegen had genomen, ons overkomen zou zijn."

p.67.

"Maar deze mening is onjuist en kettters, want dagelijks worden er door God nieuwe zielen geschapen."

p.67.

"Sommigen wantrouwen Boethius en weerleggen hem, omdat hij op deze plaats overeen schijnt te komen met voornoemde meningen en met Plato; maar dat is onterecht, want de tekst en woorden van Plato kunnen, wanneer zij goed en juist begrepen zijn, staande worden gehouden."

p.68.

"Hij is meer geïnspireerd, wanneer hij de Platoonse oorsprong en het gevaar der theorieën van gedicht 9 opmerkt."

p.69.

"Daarom zijn er hier vier particulae: de eerste over het bestuur van de wereld; de tweede over de schepping van hemel en aarde; de derde over het voortbrengen der tijd; de vierde over de onbeweeglijkheid der Schepper en de verandering der schepselen. Daarom moet ten aanzien van de eerste particula opgemerkt worden dat hij onder rede de wijsheid van God verstaat, waardoor alle dingen zijn geschapen en, eenmaal geschapen, worden bestuurd. Of onder de rede verstaat hij de voorzienigheid der dingen volgens welke alle dingen, voordat zij gemaakt werden of worden, geregeld in de Goddelijke geest voorzien zijn, en iets nooit op een andere wijze dan voorzien is, kan gebeuren."

p.70.

"Op een vijfde manier kan worden gelezen dat onder de aarde de twee lagere elementen worden verstaan, nl. de aarde, (en) onder de hemel de twee hogere, nl. lucht en vuur, zoals in het begin van Genesis (staat): 'In den beginne schiep God hemel en aarde, enz.'"

p.71.

"[...] zo nemen de twee middelste elementen, nl. lucht en water, iedere mogelijke twee eigenschappen van het dichtstbijzijnde, uiterste (element), en een (eigenschap) van het verstverwijderde, zodat lucht van vuur neemt wat helder en beweeglijk is; van aarde echter een, nl. dat zij stomp is; dienovereenkomstig neemt water twee eigenschappen van aarde, aangezien zij dik en stomp is, maar een (eigenschap) van vuur, aangezien zij beweeglijk is. Het is dus duidelijk op welke wijze de elementen naar de gelijksoortigheid der getallen worden verbonden."

p.72.

"Want 'eternum' wordt genoemd wat geen begin had, en geen einde zal hebben, zoals God alleen; 'perpetuum' echter wat van Hem zijn begin had, maar geen einde zal hebben."

p.72.

"En hij zegt het volgende: 'O, God, Gij verbindt niet alleen met de wereld een universele ziel'."

p.73.

"Op de vierde plaats dient opgemerkt te worden dat hij opmerkelijkerwijs stelt 'prouehis', van 'procul vehis', vanwege de beweging der levende wezens, die niet cirkelgewijs is, maar recht vooruit."

p.76.

"[...] en dit wordt aannemelijk gemaakt door de uitspraak van Anaxagoras: 'De Eerste Intelligentie zal bewegen, hoewel hij onbeweeglijk is, en zal heersen, hoewel hij ongemengd is.'"

p.77.

"Derhalve kan op een andere wijze gezegd worden dat de lichamen wagens van de ziel worden genoemd die door de ziel, als een wagen door een wagenaar, worden geleid, maar die door de schepping van de ziel, -en (wat betreft) de hemellichamen door voortbrenging en vorming-, aards zijn. Daarom noemt hij de zielen 'hoog', d.w.z. 'edel', (en)

niet aards; maar de wagens 'licht', d.w.z. weinig waard, en van weinig gewicht of waarde. Zo kan op een andere manier uiteengezet worden dat God de zielen aan wagens bevestigd, d.w.z. vastgemaakt, voortbrengt, zodat zij als wagens, hoog, omhoog gaan. Deze wagens echter kunnen de onderzoekingen der wetenschappen worden genoemd."

p.79.

"Op de tweede plaats dient opgemerkt te worden dat hij de 'welwillende wet' 'Evangelische wet' noemt die in vergelijking tot de ceremoniën van de Joden welwillend en gemakkelijk is. Of hij noemt de 'welwillende wet' de Goddelijke liefde, waarmee God de mensen verwaardigt hun ellendige ballingsoord te verlaten en deelgenoot te worden van Zijn glorie, en het hemelse rijk te bezitten."

p.87.

"*Que movet cuncta*, d.w.z. hij laat alle delen van het lichaam leven, overal geheel, overal volledig, en wat God in de 'grotere' wereld bewerkstelligt, dat (doet) de ziel in de 'kleinere'. Hier wordt de mens op z'n Grieks "microcosmos" genoemd, d.w.z. een kleinere wereld. Want God houdt de wereld in stand door haar te beschermen, en beschermt haar door haar in stand te houden, voltooit haar door haar te omgeven, en omgeeft haar door haar te voltooiën; en zo (doet) de ziel (met) het lichaam van de mens."

p.87.

"Opgemerkt dient te worden dat regeren is: een zaak, waaraan niets verschuldigd is, tot zijn einde brengen, -wat betrekking heeft op de Goddelijke goedheid."

p.87.

"Opgemerkt dient te worden dat tijd een achtereenvolgende duur is, omdat zij een bewegend getal is van vroeger naar later, uit *Physica* 4, welke duur verschilt van de eeuwigheid. Want opgemerkt dient te worden dat eeuwigheid een permanente duur is, die alles tegelijk en niets van op-eenvolging of van de eraan verbonden veranderlijkheid heeft; en eeuwigheid ("evum") is hetzelfde als eeuwigheid ("eternitas"), die de eigen duur van God is, volgens welke God oorzaak is van de tijd; want zoals God door Zijn zijn oorzaak van welk zijn dan ook is, en door Zijn goedheid oorzaak van welk goed dan ook, zo is Hij door Zijn duur oorzaak van welke duur dan ook."

p.88.

"En Aristoteles toont in *Physica* IX dat het noodzakelijk is (van)uit de (volg)orde der bewegende en beweeglijke dingen te komen tot een eerste volkomen, zowel door zichzelf als door accidenten, onbeweeglijke."

p.88.

"Hier toont Philosophia de wijsheid (Gods) vanuit het voortbrengen der wereldziel. Waarbij men dient te weten dat deze (vers)regel in het algemeen naar de intentie van Plato in de *Timeaus* wordt uitgelegd, maar omdat deze uiteenzetting zeer moeilijk is en van weinig nut, sla ik haar over, en neem een eenvoudige uiteenzetting op die in de geest van Aristoteles is. Tot de duidelijkheid waarvan opgemerkt dient te worden dat de wereldziel hier wordt opgevat als de intelligentie die de kring beweegt

die door de beweging zijn kracht naar de lagere (zielen?) laat stromen, en deze intelligentie wordt midden tussen God en de menselijke ziel geheten. Want zoals zij in waardigheid en perfectie door God overtroffen wordt, zo overtreft zij zelf onze ziel."

p.89.

"Ieder proza of ieder gedicht [...] wordt achtereenvolgens bestudeerd; het kommentaar is steeds uit drie gedeelten samengesteld: de 'glosa sive expositio', d.i. een eenvoudige parafrase; de 'constructio', d.i. een soort logische analyse van iedere Latijnse zin [...]; tenslotte de 'notabilia', die steeds in vier paragrafen zijn gegroepeerd [...]."

"Jammer genoeg, staat zijn informatie niet op dezelfde hoogte als deze methode."

"Zijn filosofische interpretatie is intelligenter. Hij verklaart dat Boethius noch aan het voorbestaan der zielen [...], noch aan de anamnese gelooft [...]."

"Hij twijfelt niet aan het Platonisme van Boethius. Maar Boethius' prestige is zodanig in deze eeuw, dat dat men zich verplicht voelt eerder een andere betekenis aan de tekst van de *Consolatio* te geven, dan te geloven dat hij besmet is met ketterij."

p.96., noot 7.

"Zie hier echter op toe, dat deze lezing van vele auteurs en boeken van ieder genre niet iets vaags en onbestendigs heeft: je zult je moeten verdiepen in en voeden met bepaalde ingenieuze schrijvers, als je iets wilt bereiken, wat zich hecht in je geest zal vastzetten. Hij is nergens die overal is. Een grote hoeveelheid boeken leidt af; wanneer je dus de hoeveelheid (boeken) die je bezit, niet kunt lezen, is het voldoende zoveel (boeken) te bezitten, als je in staat bent te lezen. [...] Lees dus altijd beproefde (auteurs) en ga, als je je eens op andere wilt richten, terug naar vorige."

